

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**

Халыаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal

**ACTUAL PROBLEMS OF THE
PRESENT**

№3(29)

**Журналдың бөлімдері үшін
редакциялық алқасының құрамы:
РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ**

Бас редакторы: Меңлібаев Қ.Н., филос.ғ.к., профессор (Қарағанды)

Бас редактордың орынбасарлары: Оқашев Р.Д., п.ғ.к. (Қарағанды), Уразбаев Х.К., и.ғ.к., доцент (Қарағанды)

«Заңтану»

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Хан А.Л., з.ғ.к., профессор (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі (Қарағанды)

Ким Д.В., з.ғ.д., профессор (Барнаул, РФ)

Симонович Б., з.ғ.д., профессор (Сербия)

«Педагогика»

Ғылыми редакторы: Сарбасова К.А., п.ғ.д., профессор, академик Қазақстан Педагогикалық ғылым Академиясы (Астана)

Атқарушы хатшысы: Бокижанова Г.К., п.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Тәжәғұлова Г.О., п.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Храпченков В.Г., п.ғ.д., профессор (Новосибирск, РФ)

Данияров Т.А., п.ғ.к., профессор (Туркестан)

«Экономика»

Ғылыми редакторы: Омарова Б.А., з.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Атқарушы хатшысы: Дарибекова Н.С., экономика ғылымының магистрі (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Нурумов А.А. з.ғ.д., профессор (Астана)

Трохимец Е.И., з.ғ.д., доцент (Запорожье, Украина)

Бутрин А.Г., з.ғ.д., профессор (Челябинск, РФ)

«Филология»

Ғылыми редакторы: Хамзин М.Х., фил.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Атқарушы хатшысы: Баймұрынов Ж.М., фил.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Насипов И.С., фил.ғ.д. профессор (Башкортостан Республикасы, Уфа)

Жақыпов Ж.А., фил.ғ.д., профессор (Астана)

Утяев А.Ф., фил.ғ.к., доцент (РФ, Стерлитамак)

«Гуманитарлық ғылымдар»

Ғылыми редактор: Еликбаев Н.Е., филос.ғ.к., профессор (Қарағанды)

Атқарушы хатшысы:

Аупенова А.У., з.ғ.м., оқытушы (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Алексеев А.П., филос.ғ.д., профессор (Мәскеу, РФ)

Акмолдаева Ш.Б., филос.ғ.д., профессор (Бішкек, Қырғызстан)

Исмагамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Алматы)

«Техникалық ғылымдар»

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы:

Грузина Е.В., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Грузин В.В., т.ғ.д., профессор (Астана)

Волокитин Г.Г., т.ғ.д., профессор (Томск, РФ)

Яворский В.В., т.ғ.д., профессор (Қарағанды)

«Фармация, химия»

Ғылыми редакторы: Абдуллабекова Р.М., фарм.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Атқарушы хатшысы: Қалдыбаева А.К., х.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Жаугашева С.К., м.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Ишмуратова М.Ю., б.ғ.к., доцент (Қарағанды)

ISSN 2312 – 4784

**Состав редакционной коллегии
по разделам журнала:**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Менлибаев К.Н., к. филос. н., профессор (Караганды)

Заместители главного редактора: Окашев Р.Д., к.п.н. (Караганды), Уразбаев Х.К., к.и.н., доцент (Караганды)

«Юриспруденция»

Научный редактор и ответственный секретарь: Хан А.Л., к.ю.н., профессор (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор, член-корреспондент НАН РК (Караганды)

Ким Д.В., д.ю.н., профессор (Барнаул, РФ)

Симонович Б., д.ю.н., профессор, (Сербия)

«Педагогика»

Научный редактор: Сарбасова К.А., д.п.н., профессор, академик Академии Педагогических наук Казахстана (Астана)

Ответственный секретарь: Бокижанова Г.К., к.п.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Тажигулова Г.О., д.п.н., профессор (Караганды)

Храпченков В.Г., д.п.н., профессор (Новосибирск, РФ)

Данияров Т.А., к.п.н., профессор (Туркестан)

«Экономика»

Научный редактор: Омарова Б.А., д.э.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Дарибекова Н.С., магистр экономических наук (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Нурумов А.А., д.э.н., профессор (Астана)

Трохимец Е.И., д.э.н., доцент (Запорожье, Украина)

Бутрин А.Г., д.э.н., профессор (Челябинск, РФ)

«Филология»

Научный редактор: Хамзин М.Х., д. фил.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Баймұрынов Ж.М., к. фил.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Насипов И.С., д. фил.н., профессор (Уфа, Республика Башкортостан)

Жакыпов Ж.А., д. фил.н., профессор (Астана)

Утяев А.Ф., к. фил.н., доцент (Стерлитамак, РФ)

«Гуманитарные науки»

Научный редактор: Еликбаев Н.Е., д. филос.наук, профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Аупенова А.У., м.ю.н., преподаватель (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Алексеев А.П., д. филос.н., профессор (Москва, РФ)

Акмолдаева Ш.Б., д. филос.н., профессор (Бишкек, Кыргызстан)

Исмагамбетова З.Н., д. филос.н., профессор (Алматы)

«Технические науки»

Научный редактор и ответственный секретарь:

Грузина Е.В., к.т.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Грузин В.В., д.т.н., профессор (Астана)

Волокитин Г.Г., д.т.н., профессор (Томск, РФ)

Яворский В.В., д.т.н., профессор (Караганды)

«Фармация, химия»

Научный редактор: Абдуллабекова Р.М., д. фарм.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Калдыбаева А.К., к.х.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Жаугашева С.К., д.м.н., профессор (Караганды)

Ишмуратова М.Ю., к.б.н., доцент (Караганды)

ISSN 2312 - 4784

© Частное учреждение Академия «Bolashaq»
РИО «Болашақ-Баспа», 2020

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан (Свидетельство о постановке на учёт периодического печатного издания и№ 15583-Ж от 25.09.2015г.).

Периодичность издания: 1 раз в квартал

Основная тематическая направленность ППИ: разные направления науки. Журнал публикует научные статьи, материалы исследований, сообщения, рецензии и др.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Авторы несут ответственность за достоверность приведенных фактов, цитат, имен собственных, в том числе географических названий.

Подписка на территории Республики Казахстан по индексу 75319

Федеральная служба по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия Российской Федерации разрешает распространение международного журнала «Актуальные проблемы современности» (Республика Казахстан) на территории РФ. Разрешение на распространение продукции зарубежных периодических печатных изданий РП № 78 от 6 июля 2006 г. Подписка на территории РФ по индексу 88044 в объединенном каталоге «Пресса России» № 000053

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор № 75-02/2016 от 18 февраля 2016 г.

EDITORIAL BOARD:

Chief editor: Menlibaev K.N., candidate in philosophy, professor (Karagandy)

Deputy chief editor: Okashev R.D., candidate of pedagogical sciences (Karagandy), Urazbaev H.K., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

«Jurisprudence»

Academic editor and corporate secretary: Khan A.L., candidate of laws, professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Dulatbekov N.O., doctor of law, professor, corresponding member of NAS RK (Karagandy)

Kim D.V., doctor of law, professor, (Barnaul, RF)

Simonovich B., doctor of law, professor, (Serbia)

«Pedagogy»

Academic editor: Sarbasova K.A., doctor of pedagogical sciences, professor, academician of Kazakhstan Academy of Pedagogical sciences (Astana)

Corporate secretary: Bokizhanova G.K., doctor of pedagogical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Tazhigulova G.O., doctor of pedagogical sciences, professor (Karagandy)

Khrapchenkov V.G., doctor of pedagogical sciences, professor (Novosibirsk, RF)

Daniyarov T.A., candidate of pedagogical sciences, professor (Turkistan)

«Economics»

Academic editor: Omarova B.A., doctor of economics, professor, (Karagandy)

Corporate secretary: Daribekova N.S., master of economics, (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurumov A.A., doctor of economics, professor, (Astana)

Trokhimets E.I., doctor of economics, associate professor, (Zaporozhie, Ukraine)

Butrin A.G., doctor of economics, professor, (Chelyabinsk, RF)

«Philology»

Academic editor: Khamzin M.Kh., doctor of philology, professor, (Karagandy)

Corporate secretary: Baimyrnov Zh.M., candidate of philology, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nasipov I.S., doctor of philology, professor, (Republic of Bashkortostan, Ufa)

Zhakypov Zh.A., doctor of philology, professor, (Astana)

Utyaev A.F., candidate of philology, associate professor (RF, Sterlitamak)

«Human sciences»

Academic editor: Yelikbaev N.E., doctor of philosophy, professor, (Karagandy)

Corporate secretary: Aupenova A.U., master of laws, teacher (Karagandy)

Members of editorial board:

Alekseev A.P., doctor of philosophy, professor, (Moscow, RF)

Akmoldaeva Sh.B., doctor of philosophy, professor, (Bishkek, Kyrgyzstan)

Ismagambetova Z.N., doctor of philosophy, professor, (Almaty)

«Technical sciences»

Academic editor and corporate secretary:

Gruzina E.V., candidate of technical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Gruzina V.V., doctor of technical sciences, professor (Astana)

Volokitin G.G., doctor of technical sciences, professor (Tomsk, RF)

Yavorskiy V.V., doctor of technical sciences, professor (Karagandy)

«Pharmacy, chemistry»

Academic editor: Abdullabekova R.M., doctor of pharmacy, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Kaldybaeva A.K., candidate of chemistry, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Zhaugasheva S.K., doctor of medicine, professor (Karagandy)

Ishmuratova M.Yu., candidate of biological sciences, associate professor (Karagandy)

МАЗМҰНЫ ОГЛАВЛЕНИЕ CONTENTS

ЗАҒТАНУ / ЮРИСПРУДЕНЦИЯ / JURISPRUDENCE

Khanov T.A., Pupysheva T.N., Puntus Y.F. STUDENTS OF SCHOOLS ABOUT CORRUPTION AND CORRUPTION MANIFESTATIONS (ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF KARAGANDA).....	8
Шаймуханов А.Д. К ВОПРОСУ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	13
Кульжабекова А.Е., Абылкасымов Т.Е. ОБЩЕСТВЕННЫЙ КОНТРОЛЬ ЗА ПРЕДОСТАВЛЕНИЕМ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ: ПРОБЛЕМЫ, СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ	21
Кабжанов А.Т., Тапакова В.Б. ПРОБЛЕМА СОБЛЮДЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ.....	26
Серимов Е.Е., Жумекенова А.Н. ШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ЗАҢДЫҚ КЕПІЛДІКТЕРДІ СӨЗ ЕТСЕК.....	29
Ташибаева А.К., Жусипбекова А.М. САБАҚТАРДЫ ӨТКІЗУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ ҚР ІІМ БӨЛІМДІК УНИВЕРСИТЕТТЕРІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДЕ.....	35
Шаталкина Н.А. ТИПИЧНЫЕ СПОСОБЫ СОКРЫТИЯ СЛЕДОВ СОВЕРШЕНИЯ МОШЕННИЧЕСТВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СЕТИ ИНТЕРНЕТ	39
Коробка И.Н., Проданик В.М. ОБЩЕСТВЕННОЕ ПАРТНЕРСТВО ОРГАНОВ ВЛАСТИ ДЛЯ ДОСТИЖЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕЛЕЙ В КОНТЕКСТЕ ГРАЖДАНСКОЙ ЗАЩИТЫ.....	42
Порайко У.Н. СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУНАРОДНЫХ ФИНАНСОВЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ С ГОСУДАРСТВАМИ НА ЭТАПЕ ИХ ПРОДВИЖЕНИЯ К ЧЛЕНСТВУ В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ.....	48
Коваль О.М., Шинкарев А.Н. СТРАТЕГИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ И АДМИНИСТРИРОВАНИЯ В СФЕРЕ РЕГИОНАЛЬНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ.....	55
Курентаев А.Х., Токубаев З. С. НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРИМЕНЕНИЯ НАКАЗАНИЙ, НЕ СВЯЗАННЫХ С ИЗОЛЯЦИЕЙ ОСУЖДЕННОГО ОТ ОБЩЕСТВА.....	60
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	64

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

Абдуллабекова Р.М., Керимбаева З. А., Жунусов Е.С., Жунусова М. А., Турсынова Ш. Б., Альмагамбетов А. М. ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ПРОФИЛЬНЫХ ПРЕДМЕТОВ ПО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЕ – ФАРМАЦИЯ (БАКАЛАВРИАТ).....	67
Арунова Ж.А. КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРМЕН ӨУЕСТЕНЕТІН БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ.....	70
Бақарамова С.А., Ахтамберлиева Г.М. МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ САБАҒЫН АПЛИКАЦИЯНЫҢ ДЕКОРАЦИЯЛЫҚ ТҮРІ АРҚЫЛЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ.....	73
Бокижанова Г.К., Голомазова Е.А., К ВОПРОСУ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	77
Жапанова Р.Н., ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ТИІМДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	80

Урумбаева А. Н., Бокижанова Г.К. К ВОПРОСУ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ В ПРОЦЕССЕ ОВЛАДЕНИЯ УЗКОСПЕЦИАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ.....	83
Шалтаева Р.Ж., Сарбасова Қ.А. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ АЛҒАШҚЫ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ҚӨЗҚАРАСТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	86
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	91

ЭКОНОМИКА / ЭКОНОМИКА / ECONOMICS

Дарибекова А.С., Жантөре Н.М. НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА, СВЯЗАННЫЕ С ТЕНЕВЫМ СЕКТОРОМ.....	93
Дарибекова Н.С., Абишева Б.К. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ.....	98
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	104

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

Абдрахманов Р.Х., Абильгазин С.И. АУДАРМА ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ ЖАЙЫНДА.....	105
Әбжанов Е.Ж., Абдрахманов Р.Х. ЭКСПРЕССИВТІЛІКТІҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ ЖОЛМЕН БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ.....	108
Ержанова А.С. КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ.....	112
Ермекбай А.М. КӨНЕ ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІ МЕН ФОЛЬКЛОРДЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ (ОРХОН ЖАЗБАЛАРЫ БОЙЫНША).....	116
Исмаилова Р.Н., Оспанова К.Д. Д. ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМНІҢ КӨРІНУ ТӘСІЛДЕРІ.....	121
Оспанова Г.Е. ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ, ӘДІСТЕМЕЛІК ЖОЛДАРЫ.....	125
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	129

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ HUMAN SCIENCES

Елікбаев Н. ЭКОНОМИКАЛЫҚ СТРАТЕГИЯ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯ.....	130
Уразбаев Х.К. МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В ВУЗЕ.....	135
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	139

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ TECHNICAL SCIENCES

Кеңесбекова Ж.Б., Мади П., Бокижанов Г.И.-М. ТЭК – ВАЖНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ЭКОНОМИК РК.....	140
Егеубай М., Мади П., Шыныбай А.Н. ЭЛЕКТРОСНАБЖЕНИЕ ФЕРМЕРСКОГО ХОЗЯЙСТВА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ИСТОЧНИКА ЭНЕРГИИ.....	143
Калытка В.А., Баширов А.В., Мади П., Попов Ф.Е. РАЗРАБОТКА ОБОБЩЕННОЙ ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ПРОЦЕССОВ РАБОЧЕГО ВЕЩЕСТВА В ОСЕВОЙ ТУРБИННОЙ СТУПЕНИ	147
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	157

ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ / ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ PHARMACY, CHEMISTRY

Темиреева К.С., Тукубаева Г.Н. СОЗЫЛМАЛЫ ЖӨТЕЛІМЕН ТЫНЫС АЛУ ЖОЛДАРЫНЫҢ ҚАБЫНУ АУРУЛАРЫ КЕЗІНДЕГІ АСТМОСИЛ ББЗ ТЕРАПЕВТИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ	158
Оразғалиева М.Г., Тнимова Г.Т. ВОЗМОЖНОСТИ СОВРЕМЕННОЙ ТЕРАПИИ В ОНКОЛОГИИ: клеточная и генная терапия.....	161
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	165

УДК 343+373.5
МРНТИ 10.01.21

Khanov Talgat Akhmatziyevich
thanov@mail.ru
Pupysheva Tatyana Nikolaevna
ptn7@mail.ru
Puntus Yevgeniya Aleksandrovna
genyya@gmail.com

Karaganda Economic University of Kazpotreboyz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

**STUDENTS OF SCHOOLS ABOUT CORRUPTION AND CORRUPTION MANIFESTATIONS
(ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF KARAGANDA)**

This article discusses one of the most acute problems of modern society – corruption, its manifestations and consequences, namely the representation of the city of Karaganda senior pupils about corruption and corrupt practices. The basis for writing this article was a research conducted among senior pupils in the city of Karaganda, Republic of Kazakhstan. This research is part of a complex of researches on this issue for different categories of the population of the Karaganda region. The research was carried out by the method of sociological survey. Based on its results, it was determined: what pupils of the senior grades of schools in the city of Karaganda understand by corruption and bribery, how do they relate to them. The most and least corrupt spheres of Kazakhstani society through the eyes of senior pupils have been identified. The main sources that disseminate information about corruption are identified. The main reasons for the existence of corruption are determined. A rating of the most effective ways to combat it has been compiled. The relevance of this problem is analyzed from the point of view of senior pupils, their ideas and opinions.

Key words: corruption, bribe, anti-corruption consciousness, legal literacy, legal awareness, civic engagement, attitudes, senior pupils.

The problem of corruption, despite the constant close attention to it, is relevant for all modern societies. The economy and the socio-economic relations that form it are subject to its influence. For solving this problem programs, plans, regulatory documents are being developed, but at the same time it does not lose its relevance. Corruption has many manifestations and consequences that negatively impact on social, economic and political development of the country.

Corruption is not only a problem in itself, it has many negative consequences: “Corruption leads to a reduction in the amount of state funds; complicates the use of funds allocated by the state for the provision of social services; worsens the quality of the provision of social services; hinders business development; creates conditions for lobbying the interests of those groups and individuals who have money and connections; reduces the level of trust in the state and much more. In general, corruption leads to a decrease in the country's wealth and a decrease in the standard of living of the population” [1, p. 197]. According to results of the researches conducted by international organizations: in those countries where there is a struggle against corruption, state revenues in the long term increase in the average four times [2].

Of particular interest are the public's ideas about corruption, its opinion on the prospects for solving this problem in modern Kazakhstani society. Within the framework of the designated problems, a series of surveys were conducted among various categories of the population of the Karaganda region (as one of the largest regions of Kazakhstan) on issues related to the problem of corruption in modern Kazakhstani society. Some of the results of the above studies have been published earlier [3, 4, 5, 6].

Young people – a generation whose values and norms may often differ from the values and standards of older people. Therefore, within the framework of this issue, a separate sociological survey of senior pupils in the city of Karaganda was conducted. The survey was conducted using the methodology of V.A. Yadov,

described in the work “Strategy of sociological research. Description, explanation, understanding of social reality” [7]. The research dealt with issues related to the attitude of schoolchildren to various forms of corruption, its causes, spheres of distribution, and sources of information about it. After all, as the German sociologist Karl Mannheim noted: “A teenager is that social force that can carry out various undertakings, because he does not take the established order for granted and does not have any economic or spiritual interests enshrined in the law” [8, p. 446]. And it is correct to use these reserves – one of the main challenges of modern society.

In addition, the correct approach to this issue contributes to the formation of the correct attitude towards universal values among schoolchildren and further contributes to their active involvement in the research environment when entering higher and secondary specialized educational institutions [9].

Summing up the general results of the research the following conclusions and generalizations were made:

1. As for the understanding by senior pupils of the definition of "corruption", many of the respondents understand by it “taking a bribe by an official” (44.2%) and “giving a bribe to an official” (41.6%). At the same time, the difference between elections for these options is less than three percent, which indicates a fairly high level of legal awareness of schoolchildren, almost half of whom consider not only receiving, but also giving a bribe a manifestation of corruption. This is a very important point, since this part of the learners is aware of the illegal actions of both parties involved in corrupt behavior and understands that both parties should also be held accountable.

This assumption is also supported by the fact that in third place in terms of the number of elections is the option “giving a bribe to someone” – 34.3%.

“Taking a bribe by anyone” with an indicator of 28.4% ranks the fourth place.

“Demanding a bribe in material form, gifts, services, etc.” is gaining 26.9%.

The next is the option “use of official position for personal gain” – 18.6%.

“Receiving benefits through the promotion of the necessary information” is considered as corruption, 11.4% of the pupils surveyed, a “thanks for the service, expressed in any form” – 11.1%.

At the last place in the number of electoral located option “use connections” – 10.6%.

2. Since senior pupils consider that corruption is primarily associated with high positions, they call the most corrupt spheres:

- law enforcement (internal affairs bodies, justice, prosecutor's office, police) – 40.3%;

- tax authorities – 27.5%;

- courts – 26.2%.

The rest of the spheres, according to the respondents, are less corrupt, and gain the following percentage:

- education sphere and training institutions – 22.1%;

- private companies – 20.3%.

- deputies of various levels – 17.4%;

- customs service – 16.1%;

- executive power – 13.4%;

- military enlistment offices and military units – 12.3%;

- health authorities and hospitals – 9.4%;

- sphere of trade – 6.5%.

The weakest corrupt structure pupils believe the media – 2.4%.

3. The main reason for the existence of corruption in these areas a third of pupils (33.7%) calls the “weak control”, entailing “impunity” (19.3%).

Another 16.8% of schoolchildren point to “low wages” as the main reason for corruption.

According to 15.9% of the respondents in corrupt behavior to blame corrupters themselves.

Commonplace for these structures is considered corruption 14.3% of pupils of Karaganda.

4. Assessing the level of corruption development in Kazakhstani society, slightly less than half of pupils (48.4%) described it as average. And almost a third of learners (31.5%) consider that Kazakhstan is highly corrupt.

The number of those who consider the problem of corruption irrelevant for our country is insignificant. 5.7% of schoolchildren prefer the “weak” option, and 1.5% of senior pupils deny the existence of this problem.

Experienced stiffness while answering this question 12.9% of pupils.

5. When defining the concept of “bribe”, schoolchildren also demonstrated the traditionalism of views.

The absolute majority of respondents (73.7%) a bribe is associated primarily with the money.

Expensive gifts (such as cars, apartments, equipment, etc.) are significantly inferior to money and gain 34.8%.

Inexpensive gifts such as jewelry, candy, liquor, perfume, souvenirs, tableware, etc. schoolchildren are practically not considered as a manifestation of a bribe – 13.9%.

The provision of reciprocal service is gaining only 8.6% of the polled elections.

Another 22.3% believe that everything depends on specific circumstances.

Consider all of the above to be bribes 11.9% of senior pupils.

6. In addressing the issue of bribery, more than half of the surveyed pupils (56.4%) deny that they can give the bribe.

Ready to bribe 43.6% of pupils. Of these: 34.3% of respondents will give a bribe in certain circumstances, and 9.3% of pupils will give a bribe in any situation to resolve their issue.

7. About feelings, which will experience senior pupils with bribery, a little more than half of them (52.4%) say that they would feel remorse at her cottage. At the same time: 32.6% will be aware of their guilt, and 19.8% of the respondents consider this phenomenon to be abnormal.

Slightly more than a third of learners (38.9%) will feel normal when giving a bribe. 20.8% of them believe that it is the fault of the person who is being given a bribe, and 18.1% of the respondents generally consider this common.

Experienced difficulty in answering this question and could not give an assessment to 8.7% of schoolchildren.

8. The majority of senior pupils receive information about the corruption of Kazakhstani society from the media, the Internet and social networks – 57.2%.

The second most popular source of information was “friends, relatives and acquaintances” – 14.2%.

Variants of “teachers and school administration” and “personal experience” scored 7.1%.

Receive no information about corruption 14.4% of learners.

9. More than half of senior pupils (57.3%) have never faced a manifestation of corruption personally. By their own opinion, 27.6% of schoolchildren encountered it. 7.3% of them “often” intersected with manifestations of corruption, and “sometimes” intersected with manifestations of corruption – 20.3%.

Found difficult to answer this question 15.1% of pupils.

10. Considering the rather loyal attitude of a certain part of senior pupils to manifestations of corruption, it is logical that 26.2% of schoolchildren say that corruption cannot be eradicated in our society.

Another 19.4% believe that there is no society without corruption.

The number of those who believe that corruption can be eradicated is only 34.2%. This indicator for those who have never actually encountered manifestations of corruption is quite high.

Found it difficult to answer this question 18.3% of senior pupils.

An insignificant number of pupils (1.9%) believe that there is no need to fight corruption in Kazakhstan, since there is no such problem.

11. As for methods of combating corruption, senior pupils preferred the option “strict observance of laws” (45.6%).

38.6% of respondents are in favor of tougher punishment for receiving bribes and services.

In contrast to the first two options, the third place is taken by “conviction of bribe-takers” – 21.7%. This indicator suggests that some of the pupils aware of the power of public opinion, but does not consider it possible to its manifestation in our society. That is, we are talking about an intuitive understanding of the underdevelopment of civic consciousness in our country and, as noted above, the lack of identification of pupils with public opinion (“someone else must always do this”). Thus, it can be assumed that some part of schoolchildren understands the mechanism of action of public condemnation, but does not think that someone is actually doing (will do) it.

This is followed by “honesty” (19.1%), “growth in the standard of living of the population” (14.9%) and “increase in the level of wages of public sector workers (teachers, doctors)” (13.2%).

Believe that nothing can cope with corruption, since it cannot be eradicated by 10.2% of pupils.

Found it difficult to answer this question 3.7% of senior pupils.

In general, as shown by the research, according to the assessments of senior pupils, the problem of corruption continues to remain relevant in our country. At the same time, schoolchildren demonstrate traditional views on understanding corruption. They, first of all, associate it with power, and, in particular, with such a sphere as law enforcement, as well as with people holding a high social status in society. Taking into account the age of the respondents, it is clear that they do not have a rich personal experience of

corruption relations with power structures (the internal affairs bodies, justice, prosecutor's office, police, tax authorities and courts). From this we can conclude that society represented by the media, the Internet, social networks and the closest circle of contacts contributes to the formation of attitudes among young people about the high level of corruption of the above structures. Such attitudes lead to the development of a negative attitude towards them.

About a sufficiently high level of legal awareness of schoolchildren demonstrated by the fact that almost half of them belong to the corruption not only receive but also bribery. At the same time, first of all, young people consider money to be a bribe. Whereas expensive gifts, such as apartments, cars, equipment, and even more so everything else, in their opinion, refers to bribes to a much lesser extent.

The level of development of corruption in Kazakhstan is assessed by senior pupils as average, although the majority of schoolchildren have never personally encountered a manifestation of corruption. At the same time, most of the pupils believe that corruption in our country has been, is and will be.

Senior pupils cite weak control and impunity as the main reason for corruption. And as the main ways of combating corruption, learners name strict observance of the laws and the increased punishment for bribery.

Thus, the research showed not only the urgency of the problem of corruption, but also the need to transform the consciousness of young people, the importance of work to improve their legal literacy and civic engagement.

Today in Kazakhstan approved and running anti-corruption strategy for 2015-2025 years [10], including those aimed at developing young people's awareness of anti-corruption consciousness, as well as training to the youth anti-corruption movement. Under the initiative of the research center for the study of anti-corruption issues at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, schools of integrity have been organized in all regions.

In order to maximize the effect of measures taken to combat corruption at the state level, it is necessary to intensify efforts to increasing the legal literacy of the population, understanding the negative consequences of corruption and form a negative attitude towards it. Particular attention should be paid to the development of the legal consciousness of schoolchildren.

List of references:

1. T.N. Pupysheva, E.A. Puntus Anti-corruption consciousness of entrepreneurs as a social problem // Organizational and administrative mechanisms of anti-corruption activities (russian and foreign experience): collection of abstracts and articles of the III International Scientific and practical conference on January 25, 2016 / responsible ed. R.A. Abramov. – Moscow: LLC “Publishing House “Tretyakov”, 2016. – 197-199 pp.

2. Materials of the World Bank // Electronic resource / <http://www.un.org/ru/youthink/corruption.shtml>.

3. A.A. Taubaev, E.A. Puntus, T.N. Pupysheva Corruption as a problem of public consciousness // Problems and prospects of industrial and innovative development in the Eurasian Economic Union (EAEU). – Karaganda: KEUK, 2014. – 538-544 pp.

4. T.N. Pupysheva, E.A. Puntus, A.A. Kurilkin Anticorruption consciousness of entrepreneurs as a social problem // Days of Science – 2016: Proceedings of the VII All-russian Scientific and practical conference with international participation, dedicated to the 60th anniversary of the Siberian university of consumer cooperatives. – Novosibirsk: Private educational institution of higher education of the central union of the Russian Federation “Siberian university of consumer cooperatives”, 2016. – Part 2. – 130-133 pp.

5. T.N. Pupysheva, E.A. Puntus The problem of anti-corruption consciousness of entrepreneurs // Priority directions of development of science in the modern world / Collection of articles based on the materials of the I international scientific and practical conference. – Part 3. – Ufa: Scientific Research Center Bulletin of Science, 2019. – 161–167 pp.

6. T.N. Pupysheva, E.A. Puntus Anti-corruption consciousness of students of the Karaganda region // Modern approaches to combating corruption: trends and prospects: a collection of abstracts and articles of the All-russian scientific conference with foreign participation. Volume II. November 21, 2019. – Moscow: LLC “Publishing House “Tretyakov”, 2019. – 69-72 pp.

7. V.A. Yadov Sociological research strategy. Description, explanation, understanding of social reality / V.A. Yadov. – 3rd ed., revised. – M.: Omega-L, 2007. – 567 p.

8. K. Manheim Favorites: Diagnosis of our time. – M.: Talking Book, 2010. – 744 p.

9. Bashirov A.V., Khanov T.A. Factors of increasing the activity of students' research work // Modern problems of science and education. 2018. No. 4.P. 91.

10. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan on the Anti-corruption strategy of the Republic of Kazakhstan for 2015-2025 dated December 26, 2014 (as amended on 08/04/2018). – Access mode: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31645304.

ТҮЙІНДЕМЕ/РЕЗЮМЕ

**Ханов Талғат Ахматзиевич,
Пупышева Татьяна Николаевна,
Пунтус Евгения Александровна**

**Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ЖӘНЕ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ КӨРІНІСТЕРІ ТУРАЛЫ (ҚАРАҒАНДЫ ҚАЛАСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)

Бұл мақалада қазіргі қоғамның ең өткір мәселелерінің бірі – сыбайлас жемқорлық, оның көріністері мен салдары, атап айтқанда Қарағанды қаласының жоғары сынып оқушыларының сыбайлас жемқорлық және сыбайлас жемқорлық көріністері туралы түсініктері қарастырылады. Мақаланы жазу үшін Қазақстан Республикасы Қарағанды қаласы мектептерінің жоғары сынып оқушылары арасында жүргізілген зерттеу негіз болды. Аталған зерттеу Қарағанды облысы тұрғындарының түрлі санаттарының осы мәселе бойынша зерттеулер кешеніне кіреді. Зерттеу социологиялық сауалнама әдісімен жүргізілді. Оның нәтижелері бойынша Қарағанды қаласы мектептерінің жоғары сынып оқушылары сыбайлас жемқорлық және пара деп нені түсінетіні, оларға қалай қарайтыны анықталды. Жоғары сынып оқушыларының көзімен қазақстандық қоғамның ең аз сыбайлас жемқорлық салалары анықталды. Сыбайлас жемқорлық туралы ақпаратты тарататын негізгі көздер белгіленді. Сыбайлас жемқорлықтың негізгі себептері анықталды. Онымен күресудің ең тиімді әдістерінің рейтингі жасалды. Бұл мәселенің өзектілігі жоғары сынып оқушылары, олардың идеялары мен пікірлері тұрғысынан талданады.

Кілтті сөздер: сыбайлас жемқорлық, пара, сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана, құқықтық сауаттылық, құқықтық сана, азаматтық белсенділік, көзқарас, жоғары сынып оқушылары.

**Ханов Талғат Ахматзиевич,
Пупышева Татьяна Николаевна,
Пунтус Евгения Александровна**

**Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза,
Караганда, Республика Казахстан**

УЧАЩИЕСЯ ШКОЛ О КОРРУПЦИИ И КОРРУПЦИОННЫХ ПРОЯВЛЕНИЯХ (НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА КАРАГАНДЫ)

В данной статье рассматривается одна из наиболее острых проблем современных обществ – коррупция, ее проявления и последствия, а именно представления старшеклассников города Караганды о коррупции и коррупционных проявлениях. Основой для написания статьи послужило исследование, проведенное среди учащихся старших классов школ города Караганды Республики Казахстан. Данное исследование входит в комплекс исследований по этой проблематике разных категорий населения Карагандинской области. Проведено исследование методом социологического опроса. По его результатам определено: что понимают учащиеся старших классов школ города Караганды под коррупцией и взяткой, как они относятся к ним. Выявлены наиболее и наименее коррумпированные сферы казахстанского общества глазами старшеклассников. Обозначены основные источники, распространяющие информацию о коррупции. Определены основные причины существования коррупции. Составлен рейтинг наиболее действенных способов борьбы с ней. Актуальность данной проблемы, проанализирована с точки зрения старшеклассников, их представлений и мнений.

Ключевые слова: коррупция, взятка, антикоррупционное сознание, правовая грамотность, правосознание, гражданская активность, установки, старшеклассники.

Список используемой литературы:

1. Пупышева Т.Н., Пунтус Е.А. Антикоррупционное сознание предпринимателей как социальная проблема // Организационно-управленческие механизмы антикоррупционной деятельности (российский и зарубежный опыт): сборник тезисов докладов и статей III

Международной научно-практической конференции 25 января 2016 года / отв. ред. Р.А. Абрамов. – Москва: ООО «ИД Третьяковъ», 2016. – С. 197–199.

2. Материалы Всемирного банка // Электронный ресурс / Режим доступа: <http://www.un.org/ru/youthink/corruption.shtml>

3. Таубаев А.А., Пунтус Е.А., Пупышева Т.Н. Коррупция как проблема общественного сознания // Проблемы и перспективы индустриально-инновационного развития в Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС). – Караганда: КЭУК, 2014. – С. 538–544.

4. Пупышева Т.Н., Пунтус Е.А., Курилкин А.А. Anticorruption consciousness of entrepreneurs as a social problem // Дни науки–2016: сборник трудов VII всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвященной 60-летию Сибирского университета потребительской кооперации. – Новосибирск: Частное образовательное учреждение высшего образования Центросоюза РФ «Сибирский университет потребительской кооперации», 2016. – Ч. 2. – С. 130–133.

5. Пупышева Т.Н., Пунтус Е.А. Проблема антикоррупционного сознания предпринимателей // Приоритетные направления развития науки в современном мире / Сборник статей по материалам I международной научно-практической конференции. – Ч.3. – Уфа: НИЦ Вестник науки, 2019. – С. 161–167.

6. Пупышева Т.Н., Пунтус Е.А. Антикоррупционное сознание студентов Карагандинской области // Современные подходы к противодействию коррупции: тренды и перспективы: сборник тезисов докладов и статей Всероссийской научной конференции с зарубежным участием. Том II. 21 ноября 2019 года. – Москва: ООО «ИД «Третьяковъ», 2019. – С. 69–72.

7. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В.А. Ядов. – 3-е изд., испр. – М.: Омега-Л, 2007. – 567 с.

8. Манхейм К. Избранное: Диагноз нашего времени. – М.: РАО Говорящая книга, 2010. – 744 с.

9. Баширов А.В., Ханов Т.А. Факторы повышения активности научно-исследовательской работы студентов // Современные проблемы науки и образования. 2018. № 4. С. 91.

10. Указ Президента Республики Казахстан об Антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015-2025 годы от 26 декабря 2014 года (с изменениями от 04.08.2018). – Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31645304

УДК 343.102:351.745.7

МРНТИ 10.71.43

Шаймуханов Ахметкали Дюсетаевич

thanov@mail.ru

Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза,

Караганда, Республика Казахстан

К ВОПРОСУ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье освещены проблемные вопросы, связанные с законодательной регламентацией оперативно-розыскной деятельности, анализируются некоторые положения оперативно-розыскного законодательства Республики Казахстан и вносятся предложения и рекомендации по совершенствованию правовых норм, содержащихся в этом законе.

В частности, делается акцент на отсутствие законодательных определений оперативно-розыскных мероприятий, что, в свою очередь, расширяет субъективное усмотрение исполнителей, их осуществляющих и допускает возможность необоснованного ограничения прав граждан. Автором предлагается пересмотреть задачи оперативно-розыскной деятельности, расширив их перечень положениями, связанными с розыском лиц, совершивших побег из мест лишения свободы, а также с обеспечением возмещение ущерба, причиненного преступлением и установлением имущества, подлежащего конфискации. Рассматривается возможность рецепции некоторых нормативных положений из оперативно-розыскного законодательства России и других стран ближнего зарубежья.

Ключевые слова: закон, оперативно-розыскная деятельность, оперативно-розыскные мероприятия, правовое регулирование, уголовно-процессуальный кодекс, негласные действия, оперативный контроль.

Изучение и анализ правового регулирования оперативно-розыскной деятельности (далее ОРД) требует еще раз обратиться к проблемам ее законодательной регламентации. При этом, не умаляя значимости, внесенных за последние годы изменений и дополнений в нормативные правовые акты, регулирующие данную сферу деятельности нельзя не признать, что вместе с решением насущных задач ОРД ее отдельные правовые нормы нуждаются в уточнении, конкретизации, а также в дополнении. До настоящего времени остается нерешенной проблема разъяснений понятий некоторых законодательно закрепленных оперативно-розыскных мероприятий. Так, в статье 1 «Основные понятия, используемые в настоящем Законе» закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» не даны дефиниции отдельных понятий, например, применение модели поведения, имитирующей преступную деятельность; создание конспиративных предприятий и организаций; применение служебно-розыскных собак; поиск устройств незаконного снятия информации; преследование лица, готовящего, совершающего или совершившего преступление, и его задержание; осуществление с участием понятых личного досмотра задержанных лиц, осмотра и изъятия, находящихся при них вещей и документов, могущих относиться к преступной деятельности, а также досмотра жилых помещений, рабочих и иных мест, досмотра транспортных средств; проведение операций по захвату вооруженных преступников. Отсутствие законодательных определений оперативно-розыскных мероприятий расширяет субъективное усмотрение исполнителей, их осуществляющих и допускает возможность необоснованного ограничения прав граждан. В уточнении и конкретизации нуждается законодательное понятие «специальное оперативно-розыскное мероприятие», предусмотренное пунктом 3 обозначенной статьи 1 закона. Его содержание гласит, что «специальное оперативно-розыскное мероприятие – оперативно – розыскное мероприятие, непосредственно затрагивающее охраняемые законом неприкосновенность частной жизни, тайну переписки, телефонных переговоров, телеграфных сообщений и почтовых отправлений, а также право на неприкосновенность жилища». Законом РК от 21 декабря 2017 года [2]. были внесены изменения и дополнения в содержание специальных оперативно-розыскных мероприятий, предусмотренные п.3 ст.11 «Оперативно-розыскные мероприятия» закона об ОРД, в котором они определены как негласные. Следовательно, в его понятие должно быть внесено редакционное уточнение, например, после названия «специальное оперативно-розыскное мероприятие дополнить словами - это негласное ОРМ, осуществляемое в соответствии с предусмотренными законом основаниями и условием... и далее по тексту. Предлагаемая поправка дополняет и конкретизирует законодательное понятие с учетом правовых норм, содержащихся в ст.10 «Основания проведения оперативно-розыскных мероприятий» и ст.12 «Условия проведения оперативно-розыскных мероприятий» закона об ОРД. Очевидно, что и остальные понятия специальных оперативно-розыскных мероприятий, аналогичным образом могут быть дополнены указанными терминами, которые полнее отражают их содержание.

В дальнейшем анализируя положения ст.1 «Основные понятия, используемые в настоящем Законе» выясняется, что существующее в п.6 этой статьи определение оперативно-розыскного мероприятия как «оперативный поиск на сетях связи – негласные действия по обнаружению признаков противоправной деятельности в информации, передаваемой по сети связи» в перечне (п.3. ст.11 Закона об ОРД) специальных оперативно-розыскных мероприятий не значит. Очевидно, что названное ОРМ могло трансформироваться в содержание других СОРМ. В таком случае, рассматриваемое ОРМ должно быть исключено из статьи 1 Закона об ОРД. В комментарий законодателя нуждается такое понятие ОРМ как: «наблюдение», относящееся к общим оперативно-розыскным мероприятиям, на проведение которого не требуется санкции прокурора и понятие «негласные аудио- и (или) видеоконтроль лица или места», относящееся к специальным оперативно-розыскным мероприятиям на проведение которого требуется санкция прокурора. Несмотря на различия в названиях, указанных ОРМ, употребляемые в их содержании словосочетания несут одинаковую смысловую нагрузку. Так, п. 5 статьи 1 определяет понятие «наблюдение - визуальное и иное восприятие и фиксация значимых для решения задач оперативно-розыскной деятельности явлений, деяний, событий, процессов». В этой же статье в п. 19 дается понятие «негласные аудио- и (или) видеоконтроль лица или места – негласный контроль речевой и иной информации, а также действий лица и (или) событий, происходящих в строго определенном месте, производимый при

необходимости путем негласных проникновения и (или) обследования, с использованием видео-аудиотехники либо иных специальных научно-технических средств с одновременной фиксацией их содержания на материальном носителе». Конструкция содержательной стороны данного понятия слишком широко сформулировано и новой познавательной нагрузки не несет. В юридической литературе достаточно подробно изложена сущность указанных оперативно-розыскных мероприятий, которые могли бы составить основу для ясного и четкого законодательного формулирования этих понятий. Например, в учебнике под редакцией профессора К.К. Горяинова, В.С.Овчинского, Г.К.Синилова, А.Ю. Шумилова дается такое понятие наблюдения – это ОРМ, направленное на получение оперативно-розыскной или иной юридически значимой информации путем непосредственного или опосредованного, с помощью технических средств, визуального и (или) слухового контроля за физическими лицами либо другими объектами независимо от места его проведения при условии законного нахождения наблюдающих в указанном месте. Наблюдение предполагает визуальное, электронное или комплексное слежение, контроль и (или) фиксацию действий, событий, фактов, обстановки в целях получения информации о признаках преступной деятельности, связях наблюдаемого, маршрутах передвижения, месте хранения похищенного и другой информации, необходимой для решения задач ОРД [3, 337]. Аналогичное суждение высказано авторами монографии С.И. Захарцевым, Ю.Ю. Игнащенковым, В.П. Сальниковым определившим понятие наблюдение как оперативно-розыскное мероприятие, заключающееся в непосредственном или опосредованном (с помощью технических средств) слежении за лицом или иным объектом оперативной заинтересованности [4,198]. А.Н. Гушин, Н.А. Громов, Н.П. Царева, понимают под наблюдением - оперативно-розыскное мероприятие, состоящее в целенаправленном, систематическом непосредственном (визуальном) или опосредованном (с использованием оперативно-технических средств) восприятии и фиксации значимой оперативно-розыскной информации для решения задач борьбы с преступностью [5,25]. С учетом изложенного, можно утверждать, что реальной необходимости в разработке такого понятия ОРМ как «негласные аудио- и (или) видеоконтроль лица или места» и закрепление его в законе не было. По существу его содержание заимствовано из понятия ОРМ - «негласное прослушивание и запись разговоров - негласный контроль речевой информации проверяемого лица, подозреваемого, обвиняемого, с использованием видео-аудио техники или иных специальных технических средств и одновременная фиксация ее содержания на материальном носителе», которое было предусмотрено пунктом 19 статьи 1 предыдущей редакции Закона РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам оперативно-розыскной деятельности» от 17 июля 2009 года № 187- IV ЗРК. По справедливому замечанию профессора В.И. Елинского, «...замена существующего термина (терминов) новым вполне оправдана только в том случае, если новый термин обозначает новое определение понятия, содержание которого изменилось или существенно уточнено» [6,145]. При этом для большей «понятности» в содержание анализируемого ОРМ «негласные аудио- и (или) видеоконтроль лица или места» безосновательно включено название специального оперативно-розыскного мероприятия- «негласные проникновение и (или) обследование места», что не придает ему новизны. В тексте рассматриваемого понятия употребляется термин «специальные научно-технические средства», вместо «специальные технические средства», понятие которого закреплено в пункте 4 статьи 1 Закона об ОРД, а понятие «научно-технические средства», содержится в пункте 10 статьи 7 УПК Республики Казахстан. Поэтому, определяя существенность и необходимость того или иного понятия ОРМ, целесообразно включать в его содержание соответствующие целям и назначению словосочетания, несущие смысловую и правовую нагрузку. В этой связи необходимо изменить название специального ОРМ «негласные аудио- и (или) видеоконтроль лица или места» на прежнее «прослушивание телефонных и иных переговоров», понятие которого прочно укрепились в теории и практике ОРД и в большей степени соответствует требованиям пункта 4 подпункта 1 и содержанию подпункта 6 статьи 12 «Условия проведения оперативно-розыскных мероприятий» Закона об ОРД. В дополнении и уточнении нуждается одна из задач оперативно-розыскной деятельности, предусмотренная пунктом 4 статьей 2 Закона об ОРД, сформулированная как осуществление мер по розыску лиц, скрывающихся от органов дознания, следствия и суда, уклоняющихся от уголовной ответственности, отбывания наказания или пробационного контроля, без вести пропавших граждан и иных лиц в случаях, предусмотренных законом, а также идентификация обнаруженных неопознанных трупов. Остается не выясненным кого законодатель относит к розыску «иных лиц». Возможно, к ним относятся граждане, не имеющие документов, удостоверяющих личность или лиц, которые по состоянию здоровья или возрасту не

могут сообщить о себе какие-то сведения. Представляется, что в задачу ОРД по розыску следовало бы включить лиц, совершившие побег из мест лишения свободы, из-под ареста или из-под стражи, ответственность за совершение которых предусматривает статья 426 УК РК. Также в категории разыскиваемых должны быть лица, уклоняющиеся от отбывания наказания в виде лишения свободы, ответственность, за совершение которого, предусмотрена статьей 427 УК РК. Именно эта категория лиц, может представлять повышенную общественную опасность, оставив места изоляции. На фоне рассматриваемых законодательных положений весьма спорным выглядит обязанность органов, осуществляющих ОРД исполнение судебного акта о розыске ответчика по гражданскому делу и должника по исполнительному производству, предусмотренное (п.б-2. ст.7 закона об ОРД) и одновременно, являющимся основанием для проведения оперативно-розыскных мероприятий в отношении них (в-2) ст.10 закона об ОРД). Такое расширительное толкование предназначения ОРД и применение оперативно-розыскных мероприятий в розыске названных лиц, вызывает обоснованное сомнение включения подобных предписаний в рассматриваемый закон. Характер ОРД заставляет обратить внимание, прежде всего, на ее понятие, которое осуществляется в целях защиты жизни, здоровья, прав, свобод и законных интересов человека и гражданина, собственности, обеспечения безопасности общества и государства от преступных посягательств (п.15. ст.1 закона об ОРД). Исходя из законодательной формулировки, ОРД осуществляется в отношении деяний, которые квалифицируются как преступления. Аналогичная позиция существует в юридической литературе, состоящая в том, что не может составлять цели оперативно-розыскной деятельности защита объектов, не указанных в уголовном кодексе, а также получение информации о признаках деяний, составляющих административные правонарушения, дисциплинарные проступки, гражданско-правовые деликты. Если такие цели достигаются в ходе ОРД, то они имеют второстепенный характер [7, 12]. С такой точкой зрения вполне можно согласиться исходя из анализа сущности и задач оперативно-розыскной деятельности. Закон прямо указывает на то, что не допускается осуществление ОРД для достижения целей и задач, не предусмотренных этим законом (ч.1. ст.5 закон об ОРД). Из сказанного следует, что социальные предпосылки оперативно-розыскной деятельности имеют уголовно-правовую основу, поскольку нормами уголовного права очерчена сфера применения оперативно-розыскных мероприятий, определен тот круг преступлений, в борьбе с которыми используются средства и методы ОРД. В числе задач ОРД, обозначенных в ст.2 закона - розыск ответчика по гражданскому делу и должника по исполнительному производству не упоминается. Осуществление ОРД по розыску этой категории лиц не самый короткий путь в достижении цели и очевидно, что данному правовому предписанию соответствовали бы предлагаемые в качестве задач ОРД – обеспечение возмещение ущерба, причиненного преступлением, а также установление имущества, подлежащего конфискации. В оперативно-розыском законодательстве России и в некоторых аналогичных законах стран ближнего зарубежья эти задачи предусмотрены [8]. Но, в казахстанском оперативно-розыском законе они не закреплены. С учетом изложенного, в перспективе может быть есть необходимость принятие закона, регулирующего розыскную работу, которая в полном объеме отражала задачи этого направления деятельности правоохранительных органов. Такой нормативный правовой акт, позволил бы систематизировать законодательную базу в данной сфере; устранить противоречия между нормативными актами в этой области правоотношений; исключить ведомственное регулирование отношений, затрагивающих права и свободы граждан; разграничить функции и обеспечить координацию и взаимодействие различных министерств и ведомств, которые в большей или в меньшей степени связаны с организацией розыскной работы [9, 133]. При этом, безусловно, нужна всесторонняя оценка предписаний, содержащихся в других законодательных актах, чтобы в дальнейшем при разработке его проекта избежать недостаточно продуманные «новеллы», а также бесконечные дополнения и изменения в принятый закон. Конечно, надо сказать здесь и том, что правовая процедура розыска упомянутой категории лиц, предусмотрена другими нормативными правовыми актами Республики Казахстан. Так, например, ч.2. статьи 45 Закона Республики Казахстан «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» гласит, что розыск должника осуществляется по определению суда органами внутренних дел, антикоррупционной службой, службой экономических расследований в установленном законодательством Республики Казахстан порядке. Кроме того, статья 26 «Взаимодействие судебных исполнителей с органами внутренних дел» устанавливает, что органы внутренних дел в пределах, предоставленных им законом полномочий оказывают содействие судебным исполнителям в ходе исполнительного производства при возникновении угрозы жизни или здоровью судебного исполнителя, а также привлекаются для обеспечения правопорядка на месте

совершения исполнительных действий. Указанные положения относятся к мерам административно-правового характера и не требуют действий оперативно-розыскных органов. В связи с этим, особо отметим, что осуществление ОРД и проведение законодательно установленных оперативно-розыскных мероприятий возможно только тогда, когда «объективно затруднено или невозможно достижение поставленной цели посредством применения иных законных средств», что подчеркивает исключительный, вынужденный характер этой деятельности [10, 6]. Ее результативность во многом предопределяется уровнем законодательного регулирования. Поэтому конструкции правовых норм их содержание и стиль изложение должны быть предельно краткими, содержать четкий и не подлежащий различному толкованию смысл. Такие требования, вытекают из Закона Республики Казахстан от 06 апреля 2016 года № 480 –V- ЗРК «О правовых актах». Они в полной мере относятся и к другим положениям, которые содержатся в Законе Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности». В этой связи, интерес представляет Закон Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 292 « О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам совершенствования уголовного, уголовно-процессуального законодательства и усиления защиты прав личности», которым статья 2 «Задачи оперативно-розыскной деятельности» Закона об ОРД дополнена новым подпунктом 3-1) «выявление лиц, совершивших уголовное правонарушение, а также предметов и документов, имеющих значение для уголовного дела». Буквальное толкование данной нормы дает возможность говорить, о том, что органы, осуществляющие ОРД, могут самостоятельно без поручений следователя осуществлять раскрытие преступлений и устанавливать лиц, их совершивших, в том числе выявлять латентные уголовные правонарушения. Однако, действующий порядок проведения оперативно-розыскных мероприятий не позволяет в полной мере решать обозначенные законодателем задачи. Так, нормы, которые регламентируют основания осуществления ОРМ, предусмотренные ст. 10 «Основания проведения оперативно-розыскных мероприятий» Закона об ОРД, содержат положения, исключающие инициативное применение ОРМ для решения такой задачи ОРД как выявление лиц, совершивших уголовное правонарушение, а также предметов и документов, имеющих значение для уголовного дела. Предписание пункта 1 подпункта б) ст.10 Закона, предусматривает, что одним из оснований для проведения ОРМ, является поступившая в органы, осуществляющие ОРД, информация о подготавливаемом, совершаемом или совершенном правонарушении. Исходя из этого, вероятно, внесенное дополнение в качестве новой задачи ОРД, в большей мере соотносится с содержанием пункта 1 подпункта в) ст. 10 «Основания проведения оперативно-розыскных мероприятий» Закона об ОРД, которое устанавливает в качестве основания для проведения оперативно-розыскных мероприятий – письменные поручения следователя по расследуемым уголовным делам. Одновременно рассматриваемая новая задача созвучна с формулировкой пункта 9 статьи 8 «Права органов, осуществляющих ОРД» в котором указано, «регистрировать и (или) передавать по подследственности в порядке и сроки, установленные уголовно-процессуальным законодательством Республики Казахстан, сведения о выявленных в ходе оперативно-розыскных мероприятий уголовных правонарушениях с приложением подтверждающих материалов». Эту правовую норму можно понимать и как обязанность органов, осуществляющих ОРД, представлять сведения, полученные в ходе проведения ОРМ следователю, однако не связанные с его поручением, но относящиеся к расследуемому им уголовному делу. Изложенное может свидетельствовать о том, что законодатель все же допускает возможность осуществления оперативно-розыскным органом оперативно-аналитического поиска лиц и фактов, являющиеся объектами оперативно-розыскной деятельности. Как отмечается в литературе, оперативный поиск сочетается с аналитическим: первичные данные, собранные в ходе оперативного поиска, систематизируются, дополняются уже имеющимися оперативными материалами, сопоставляются с ними, обобщаются и могут затем реализовываться, например, при подготовке и проведении оперативно-розыскных и иных мер в целях обнаружения и изучения лиц и их сообществ, реально или потенциально опасных для общества, а также последующего пресечения их криминальной активности [11, 469]. Вполне, адекватно этому может соответствовать, например, оперативно-розыскное мероприятие, предусмотренное пунктом 2 подпунктом 12 статьи 11 «Оперативно-розыскные мероприятия» Закона об ОРД - поиск и отождествление личности по приметам. В обозначенных целях органы, уполномоченные осуществлять ОРД, вправе использовать оперативные учеты и информационные системы, обеспечивающие решение установленных законом задач (п.2. ст. 8 Закона об ОРД). С учетом изложенного, наиболее подходящим термином, который мог быть применим в качестве основания инициативного проведения оперативно-розыскных мероприятий, обозначенного в пункте 1

подпункта б) ст.10 закона об ОРД - это наличие информации у органов, осуществляющих ОРД. Указанные суждения рассматриваются в порядке постановки проблемы и могут быть в дальнейшем предметом самостоятельного исследования. Здесь необходимо подчеркнуть, что вопросы, связанные с основанием проведения ОРМ, впервые были рассмотрены в опубликованной профессором Бобровым В.Г. статье, подготовленное им на основе законодательства об оперативно-розыскной деятельности России [12]. Проблемы правового регулирования оснований проведения ОРМ, в особенности, ограничивающих конституционные права граждан являются весьма актуальными, так как некоторые ОРМ могут существенно нарушать эти права и поэтому требуется соблюдение определенных условий их проведения. Под условиями проведения оперативно-розыскных мероприятий понимается, установленные оперативно-розыскным законодательством специальные правила, неукоснительное выполнение которых способствует эффективности осуществление конкретного ОРМ и гарантирует соблюдение принципов ОРД [13, 116]. Ограничение конституционных прав граждан должно быть таким, чтобы оно не препятствовало ОРМ в борьбе с преступностью, и в то же время не допускало незаконного или необоснованного ограничения их прав. Поэтому, пункт 4 ст.12 «Условия проведения оперативно-розыскных мероприятий» закона об ОРД, содержит положение, которое допускает проведение специальных оперативно-розыскных мероприятий исключительно с санкции прокурора в целях выявления, предупреждения и пресечения тяжких и особо тяжких преступлений, а также преступлений средней тяжести, предусмотренных статьями, (которые в тексте перечисляются) УК РК, и преступлений, совершенных преступной группой, в отношении проверяемого лица либо третьего лица, если есть сведения, что проверяемое лицо использует телефон или иное переговорное устройство третьего лица, или есть сведения, что третье лицо получает информацию для проверяемого лица либо от проверяемого лица для передачи другим лицам с использованием телефона и других переговорных устройств и фиксации ее содержания на материальном носителе. Сформулированное положение, во-первых, существенно отличается от предыдущей редакции текста этой статьи закона тем, что подозреваемые и обвиняемые, в отношении которых могут быть проведены специальные оперативно-розыскные мероприятия, не упоминаются. Во-вторых, возникает вопрос, имеют ли отношение «проверяемое лицо», «третье лицо» к подготовке или совершению тяжких, особо тяжких преступлений, а также к преступлениям средней тяжести либо к преступной группе. Предыдущий текст аналогичного пункта статьи 12 Закона Республики Казахстан «О внесении, изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам оперативно-розыскной деятельности» № 187 – IV ЗРК от 17 июля 2009 года был изложен в следующей редакции: Специальные оперативно-розыскные мероприятия проводятся исключительно с санкции прокурора:

1) По уголовным делам о преступлениях, указанных в части первой статьи 237 Уголовно-процессуального Кодекса Республики Казахстан в отношении подозреваемого, обвиняемого, либо третьего лица, если есть сведения, что подозреваемый, обвиняемый использует телефон или иное переговорное устройство третьего лица, или есть сведения, что третье лицо получает информацию для подозреваемого, обвиняемого, либо от подозреваемого, обвиняемого для передачи другим лицам. Второй абзац подпункта 2 содержал указание, что в целях выявления, предупреждения, пресечения и раскрытия тяжких и особо тяжких преступлений, а также преступлений, подготавливаемых и совершаемых организованными группами, преступными сообществами (преступными организациями), специальные оперативно-розыскные мероприятия проводятся с санкции прокурора в отношении проверяемых лиц, причастных к преступлениям указанной категории. В нынешней редакции рассматриваемого правового условия закон умалчивает о том, должно ли лицо, в отношении которого проводятся специальное ОРМ, подозреваться или обвиняться в подготовке или совершении тяжкого, или особо тяжкого преступления, а также преступлений средней тяжести. Не упоминается категория проверяемых лиц, возможно причастных к обозначенным преступлениям. Вероятно, есть необходимость, в категорию проверяемых включить лиц, которые могут располагать сведениями о подготавливаемом, совершаемом, совершенном преступлении, указанной категории тяжести, а также в отношении преступной группы. Для того, чтобы избежать неоднозначного понимания положения, содержащихся в данной статье закона, необходимо четко и ясно указать названных выше лиц, в отношении которых могут быть проведены специальные оперативно-розыскные мероприятия, предусмотренные п.3 статьи 11 закона об ОРД. При этом должны быть соблюдены требования к содержанию и стилю изложения текста нормативного правового акта. Так, Закон Республики Казахстан от 06 апреля 2016 года № 480 «О правовых актах» п. 3 ст.24 предписывает, что не допускается употребление многозначных слов и выражений, а также текст

нормативного правового акта не должен содержать положения декларативного характера, не несущие смысловой и правовой нагрузки. Учитывая, что в действующей редакции закона условия проведения оперативно-розыскных мероприятий, предусмотренных п.4 ст.12 распространяются только на специальные ОРМ, которые ограничивают конституционные права человека и гражданина, возникает необходимость конкретно сформулировать содержание обозначенной выше правовой нормы, устранив сложно читаемое правило. Таким образом, нынешнее состояние законодательной регламентации отдельных сторон правовых средств ОРД нуждается в дальнейшем совершенствовании.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан от 15 сентября 1994 года № 154 – XIII «Об оперативно-розыскной деятельности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 27 декабря 2019 г.)
2. Закон Республики Казахстан от 21 декабря 2017 года № 118 – VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам модернизации процессуальных основ правоохранительной деятельности» - Казахстанская правда от 22 декабря 2017 года № 245.
3. Оперативно-розыскная деятельность. - Учебник: Под редакцией проф. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, Г.К.Синилова, А.Ю. Шумилова. – Москва. ИНФРА-М 2004 г.
4. Захарцев С.И., Игнащенко Ю.Ю., Сальников В.П. Оперативно-розыскная деятельность в XXI веке – Монография: Норма. Москва.2017.
5. Гущин А.Н., Громов Н.А., Царева Н.П. Оперативно-розыскная деятельность: совершенствование форм вхождения ее результатов в уголовный процесс – Учебно-практическое пособие. М. 2004.
6. Елинский В.И. Основы методологии теории оперативно-розыскной деятельности. – Монография.: М. 2001.
7. Теория оперативно-розыскной деятельности – Учебник. М.: НОРМА.- 2011.
8. Федеральный закон от 12 августа 1995 года № 144-ФЗ «Об оперативно-розыскной деятельности». (текст с изменениями на 2017 год). – Москва : Эксмо, 2017.
9. Буряков Е.В. Проблемы правового регулирования розыскной деятельности органов внутренних дел.- Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции – Омск : Омский юридический институт. 2010.
10. Оперативно-розыскная деятельность: Учебник. М.: ИНФРА-М, 2004.
11. Основы оперативно-розыскной деятельности: Учебник для юридических вузов. СПб: Издательство «Лань», 2002.
12. Бобров В.Г. Законодательство Российской Федерации об основаниях проведения оперативно-розыскных мероприятий: Проблемы теории и практики ОРД в современных условиях.: Межвузовский сборник научных трудов – М.,1993. С.39-42.
13. Дубоносов Е.С. Основы оперативно-розыскной деятельности. – Курс лекций. М.-2002. «Книжный мир».

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Ахметкали Дюсетаевич Шаймуханов
Қарағанды экономикалық қазтұтынуодағы университеті,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ОПЕРАЦИЯЛЫҚ СҰРАУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ
РЕТТЕУЛЕРІН ЖАҚСARTУ СҰРАҒЫ ТУРАЛЫ**

Мақалада жедел-іздістіру қызметін заңнамалық тұрғыдан реттеуге байланысты проблемалық мәселелер көрсетілген, Қазақстан Республикасының жедел-іздістіру заңнамасының кейбір ережелері талданған және осы заңда қамтылған құқықтық нормаларды жетілдіру бойынша ұсыныстар мен ұсынымдар енгізілген.

Атап айтқанда, жедел-іздістіру іс-шараларының заңнамалық анықтамаларының болмауына баса назар аударылады, бұл өз кезегінде оларды жүзеге асыратын орындаушылардың субъективті талғамдарын кенейтеді және азаматтардың құқықтарын негізсіз шектеу мүмкіндігіне жол береді. Автор жедел-іздістіру қызметінің міндеттерін қайта қарауды, олардың тізбесін қамау орындарынан қашқан адамдарды іздістіруге, сондай-ақ қылмыспен келтірілген зиянның өтелуін қамтамасыз етуге

және тәркілеуге жататын мүлікті анықтауға байланысты ережелермен кеңейтуді ұсынады. Ресей мен басқа да көршілес елдердің жедел-іздістіру заңнамасынан кейбір нормативтік ережелерді алу мүмкіндігі қарастырылуда.

Кілтті сөздер: құқық, жедел-іздістіру қызметі, жедел-іздістіру қызметі, құқықтық реттеу, қылмыстық іс жүргізу кодексі, жасырын әрекеттер, жедел бақылау.

Schaimuyanov Akhmetkali

Karaganda Economic University Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

ON THE QUESTION OF IMPROVING LEGISLATIVE REGULATION OF OPERATIVE SEARCH ACTIVITIES

The article highlights the problematic issues related to the legislative regulation of operational-search activity, analyzes some provisions of the operational-search legislation of the Republic of Kazakhstan and makes proposals and recommendations for improving the legal norms contained in this law.

In particular, the emphasis is placed on the absence of legislative definitions of operational-search measures, which, in turn, expands the subjective discretion of the executors who carry them out and allows the possibility of unreasonable restriction of the rights of citizens. The author proposes to revise the tasks of operational-search activities, expanding their list with provisions related to the search for persons who have escaped from places of detention, as well as ensuring compensation for damage caused by a crime and the identification of property subject to confiscation. The possibility of receiving some regulations from the operational-search legislation of Russia and other neighboring countries is being considered.

Key words: law, operational-search activity, operational-search measures, legal regulation, criminal procedure code, covert actions, operational control.

List of references:

1. Law of the Republic of Kazakhstan dated September 15, 1994 No. 154 - XIII "On operational-search activities" (with amendments and additions as of December 27, 2019)
2. Law of the Republic of Kazakhstan dated December 21, 2017 No. 118 - VI "On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the modernization of the procedural foundations of law enforcement" - *Kazakhstanskaya Pravda* dated December 22, 2017 No. 245.
3. Operational search activity. - Textbook: Edited by prof. K.K. Goryainova, V.S. Ovchinsky, G.K. Sinilov, A.Yu Shumilov. - Moscow. INFRA-M 2004
4. Zakhartsev S.I., Ignaschenkov Yu.Yu., Salnikov V.P. Operational-search activity in the XXI century - Monograph: Norma. Moscow. 2017.
5. Gushchin A.N., Gromov N.A., Tsareva N.P. Operational-search activity: improving the forms of entering its results into the criminal process - Study guide. M. 2004.
6. Elinsky V.I. Fundamentals of the methodology of the theory of operational-search activity. – Monograph. : M. 2001.
7. Theory of operational-search activity - Textbook. M. : NORMA. - 2011.
8. Federal Law of August 12, 1995 No. 144-FZ "On Operational Investigative Activities". (text as amended for 2017). - Moscow: Eksmo, 2017.
9. Buryakov E.V. Problems of legal regulation of the search activity of the internal affairs bodies. - Collection of materials of the All-Russian scientific and practical conference - Omsk: Omsk Law Institute. 2010.
10. Operational-search activity: Textbook. M. : INFRA-M, 2004.
11. Fundamentals of operational-search activity: Textbook for law schools. SPb: Publishing house "Lan", 2002.
12. Bobrov V.G. Legislation of the Russian Federation on the grounds for conducting operational-search measures: Problems of the theory and practice of ORD in modern conditions. : Interuniversity collection of scientific papers - M., 1993. S.39-42.
13. Dubonosov E.S. Fundamentals of operational-search activity. - Lecture course. M.-2002. "Book World".

Кульжабекова Алма Есилхановна
bekhan99_57@mail.ru

Абылкасымов Тамерлан Еркинович
tamerlan-2010@mail.ru

Академия государственного управления при Президенте РК
гор. Нур-Султан, Республика Казахстан

ОБЩЕСТВЕННЫЙ КОНТРОЛЬ ЗА ПРЕДОСТАВЛЕНИЕМ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ: ПРОБЛЕМЫ, СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ

В статье раскрываются содержание, сущность, принципы и задачи в сфере предоставления государственных услуг в целях устранения коррупционной составляющей в рассматриваемом виде человеческой деятельности. Основной акцент уделяется применяемым мерам в превенции коррупции, в том числе и путем расширения перечня государственных услуг, предоставляемых населению на альтернативной основе, а именно через филиалы Государственной корпорации «Правительство для граждан» и по принципу «одного окна». По мнению авторов данный этап должен сопровождаться проведением реинжиниринга бизнес-процессов оказания государственных услуг, что соответственно влечет за собой упрощение процедур получения государственных услуг. Немаловажную роль в данном процессе играет и общественный контроль. В этой связи, указывают авторы, представители общественного контроля, в сфере предоставления государственных услуг, должны не только регулировать, но и принимать прямое участие в защите прав и свобод граждан от противоправных решений и действий представителей государственных органов власти и органов местного самоуправления.

Ключевые слова: государственные услуги, общественный контроль, органы власти, бизнес-процессы, коррупция, административная реформа, общественный мониторинг, общественное обсуждение

Как известно, коррупция возникает, когда граждане в ходе реализации своих прав и законных интересов контактируют с органами государственной власти и ее должностными лицами, что в основном связано с получением государственных услуг. И в этой связи можно констатировать, что коррупция проникла во все сферы общественной жизни и стала привычным явлением, которое многие воспринимают, как данность. Как показывает практика мирового опыта, показателем эффективности и результативности признана стандартизация государственных услуг, целью которого является минимизация издержек взаимодействия граждан и государства. И в целях дальнейшего совершенствования процесса стандартизации государственных услуг, необходимо в первую очередь, обратить внимание на выявленные недостатки в ходе практического применения стандартов государственных услуг.

Здесь думаем, что будет уместным сказать о том, что вхождение термина «государственные услуги» в нашу жизнь - это не дань моде, не простое копирование зарубежного опыта: за этим стоят, гораздо более глубокие причины, связанные с изменением роли и задач государства в обществе, с утверждением новых ценностей и приоритетов.

Сущность государства и его социальное назначение являются решающими в определении направленности его деятельности, целей и задач.

В свою очередь, функции государства зависят от тех задач, которые стоят перед обществом на данном этапе развития. И задачи, и вытекающие из них функции не являются произвольными, они зависят от уровня развития общества, его экономических возможностей, потребностей и интересов населения и пр.

Патерналистскому государству, которое «опекает» все сферы жизни, нет места в гражданском обществе, оно преобразуется в «службу», выполняющего только необходимые и полезные для общества функции.

В таком соотношении государства и общества именно гражданское общество должно определять, что является для него социально значимым, что оно поручает государству, какие

функции на него возлагает. Только тогда «государственные услуги» станут действительной системой отношений личности и юридических лиц с государственными структурами.

В этой связи, в целом, в Казахстане утверждены стандарты оказания государственных услуг. Но анализ данных стандартов приводит к мнению, что они носят противоречивый характер, который приводит к несоответствию основного его назначения. В частности, в настоящее время административная реформа, в данной сфере, находится на стадии развития и в конечном итоге направлена на:

- улучшение качества оказания государственных услуг;
- повышение эффективности структуры государственного аппарата, деятельности государственных органов, государственной службы.

Сегодня население страны в большей своей части обращается за получением государственных услуг непосредственно в государственные органы, т.е. сохраняются коррупционные риски, связанные с прямым контактом должностных лиц с населением.

Вместе с тем, следует констатировать, что на сегодняшний день, в стране, принимаются комплексные меры по развитию сферы государственных услуг и информатизации работы государственного аппарата, сокращающие прямые контакты чиновников с гражданами минимизирующие условия для коррупционных явлений, т.е. чем будет проще и прозрачнее процедура получения государственных услуг, тем меньше будет уровень коррупции.

Одной из принимаемых мер в превенции коррупции является расширение перечня государственных услуг, предоставляемых населению на альтернативной основе, а именно через филиалы Государственной корпорации «Правительство для граждан» и по принципу «одного окна». Данный процесс позволяет сконцентрировать предоставление услуг в одном месте, т.е. Государственная корпорация должна стать единым провайдером государственных услуг, а принцип «одного окна» должен способствовать повышению комфортности получения населением государственных услуг, сокращению сроков и документов, предоставляемых услугополучателями, противодействию коррупции. Вместе с тем, как нам представляется, в данной сфере немаловажным фактором должен явиться общественный контроль, который является важным демократическим институтом и одним из главных инструментов для привлечения граждан к делам государственного управления в частности и активизации гражданской активности в целом. В этой связи, в соответствии с действующим законодательством РК общественные объединения и иные негосударственные некоммерческие организации могут являться организаторами таких форм общественного контроля, как:

- общественный мониторинг;
- общественное обсуждение;
- а также принимать участие в осуществлении общественного контроля в других формах, предусмотренных законодательством Республики Казахстан.

Здесь необходимо сказать об имеющейся положительной тенденции. В частности, к примеру, если, такие государственные услуги, как «Выдача справки о наличии либо отсутствии судимости», «Выдача справки о зарегистрированных правах (обременениях) на недвижимое имущество и его технических характеристиках», «Выдача справки об отсутствии (наличии) недвижимого имущества» и ряд иных, раньше оказывались только при непосредственном обращении к услугодателю, то сейчас их можно получить как через Государственную корпорацию, так и через веб-портал «Электронного правительства».

Вместе с тем, данный этап должен сопровождаться проведением реинжиниринга бизнес-процессов оказания государственных услуг, что соответственно влечет за собой упрощение процедур получения государственных услуг.

Хочется отметить, что в данном направлении уже проводится большая работа. В частности, Агентства РК по делам государственной службы и противодействию коррупции, как уполномоченные органы по контролю и оценке за качеством оказания государственных услуг, на постоянной основе проводят анализ качества оказания государственных услуг и принимают меры по совершенствованию бизнес-процессов оказания государственных услуг. И здесь принцип прозрачности является ключевым фактором в противодействии коррупции, и поэтому работа по его внедрению проводится на постоянной, системной основе, в том числе путем мониторинга качества и доступности оказания государственных услуг.

Немаловажную роль в данном процессе играет и общественный контроль.

Так, в частности, Плотников А.А. считает, что общественный контроль - институт, обеспечивающий законность в сфере государственного управления: «Наличие такого рода контроля интерпретируется как эффективный институт развивающегося саморегулируемого гражданского общества, а также как эффективная форма противодействия злоупотреблениям, возможным в деятельности государственного аппарата» [1, с. 106].

Здесь следует учитывать, что основу антикоррупционных методов составляет законодательство, учитывающее международные антикоррупционные стандарты и опыт противодействия коррупции в зарубежных государствах. Однако каким бы ни было совершенным антикоррупционное законодательство, за его исполнением необходимо следить. И никто с этим не справится лучше, чем сами граждане. На сегодняшний день один из самых эффективных способов пресечения коррупции является общественный контроль за исполнением антикоррупционного законодательства.

Общественный контроль - одна из форм взаимодействия государства и гражданского общества.

Создание механизмов общественного контроля за деятельностью органов государственной власти и институтов гражданского общества вместе с обеспечением гласности и открытости власти способствуют успехам в борьбе с коррупцией.

В настоящее время общественный контроль осуществляется в формах:

- общественного мониторинга;
- общественной проверки;
- общественной экспертизы;
- в формате общественных обсуждений, общественных (публичных) слушаний и других форм взаимодействия.

При этом общественный контроль может осуществляться одновременно в нескольких формах.

Так, в частности, Плотников А.А. считает, что общественный контроль - институт, обеспечивающий законность в сфере государственного управления: «Наличие такого рода контроля интерпретируется как эффективный институт развивающегося саморегулируемого гражданского общества, а также как эффективная форма противодействия злоупотреблениям, возможным в деятельности государственного аппарата» [2, с. 108]

При этом, следует учитывать, что общественный контроль может осуществляться как общественными объединениями, так и отдельными гражданами.

Здесь следует учитывать, что проведение данного контроля за качеством оказания государственных услуг, оценки и общественного мониторинга качества оказания государственных услуг основывается на принципах:

- 1) законности;
- 2) объективности;
- 3) беспристрастности;
- 4) достоверности;
- 5) всесторонности;
- 6) прозрачности.

Предметами общественного контроля, в сфере предоставления государственных услуг, как правило, являются:

1. Низкий профессиональный уровень государственного служащего, формальная подготовка, отсутствие специальных знаний в области государственного управления, целей и задач эффективной работы государственного органа.

2. Исключение соблюдения и защиты прав и свобод человека и гражданина из основного смысла и содержания деятельности органов государственной власти и государственных служащих.

3. Наличие действий, связанных с влиянием личных, имущественных (финансовых) и иных интересов, препятствующих добросовестному исполнению государственным служащим должностных (служебных) обязанностей.

4. Невнимательность и некорректность в общении с гражданами и представителями организаций.

5. Проявление нетерпимости и неуважения к обычаям и традициям народов Республики Казахстан.

6. Создание конфликтных ситуаций, наносящих ущерб репутации или авторитету государственного органа.

7. Поведение, вызывающее сомнение в добросовестном исполнении государственным служащим должностных (служебных) обязанностей.

Практическое осуществление общественного контроля за деятельностью государственных служащих и предоставлением ими государственных услуг позволит получить, как нам представляется, такие социально значимые результаты, как:

1. Обеспечение безопасности Республики Казахстан, а также содействие безопасному проживанию граждан РК на территории страны и за рубежом;

2. Обеспечение комплексной безопасности во всех сферах жизнедеятельности, включая экономическую, экологическую, правовую, информационную и духовно-нравственную безопасность граждан на территории Республики Казахстан и за рубежом в соответствии с Конституцией РК, законодательством РК и с нормами международного права, ратифицированными РК.

3. Содействие органам государственной власти в реализации национальной государственной политики, программ гармоничного развития межнациональных и межконфессиональных отношений, программ борьбы с наркоманией и беспризорностью, программ возрождения институтов гражданского общества, программ борьбы с терроризмом, коррупцией и организованной преступностью, государственных молодежных программ, включая возрождение массовых физкультурных и спортивных движений.

4. Защита прав и свобод граждан от противоправных решений и действий представителей государственных органов власти и органов местного самоуправления.

5. Общественная прозрачность деятельности должностных лиц органов государственной власти и органов местного самоуправления, предприятий, учреждений и организаций.

6. Общественная прозрачность формирования и расходования бюджетов исполнительных и законодательных органов власти, избирательного процесса.

И здесь гражданское общество, в рамках общественного контроля за предоставлением государственных услуг, должно, в первую очередь, способствовать государственным органам и их должностным лицам в реализации:

- национальной государственной политики;
- программ толерантного развития межнациональных и межконфессиональных отношений;
- государственных молодежных программ, включая возрождение массовых физкультурных и спортивных движений;
- программ борьбы с наркоманией и беспризорностью;
- программ возрождения институтов гражданского общества;
- программ борьбы с терроризмом, коррупцией, организованной преступностью.

В этой связи, представители общественного контроля, в сфере предоставления государственных услуг, должны не только регулировать, но и принимать прямое участие в защите прав и свобод граждан от противоправных решений и действий представителей государственных органов власти и органов местного самоуправления.

Соответственно, задачами органов государственной власти и органов местного самоуправления, должны явиться:

1. Осуществление приема граждан, рассмотрение их предложений, заявлений и жалоб, принятие мер к решению поставленных в них вопросов;

2. Содействие совершенствованию работы органов государственной власти и органов местного самоуправления, общественная проверка принимаемых ими решений;

3. Оказание поддержки и помощи гражданам и организациям в защите их прав, свобод и законных интересов, гарантированных Конституцией РК и международными соглашениями и договорами, ратифицированными РК;

4. Участие в повышении уровня правового информирования населения;

5. Участие в осуществлении общественного контроля за исполнением законов и иных нормативных правовых актов со стороны граждан и должностных лиц;

6. Содействие осуществлению реализации республиканских и местных (муниципальных) программ и планов социально-экономического развития;

7. Содействие осуществлению общественного контроля за распоряжением государственной и местной (муниципальной) собственностью, за исполнением государственного и местного (муниципального) бюджетов.

Список использованных источников

1. Плотников А.А. Общественный контроль и его потенциал в противодействии коррупции//Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. - 2013. - №2.
2. См. там же.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Кұлжабекова Алма Есілханқызы, Әбілқасымов Тамерлан Еркінұлы
Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы таулар.
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ ЖӨНІНДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ БАҚЫЛАУ:
МӘСЕЛЕЛЕР, МӘНІ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫ

Мақалада адам қызметінің қарастырылып отырған түріндегі сыбайлас жемқорлық компонентін жою мақсатында мемлекеттік қызметтер көрсетудің мазмұны, мәні, принциптері мен міндеттері ашылған. Негізгі екпін сыбайлас жемқорлықтың алдын алу үшін қолданылатын шараларға, оның ішінде баламалы негізде халыққа көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің тізбесін кеңейту арқылы, атап айтқанда «Азаматтарға арналған үкімет» мемлекеттік корпорациясының филиалдары арқылы және «бір терезе» қағидаты негізінде жүзеге асырылады. Авторлардың пікірінше, бұл кезең мемлекеттік қызметтерді көрсету бойынша бизнес-процестердің реинжинирингімен бірге жүруі керек, бұл сәйкесінше мемлекеттік қызметтерді алу процедураларын жеңілдетуге алып келеді. Бұл үдерісте қоғамдық бақылау да маңызды рөл атқарады. Осыған байланысты авторлар мемлекеттік қызмет көрсету кезінде қоғамдық бақылау өкілдері тек реттеп қана қоймай, сонымен қатар азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттік органдар мен жергілікті билік органдарының өкілдерінің заңсыз шешімдері мен әрекеттерінен қорғауға тікелей қатысуы керек деп атап көрсетеді.

Кілтті сөздер: мемлекеттік қызметтер, қоғамдық бақылау, билік, бизнес-процестер, сыбайлас жемқорлық, әкімшілік реформа, қоғамдық мониторинг, қоғамдық талқылау

Kulzhabekova Alma Esilkhanovna, Abylkassymov Tamerlan Erkinovich
Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan mountains.
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

PUBLIC CONTROL OVER THE PROVISION OF PUBLIC SERVICES: PROBLEMS,
ESSENCE AND CONTENT

The article reveals the content, essence, principles and tasks in the provision of public services in order to eliminate the corruption component in the considered type of human activity. The main emphasis is on the measures used to prevent corruption, including by expanding the list of public services provided to the population on an alternative basis, namely through the branches of the State Corporation "Government for Citizens" and on the basis of the "one window" principle. According to the authors, this stage should be accompanied by a reengineering of business processes for the provision of public services, which accordingly entails a simplification of procedures for obtaining public services. Public control also plays an important role in this process. In this regard, the authors point out, representatives of public control in the provision of public services should not only regulate, but also take a direct part in protecting the rights and freedoms of citizens from unlawful decisions and actions of representatives of state authorities and local governments.

Keywords: public services, public control, authorities, business processes, corruption, administrative reform, public monitoring, public discussion

List of references:

1. Plotnikov A.A. Public control and its potential in combating corruption // Bulletin of the Northern (Arctic) Federal University. Series: Humanities and Social Sciences. - 2013. - No. 2.
2. See *ibid*.

Кабжанов Акылбек Тайбулатович
tengrianec_9192@mail.ru
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Тапакова Вилора Башкировна
tapakova_vilora83@mail.ru

Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Республика Казахстан

ПРОБЛЕМА СОБЛЮДЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ

В современную эпоху «тотальной цифровизации»
право должно стать «совестью» цивилизации.

Автор

Ускоренные темпы развития цифровизации в стране оказывает серьезное влияние на фундаментальные права человека и их правовое регулирование. Права человека меняться в зависимости от условий их реализации. Внедрение цифровых технологий ослабляет защиту частной жизни на массовом уровне. Одновременно на индивидуальном уровне право на защиту персональных данных получает все большее внимание и регламентацию. Представление об универсальности прав человека гармонично сочетается с нейтральностью и универсальностью цифровых технологий. В эпоху цифровизации сущность человека и связанных с ним ценностей не меняется, и именно права человека могут стать унифицирующей целевой перспективой при определении отношения к различным новым технологиям.

Ключевые слова: цифровые технологии, видеонаблюдение, общественное место, личная свобода, тайна личной жизни, аудио и видео контроль, ограничение свободы, цифровизация, права человека, универсальность прав человека, цифровые права, персональные данные, Интернет, частная жизнь.

Европейский суд по правам человека рассматривает Конвенцию о защите прав человека и основных свобод [1] (далее - Конвенция) как «живой инструмент», который развивается и наполняется новым содержанием. Конвенция должна толковаться с учетом современных условий. Применима ли данная логика к правам человека в целом? Если да, то сколь существенным может быть влияние цифровизации на фундаментальные права человека?

Казалось бы, само название Всеобщей декларации прав человека [2] свидетельствует об универсальном характере прав человека.

Академик В.С. Степин рассматривал права человека как феномен техногенной, западной цивилизации, в развитии которой решающую роль играют постоянный поиск и применение новых технологий (не только производственных, но и технологий социального управления и социальных коммуникаций). Только для техногенной цивилизации характерна ценность креативной деятельности, этого не было в традиционных культурах, которые адаптируются к внешней среде, а не преобразуют ее. Соответственно, «идея прав человека была основана на признании ценностей индивидуальной свободы. Но в сохраняющихся архетипах традиционалистского сознания данная ценность не была приоритетной. В значительной мере это относится и к архетипам российской ментальности» [3].

Цифровые технологии, стремительно развивающиеся на фоне идеологического и национального разнообразия, отличаются нейтральностью.

В настоящее время представляется, что система прав человека будет меняться в зависимости от условий их реализации.

Право на свободу выражения мнения и право на доступ к информации, гарантированные ст. 10 Конвенции, ведут сегодня к оформлению права на доступ к Интернету. В мировой практике это происходит тремя путями: признания Интернета универсальной и общедоступной услугой (Эстония, Испания), закрепления права на доступ к Интернету в качестве конституционного права (Греция, Португалия), признания данного права высшими судами (Франция, Коста-Рика). При этом в праве на доступ к Интернету следует различать, как минимум, право на подключение к Интернету, в рамках

которого Интернет рассматривается как услуга, и право на доступ к информации в Интернете, включая право не быть отключенным от Интернета, т.е. запрет на незаконную блокировку сайтов. В целом же право на информацию посредством Интернета предполагает право на доступ к Интернету, право не быть отключенным, право на свободный поиск информации, право на безопасное использование Интернета, право на защиту от нежелательной информации. Однако в Интернете, так же как и offline, важно провести разграничение между дозволением людям выражать все, что они думают, и мыслями, которые они не могут выражать свободно [2]; это правило, без которого демократическое общество не могло бы существовать.

Без цифровой коммуникации сейчас трудно говорить о глобальном *ius communications* [5]. Современный человек, не имеющий доступ в Интернет, сегодня не может принимать участия в политической жизни, а значит, не может быть активным гражданином.

Статья 8 Конвенции «Право на уважение частной и семейной жизни» дала рождение праву на защиту персональных данных. Его активное развитие в цифровую эру привело к возникновению права на забвение. Право на забвение закреплено в законодательстве многих стран. [6].

В Германии, например, модель конституционно-правовой защиты персональных данных состоит из четырех компонентов - право на информационное самоопределение; право на обеспечение целостности и конфиденциальности информационно-технологических систем; право на тайну переписки, почтовых отправлений и телекоммуникаций; право на неприкосновенность жилища [7].

Как видим, основным источником цифровых прав является право на уважение частной жизни, но цифровые технологии оказали влияние и на другие фундаментальные права. Например, свобода выражения мнений, лежащая в основе права на доступ к Интернету, столкнулась с новыми способами борьбы с нелегальным контентом, которые реализуются государством при участии частных субъектов. Право на репутацию в современных условиях становится правом на цифровую идентичность.

Использование цифровых технологий предоставило новые и почти безграничные возможности государству в реализации своих функций, что неминуемо ставит под угрозу частную жизнь граждан, в том числе и когда она проявляется публично. Так, «систематический сбор сведений секретными службами представляет собой вмешательство в частную жизнь, даже если эти сведения получены в общественных местах и если содержат информацию исключительно о профессиональной или общественной деятельности лица. Те же действия, осуществляемые посредством применения GP-технологий, и хранение данных о местонахождении лица и его передвижениях также представляют собой вмешательство в частную жизнь» [8].

Таким образом, можно констатировать, что на массовом уровне защита частной жизни ослабевает под натиском цифровых технологий.

Что касается индивидуального уровня, тенденция кажется обратной - праву на защиту персональных данных уделяется все большее внимание в связи с использованием цифровых технологий.

Законодательство должно четко регламентировать основания и условия ограничения прав и свобод человека, что особо актуально в отношении информационных, которые являются жизненно необходимыми. Вместе с тем такие ограничения ни в коем случае не могут перерасти в уменьшение или умаление роли прав и свобод. И рамки столь хрупкого соотношения «ограничение и ущемления (умаления)» могут быть очерчены только законом. «Закон, является главным инструментом обеспечения прав и свобод личности, обязан защищать от произвола государства и других индивидов - в это его высокая задача». [9 с. 12]

Пожалуй, стоит согласиться, и наконец то обратить внимание на необходимость законодательного урегулирования взаимоотношения государства с гражданами, посредством современных технологий аудио и видео контроля в целях четкого соблюдения право каждого гражданина на личную тайну.

В целях однозначного решения вопроса об исключении ограничения права на личное пространство или жизнь следует законодательно определить границы применения средств видеонаблюдения, не ущемляя личные права граждан Республики Казахстан.

Таким образом, следует отметить о том, что в современную эпоху тотальной цифровизации право должно выступить в виде ограничителя и гаранта обеспечения реализации прав человека. В общем, юридический аспект использования средств видеонаблюдения наряду с тем, что представляют из себя, современный эффективный способ обеспечения общественной безопасности и общественного порядка, предполагают, вернее, накладывают определенные ограничения права на личную неприкосновенность граждан[10].

Список использованных источников:

- 1 Конвенция о защите прав человека и основных свобод. Рим, 4 ноября 1950 года. <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rz17euroco.html>
- 2 Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 г. // Организация Объединенных Наций. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (дата обращения: 21.05.2019).
3. Степин В.С. Права человека в эпоху глобализации и диалога культур // Всеобщая декларация прав человека: универсализм и многообразие опытов. М., 2009. С. 14, 15, 20.
4. Dolunay A., Kasap F., Kegeci G. Freedom of Mass Communication in the Digital Age in the Case of the Internet: "Freedom House" and the USA Example // Sustain-ability. 2017. Vol. 9. Iss. 10. P. 1739-1760.
- 5 Thumfart J. Francisco de Vitoria and the Nomos of the Code: The Digital Commons and Natural Law, Digital Communication as a Human Right, Just Cyber-Warfare // At the Origins of Modernity: Francisco de Vitoria and the Discovery of International Law / Ed. by J.M. Beneyto, J.C. Varela. Cham, 2017. P. 200.
6. Талапина Э.В. Эволюция прав человека в цифровую эпоху. <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-prav-cheloveka-v-tsifrovuyu-epohu>
7. Проскурякова М.И. Персональные данные: российская и германская национальные модели конституционно-правовой защиты в сравнительной перспективе // Сравнительное конституционное обозрение. 2016. № 6. С. 84-98.
8. Грачева М.А. Право человека на уважение частной жизни и его защита в Европейском суде по правам человека // Международный журнал конституционного и государственного права. 2017. № 1. С. 56.
9. Нурпеисов Д.К. Теоретико-правовые проблемы обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан. Автореф. на соиск. уч. степ. к.ю.н. А., 2009 г. с. 45
10. Кабжанов А.Т. Проблемы применения видеонаблюдения как фактора, ограничивающего право на свободу личной жизни. //Актуальные проблемы современности: Международный научный журнал. №4(26) - 2019. - Караганда: РИО «Болашак-Баспа», 2019. – 23-28 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Қабжанов Ақылбек Тайболатұлы
"Bolashaq" Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Табакова Вилора Башкировна

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия университеті, Нұр-сұлтан, Қазақстан Республикасы
«ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН САҚТАУ МӘСЕЛЕСІ»

Елдегі цифрландырудың жедел даму қарқыны адамның іргелі құқықтарына және оларды құқықтық реттеуге елеулі әсер етеді. Адам құқықтары оларды жүзеге асыру шарттарына байланысты өзгереді. Цифрлық технологияларды енгізу жаппай деңгейде жеке өмірді қорғауды әлсіретеді. Сонымен қатар, жеке деңгейде жеке деректерді қорғау құқығы көбірек назар аударады және реттеледі. Адам құқықтарының әмбебаптығы туралы түсінік цифрлық технологиялардың бейтараптығы мен әмбебаптығымен үйлесімді үйлеседі. Цифрландыру дәуірінде адамның және онымен байланысты құндылықтардың мәні өзгермейді және бұл әртүрлі жаңа технологияларға деген көзқарасты анықтауда біріктіруші мақсатты перспектива бола алатын адам құқықтары.

Кілтті сөздер: цифрлық технологиялар, бейнебақылау, қоғамдық орын, жеке бас бостандығы, жеке өмір құпиясы, аудио және бейне бақылау, бостандықты шектеу, цифрландыру, адам құқықтары, адам құқықтарының әмбебаптығы, цифрлық құқықтар, жеке деректер, Интернет, жеке өмір.

Kabanov Akylbek Taybulatov
Bolashaq Academy, Karaganda, Republic Of Kazakhstan
Tabakov Vilora Bashkirova

L.N. Gumilyov Eurasian University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan «THE ISSUE OF HUMAN RIGHTS IN THE DIGITAL AGE»

The accelerated pace of digitalization in the country has a serious impact on fundamental human rights and their legal regulation. Human rights vary depending on the conditions for their implementation. The introduction of digital technologies weakens the protection of privacy on a mass level. At the same time, at the individual level, the right to personal data protection is receiving increasing attention and regulation. The idea of the universality of human rights is in harmony with the neutrality and universality of digital

technologies. In the era of digitalization, the essence of the person and the values associated with it does not change, and it is human rights that can become a unifying target perspective when determining attitudes to various new technologies.

Keywords: digital technologies, video surveillance, public space, personal freedom, privacy, audio and video control, restriction of freedom, digitalization, human rights, universality of human rights, digital rights, personal data, Internet, private life.

List of sources used:

1 Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms. Rome, November 4, 1950. <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rz17euroco.html>

2 universal Declaration of human rights. Adopted by UN General Assembly resolution 217 A (III) of December 10, 1948 // United Nations. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (accessed 21.05.2019).

3. Stepin V. S. Human rights in the era of globalization and dialogue of cultures // Universal Declaration of human rights: universalism and diversity of experiments, Moscow, 2009, pp. 14, 15, 20.

4. DolunayA., KasapF., Kegeci G. Freedom of Mass Communication in the Digital Age in the Case of the Internet: "Freedom House" and the USA Example // Sustain-ability. 2017. Vol. 9. Iss. 10. P. 1739-1760.

5 Thumfart J. Francisco de Vitoria and the Nomos of the Code: The Digital Commons and Natural Law, Digital Communication as a Human Right, Just Cyber-Warfare // At the Origins of Modernity: Francisco de Vitoria and the Discovery of International Law / Ed. by J.M. Beneyto, J.C. Varela. Cham, 2017. P. 200.

6. talapina E. V. Evolution of human rights in the digital age. <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-prav-cheloveka-v-tsifrovuyu-epohu>

7. Proskuryakova M. I. Personal data: Russian and German national models of constitutional and legal protection in a comparative perspective // Comparative constitutional review. 2016. no. 6. pp. 84-98.

8. Gracheva M. A. human right to respect for private life and its protection in the European court of human rights // international journal of constitutional and state law. 2017. No. 1. P. 56.

9. Nurpeisov D. K. Theoretical and legal problems of ensuring national security of the Republic of Kazakhstan. Abstract. on soisk. Uch. step.K. y. n. a., 2009, p. 45

10. Kabzhanov A. T. Problems of video surveillance application asa factor that restricts the right to freedom of private life. current problems of our time: international scientific journal. №4(26) - 2019. - Karaganda: Rio "Bolashak-BASPA", 2019. – 23-28 p.

ОӘК 342.9.086

МРНТИ 10.07

Серімов Елеужан Елемесұлы

e-mail:mr.serim@mail.ru

Жұмекенова Айгерим Нурдаулетовна

zhumekenova@list.ru

«Bolashaq» Academy, Karaganda, Kazakhstan

**ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ
ЗАНДЫҚ КЕПІЛДІКТЕРДІ СӨЗ ЕТСЕК**

Авторлар ғылыми мақалада алдымен мемлекеттік басқарудың барлық саласында жинақталған субъектілердің мінез-құлқын реттейтін құқықтық актілерге жататын заңдылықтың анықтамасын береді. Ол үшін бірқатар ғалымдардың заңдылық туралы айтқан пікірлерін ортаға салады. Қылмыстық, азаматтық істер бойынша заңдылықтар қағидаттары қарастырылады. Сондай-ақ мақалада отандық ішкі істер органдарының құқық қатынастарындағы заңдылық кепілдіктердің ұғымы, мазмұны мен жүйесі төңірегінде ой қозғалады. Осы тақырыпта бұрын-соңды зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың ой-пікірлерін сарапқа салады, өзіндік түйіндер шығарып, ұсыныстар айтады.

Кілтті сөздер: ішкі істер органдары, құқықтық қатынастар, заңдылық, кепілдіктер, ұғым, мазмұн, жүйе, қылмыстық істер, азаматтық істер, т.б.

Әріден қозғасақ, индивидуумдар мен социумдар қарым-қатынасындағы адам құқығын қамтамасыз ету мәселесі құқықтың өзімен бір мезгілде пайда болды. Қоғамдық формациялардың барлық түрлері мен кезеңдерінде бұл «әділеттілік», «заңдылық» деген ұғымдармен астасып жатты.

Осыған сәйкес еліміздің басты заңы – Конституциямызда адамның құқықтары мен бостандықтары, оның нәсіліне, наным-сеніміне, әлеуметтік жағдайына қарамай-ақ, белгілі бір құндылықтың бастауы ретінде қарастырылатыны тегіннен тегін емес. Бұл құқықтардың қай мемлекетте, қандай деңгейде қамтамасыз етілуі – сол мемлекеттің демократиялығы мен заңдылық қондырмасының дамуын айғақтайтын бірден бір өлшем-белгі болмақ.

Бұл санаттардың (категориялардың) жүзеге асуы – заңдылық деген құқықтық құбылысты, түсінікті тудырады. Сондықтан жан-жақты, тереңнен талдау жасамасақ та, заңдылық категориясын бірсыдырғы қарастыра кетуді өзімізге міндет санаймыз. Мұның зәрулігі зерттеліп отырған тақырыптың мәселесіне тікелей қатыстылығынан көрінеді. Сондықтан әкімшілік құқық қатынасындағы заңдылық кепілдіктерін зерттемес бұрын, заңдылық ұғымын арнайы жіті ден қойып қарастырған дұрыс.

Ғалымдар мен практикадағы қызметкерлердің көп бөлігі заңдылықты барлық қоғамдық қатынастарға қатысушылардың құқық нормаларын қатаң, шүбәсіз атқару деп анықтайды [1,15]. Бұл анықтама заңдылықтың өзегіне тән белгілері мен ерекшеліктерін белгілейді әрі бұл анықтаманың басқа да заңдылық дифиницияларында сөзбе-сөз айтылуы бұған нақты дәлел бола алады. Жинақталған анықтама өзегінде заңгер ғалым Х.Ю. Ибрагимовтың позициясын айрықша бөліп атап өткен жөн. Ол заңдылықты «мемлекеттік басқарудың барлық саласында жинақталған субъектілердің жүріс-тұрысын, мінез-құлқын реттейтін құқықтық актілер» деп біледі [2,37-39].

Сонымен бірге қарастырып отырған анықтаманың негізіне құқықты жүзеге асырудың кейбір түрлері, нақты айтқанда нормалардың жүзеге асу қызметін айғақтайтын түрлердің («қадағалау», «орындау») енгізілгенін ескермеуге әсте болмайды, бұл жерде сол қызметтік заңдылық орнына қолданылады деген түсінік туындамауы керек. Сондықтан кейбір еңбектерде заңдылық мазмұнын заңды орындамау емес, оларды жүзеге асыратын қызмет емес, осы қызметтің заңға сәйкестігі құрайды деген түсінікке қосымша түсініктеме беріледі. Осы позицияны ескере отырып, мұндай қосымша түсініктеме берудің өзі, бұл анықтаманың сәтті әрі толық еместігін мойындауымыз керек.

Заңгер ғалым Б.Жетпісбаев көптеген авторлардың арасында заңдылықты құқықтық нормалардың қағидаттары мен талаптарын қатаң ұстану деген түсінік кеңінен белең алғандығын атап өтеді [3,180]. А.А. Таранов заңдылықты құқықтық нормативтік актілердің көмегімен мемлекет еркінің жалпыға бірдей ортақ екенін қамтамасыз ету және оларды тиянақты қолдану мен орындау бойынша талаптар жүйесі ретінде анықтауға болады дейді [4,142].

Бұл анықтамалар заңдылықтың түйінді бір жік-шектерін, қазіргі кезеңдегі ерекше мәнділігі мен өзектілігін, Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес, барлық мемлекеттік және жергілікті басқару органдары, лауазымды тұлғалар мен азаматтарының ҚР Конституциясы және Қазақстан Республикасының заңдарының заңдылық принциптері мен талаптарын қатаң сақтауын көрсетеді.

Үшінші бір ғалымдар заңдылықтың шынайылығын көрсету үшін бірқатар анықтамаларда оның мәнін режимдік категория арқылы ашуға ұмтылады. Заңды құқықтық нормаларды бәрі бірдей қатаң орындаумен сипатталатын тұрақты қоғамдық (немесе құқықтық) режим ретінде қарастырады [5].

Осылайша осы келтірілген заңдылық туралы анықтамалардың нұсқалары да қоғамдық қатынасқа түсушілердің құқықтық қызметінің ерекшеліктерін әспеттейді. Біріншілері – бұл ерекшелікті қызметпен сәйкестендіреді; екінші біреулері – шын мәнінде, мұны қызметтің тұрпатына теліп сөз қылса, үшіншілері – заңдылық барлық қызметтердің (немесе басым бөлігінің) өзіндік ерекшелігі және осыған байланысты қоғам өмірінің тәртібімен айқындалатын нәтижені басты назарда ұстайды.

Заңдар мен басқа да құқықтық актілерді тиянақты түрде жүзеге асырып, жарыққа шығару арқылы қоғамдық қатынастарды ұйымдастырудан тұратын мемлекеттік басқару әдісі ретінде қарастырылатын заңдылық туралы анықтама жоғарыда келтірілгендерден тіптен өзгеше болып келеді. Осылайша заңдылық ұғымының мазмұны кеңейе түседі, өйткені оған нормалық шығармашылық пен құқықтың жүзеге асу үдерістері үстемеленіп қосылады. Алайда бұл заңдылық пен құқықтық қызметтің араласуына әкеп соқтыруы мүмкін. Сонымен қатар құқық нормаларын

тудырып, жүзеге асырушы ретінде қарастырылуда әлеуметтік феномен ретіндегі – қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу ісін заңдылық деп тану да қатар жүруде.

Келтірілген заңдылық анықтамаларына талдау жасау кезінде бұл секілді күрделі де көп қырлы қоғамдық құбылыстың өзіне тән ерекшеліктері мен белгілері бар екендігін нақты түрде айғақтайды. Алайда көрсетілген дифинициялардың жалпы кемшілін де көрсетеді – бір анықтамада келтірілген белгілер екінші бір анықтамада келтірілмейді.

Осының бәрі де құқық теориясында екі бағытта өрбіген заңдылық туралы көзқарастардың бірігуін туғызуда. Бірінші бағытты қолдайтын өкілдер заңдылық туралы өз анықтамаларын келтіре отыра, басқа дифиницияларда көрсетілген заңдылықтың басқа жақтарын келтіреді. Осылайша заңдылықты заңдарды орындау мен сақтау деп біліп, соңынан демократияның саяси режимінің өзіндік ерекшелігі, принципі ретіндегі мемлекеттік қызметті жүзеге асыру әдісі [6,37] деп жазады. Мәселен С.С. Алексеев заңдылықты қоғам өмірінің демократиялық режимін көрсететін және барлық субъектілердің заңдарды әрі оларға негізделген заң аясындағы актілердің талаптарын қатаң сақтаудан тұратын құқық принципі ретінде анықтайды [7].

Келтірілген анықтамалардан көрінетіні, бұл бағытты ұстанатын ғалымдар арасында заңдылықты түсінетін біркелкілік жоқ, ала-құла, бұл секілді күрделі, көп қырлы құбылысты қарастыруда бір-біріне мүлдем ұқсамайтын ұстанымдар бар. Анықтамалардағы мұндай ала-құлалық ғалымдардың заңдылықтың мәні мен белгілерін түрліше қарастырудан туындап отыр. Осының әсерінен кей анықтамалардың заңдылықтың негізін құрайтын өзіне тән ерекшелігін дұрыс бағаламау, кей анықтамаларды абсолюттендіру қаупі де жоқ емес.

Осыған байланысты бір қатар ғалымдардың заңдылық ұғымын қалыптастырудағы заңдылық сияқты күрделі әлеуметтік-саяси құбылыстың жан-жақты қырларын көрсететін «принцип», «талап», «режим» дейтін категорияларды бір-біріне қарама-қарсы қоюға болмайды дейтін ұстанымдарын ұтымды санаймыз.

Осы себепті екінші бағыттың өкілдері жоғарыда қызығушылық тудырған дифиницияларды біріктіріп, заңдылықтың кешенді анықтамасын беруге ұмтылады. Бірақ заңдылықтың анықтамасын кешенді түрде беруде әрқилы дефиницияларды механикалық түрде беруге ұмтылу барлық мәселені шешпейді. Біздің пікірімізше, заңдылықты әкімшілік құқық қатынасы субъектілерінің бәріне бірдей ортақ принцип ретінде қарастыруымыз қажет.

Бұл С.Б. Абилгазиннің пікірінде жанама түрде айтылып өтіледі. Ол: «Қамқорлық пен назарға алудың негізі – полицияның сыртқы әкімшілік қызметінде заңдылықты сақтау болып табылады» [8,4] деп жазады.

Заңдылық мәселелерін құқық саласына қатысты қарастыру да үлкен қызығушылық тудыруда. Қазіргі күні құқықтың әр саласында заңдылық принциптерін нақты материалдық молықтыру тұрғысынан түсуде айырмашылық, өзгешеліктер көптеп табылуда. Оның екі себебі бар. Біріншісі заңдылық принципінің жаңа доктринасын іздеуден туындаса, екіншісі құқық теориясын құқықтық санамызға формальды-нормативті түсінудің ендеп енуімен өлшенеді. Осыдан келіп дәстүрлі заңдылық теориясы керекті заңдылық процедурасын сақтау қажеттілігімен алмастырылуда.

Қылмыстық құқық теориясында заңдылық қағидаты қылмыстық іс-әрекет пен оның қылмыстық-құқықтық зардаптарының тек қана қылмыстық заңмен анықталуымен айғақталады анық. Басқа авторлар, сондай-ақ, заңдылық принципі қылмыстық заңдардың қоғамның әлеуметтік-саяси, экономикалық жағдайларына, яғни әлеуметтік сәйкестендірілген болуы керек деп толықтырады.

Қылмыстық құқықтағы заңдылық қағидаты қылмыстық іс-әрекеттің жазалануы, сонымен бірге басқа да қылмыстық-құқықтық зардаптар ҚР қылмыстық кодексімен ғана анықталуы тиіс. Заңдылық қағидаты құқықтық нормаларда қарастырылмаған әрекеттермен сай келмейтіні ақиқат нәрсе. Қоғамда құқық пен әділеттілікті құқыққа қарсы жұмсалатын құралдар арқылы орнатпайды. Қылмыстық істің барлық мән-жайларын анықтау үстінде объективтілік талаптарын бұзудың өзі заңсыз әрекет ретінде танылады. Егер мұндай әрекеттер жасалған болса, бұнда құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіби шеберліктерінің жетіспеуі немесе олардың өкілеттілігін шектен тыс асыра пайдалануы туралы сөз болуы керек. Мәселен, ҚР Жоғарғы Сотының қылмыстық істер бойынша сот алқасы Бас прокурор мен Ішкі істер министріне жеке қаулы шағарды. Бұл жеке қаулының шығарылуына Лисоков ПООБ қызметкерлерінің алдын ала тергеу барысында заңсыз әдістерді қолданғандары негіз болды. Соның салдарынан Б. деген азамат заңсыз ұсталып, 4 ай бойы қамауда жатқан, М. дегеннің өлімін өзінің мойнына алып, өзі жасамаған қылмысты жасадым деуге мәжбүр болған. Соңғы кезде сотта қылмыстық істерді қарау барысында көптеген істерге ақтау шығарылған.

Азаматтық құқық теориясы принциптік түрде басқаша доктрина тұрғысынан келеді. Егер жария құқығы саласында заңдылық ұғымы заңмен бекітілген ережелер мен нұсқауларды сақтау талаптарымен молықса, цивилистік қатынастар азаматтық-құқықтық реттеуге бағытталған мүмкіндік принципіне құрылады. Жалпы ереже: «заңға қарсы келмейтіннің бәрі мүмкін» дегенге саяды. Заң бойынша тыйым салынбаған кәсіпкерліктің және басқа да қызмет түрлерімен айналысуға болады. Сонымен бірге ешбір заңгер цивильдік құқықта туындайтын қатынастарды заңмен ғана шешуге болады дегенді жоққа шығара алмақ емес.

Қазіргі теорияда саяси-құқықтық режим ретіндегі заңдылық мазмұнында, кеңестік кезеңіндегідей, мынадай белгілерді атап өтіледі:

- мемлекет заңдарында айғақталған құқықтық идея;
- заңның үстемдігі;
- барлық құқық субъектілерінің құқықтық актілерді сақтау мен орындау;
- заңдардың тиянақтылығының (тұрақтылығының) қатыстылығы;
- нормативтік құқықтық актілерді бірыңғай нақты сақтауға негізделген мемлекеттің қоғамды

басқару әдісі.

«Құқық заңдылығы» терминін енгізгеннен бастап, яғни заңдылық ұғымын «құқық», «заң» ұғымдары арқылы ашу, сөйтіп, заңның емес, құқықтың жоғары тұратындығы жария етіледі. Құқықтық қоғамда заңдар ізгілікке, әділдікке және адамның көпшілік мақұлдаған адам құқықтары принциптеріне сәйкес, яғни құқықтық болуы керек деген теория негізделеді.

Айтылғандарды қорытсақ, біздіңше, заңдылықтың мәні мемлекеттік биліктің, өзін-өзі басқару органдарының, лауазымды тұлғалардың, өкілеттігі бар азаматтардың заңдарды және заң аясындағы актілерді міндетті түрде сақтауымен және орындауында. Заңдылық анықтамасының түрлілігі бір категорияның – заңдылықтың, өзіндік белгілерін әр қырынан бейнелейтіндіктен, бір анықтаманы екіншісіне қарама-қайшы қоюға негіз бермейді.

Сонымен қатар, бір ғана декларация қазіргі жағдайда әкімшілік әлеуметтік (қоғамдық) қатынастарды тиісті тұрғыда жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді. Мұнда қосымша құрал ретінде өзара кепілдіктер көрініс табады. Кепіл беру – белгілі бір түрде қамтамасыз етуді, сақтауды, қорғауды жүзеге асыру. Балама түрде «кепіл» термині орыс тілінің сөздіктерінде де түсіндіріледі. С.И.Ожегов кепілдікті бр нәрсеге кепіл беру, жауапкершілікті өз мойнына алу, қамтамасыз ету ретінде анықтайды [9,401].

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету (кепілдендіру) мәселесі үнемі және әлі де отандас заңгер-ғалымдардың назарында болып келеді. Сонымен қатар ол қылмыстық-процессуалдық және азаматтық-процессуалдық заңнамада қолдану арқылы неғұрлым толығырақ зерттелді.

Кепілдіктің экономикалық, саяси, ұйымдық және заңдылық саралануы (классификациясы) тұрақты және кең таралған саналады. Кей ғалым «жалпы және арнаулы (заңдылық)» деп ерекшелейді. Жалпыға ол: экономикалық, әлеуметтік-саяси, идеологиялық, әлеуметтік-психологиялықты жатқызады. Негізгі арнаулы кепілдіктерге мына құқықтың нормаларын жатқызылады:

- ҚР Конституциясындағы;
- қолданыстағы заңнамадағы;
- әкімшілік мәжбүрлеу шараларын қолдану тәртібін жүйелейтін;
- полиция актілерінің заңсыз әрекетіне шағымданудың, өзгертудің немесе тоқтатудың мерзімі мен тәртібін анықтайтын;
- қылмыстық, әкімшілік, тәртіптік және жауаптылықтың басқа да түрлерін бекітетін нормалар.

Бұлайша бөлудің теориялық және практикалық маңызы бар. Теориялық тұрғыда заңдарды қамтамасыз етудің және жүзеге асырудың механизмін тереңірек тануға мүмкіндік береді. Ал практикада бұл бөлу заңның нақты әрекетін қамтамасыз ету тиімділігін арттыру жолдарын қамтамасыз етумен пайдалы. Бірақ заңдылық кепілдіктерінң жалпы тізімі әлі де даулы мәселе.

Заңдылық кепілдіктерді нақты ерекшелеудің және анықтаудың қиындығы ғылыми әдебиеттерде заңдылық кепілдіктер түсігіні және олардың құрамы туралы мәселелердің біржақты шешілмеуінде болып отыр. Бүгінге дейін ғалымдар арасында заңдылықтың құқықтық кепілдік мәнін түсінудегі көзқарастарда бірлік жоқ.

Ал әкімшілік құқықтық қатынастардағы заңдылық кепілдігіне келсек, мұнда, өкінішке орай, әзірге, мақсатты, терең ғылыми ізденістер болмай келеді. Заңдылық кепілдіктер заңдылығы әртүрлі

құқық саласы мамандарының назарын үнемі өзіне аударуда. Үстіміздегі ғасырда заңдылық кепілдігі мәселесінің өзектілігі қайта тыныс алғандай.

Соның ішінде, сол жылдан бастап және бүгінгі күнге дейін кепілдік мәселесін А.А. Сәбитова, Н.И. Раздымалина, М.Т. Кәкімжанов, А.И. Павловский, Б.Н. Бутулин және басқа да әкімшілік құқық саласындағы ғалымдар қарастырды. Дегенмен осы уақытқа дейін Қазақстан полициясы органдарындағы әкімшілік құқықтық қатынастардағы кепілдік заңдылығы проблемасы бойынша монографиялық ғылыми зерттеулер болған жоқ.

Қолда бар жұмыстар не жекелеген сипатта (құқық қорғау органдарының белгілі қызметінде қолданылатын), не болмаса азаматтардың әкімшілік құқық кепілдігінің басқа аспектілеріне арналған. Сондай-ақ заңдылық әдебиеттерде «құқықтық кепілдік» түсінігінің өзіне әзірге біркелкі ұстаным қалыптаспауда. Мәселен, П.Е.Недбайло «құқықтық кепілдіктерді қоғамдық қатынастар субъектілерінің жүріс-тұрысының құқықтық дұрыстығын тікелей қамтамасыз ететін заңмен қарастырылған жолдар айғақтайды» деп есептейді [10,201]. Н.Г. Салищева өзінің «Қоғамдық тәртіпті сақтау аппараттарының және бөлімшелерінің қызметінде заңдылықты қамтамасыз ету» монографиялық еңбегінде: «заңдылық кепілдіктері ретінде мемлекетпен және қоғаммен арнайы жасалған жолдар арқылы барлық құқық субъектілерінің нақты заңдарды орындауының дамуын, құқықтардың дұрыс қолданылуын және заңдылық міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ететін объективті және субъективті шарттар түсініледі» деп жазады [11,35].

Н.Г. Салищева заңдылық кепілдікті «заңдылық принциптерін берік ететін, заңдардың нақты және мүлтіксіз сақталуын қамтамасыз ететін, мемлекеттің және азаматтардың мүдделерін қорғайтын, ал ол мүдделер бұзылған жағдайда бұзылған құқықтарды және мүдделерді қалпына келтіру және кінәлілерді жазалауды қамтамасыз ететін объективті және субъективті шарттар» [11,37].

«Заңдылық кепілдігі ретінде, - дейді Н.Г. Салищева,- заңдарды және басқа да құқықтық актілерді... олардың жария етілген нақты мақсаттарына сәйкес өмірге енуін қамтамасыз етуде көмектесетін шарттар мен жолдар қызмет етеді» дейді [11,40]. Заңдылық кепілдіктерді ол «құқық нормаларының жалпыға бірдей және мүлтіксіз орындалуын жалпы шарттар және арнаулы мемлекеттік-құқықтық жолдардың ықпалымен және көмегімен қамтамасыз ететін, яғни жүзеге асырылатын, қорғалатын, ал олар бұзылған жағдайда заңдылық режимі қайта қалпына келтірілетін жалпыәлеуметтік шарттар және арнаулы мемлекеттік-құқықтық жолдар» деп түсінеді [12,37].

Айтылған тұжырымдарды сараптай келе, оларды біріктіретін ортақтықты атап көрсетуге болады: заңдылық кепілдігі ретінде барлық аталған авторлар заңдылықты қамтамасыз етуде көмектесетін шарттар мен жолдарды түсінеді. Бұдан қоғамдағы заңдылық, сондай-ақ - әкімшілік құқықтық қатынастардағы, кепілдіктің қандай да бір түрімен ғана емес, соған сәйкес жүйені бейнелейтін олардың көлемді жиынтығымен қамтамасыз етіледі.

Сонымен бірге, қарастырылған көзқарастардың бірде-бірі екіншісіне қарама-қайшы емес: бұл бір құбылысты әр түрлі тұрғыдан қарастыру ғана және олардың барлығы да тең дәрежеде назар аударуға тұрарлық. Сөз жоқ, ешкім де құқық нормаларының маңызын жоққа шығара алмайды, себебі, заңдылық кепілдік өзінің нормативтік-құқықтық қалпынсыз әрекет ете алмайды. Сондай-ақ заңдылық қызметтің де маңыздылығын да жоққа шығаруға болмайды, өйткені онсыз қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған бар құқықтық нормалар күткендей нәтиже бермейтіні сөзсіз. Құқықтық нормалар өзінің мақсатына тек мақсатты бағытталған заңдылық қызмет, тиімді кепілдік механизмін құру жағдайында ғана жете алады.

Сонымен қатар, біз заңдылық жауаптылық секілді құқықтық элементті заңдылық кепілдігінің құрамына енгізуге болады деп ойлаймыз. Осылайша біз заңдылық кепілдіктер мәселесі жауаптылықты қолданудан гөрі өзінің ауқымы бойынша кеңірек екенін түсінеміз. Ол құқықтық қатынастарға қатысушылардың барлық ұйымдастыру-құқықтық жақтарын, олардың субъективті құқықтары мен міндеттемелерін айқын белгілеуді қатал түрде жүйелеумен байланысты айтарлықтай ауқымды, әрі күрделі мәселелер кешенін қамтиды.

Дегенмен, біреудің құқын бұзған және өзінің міндетін орындамаған тұлғаның заңдылық жауаптылығының бар болуының өзін заңдылық заңдылық кепілдігінің ерекше көрініс беруі деп қарастыру керек. Заңдылық жауаптылық әсерінің екі түрлі нәтижесі болады: арнайы заңдылық және жалпыәлеуметтік. Арнайы заңдылық нәтиже әсері бұзылған құқықтың қалпына келтірілуінен, шығынды өтеуден, өтемақйдан, алғашқы қалпына келтіруден және т.б. тұрады. Осыған сәйкес арнайы заңдылық нәтижелерге құқықты қалпына келтіру, өтемақылық және орнын толтыру қызметтерді ерекше атауға болады, ал жалпыәлеуметтік нәтиже негізіне қайта қалпына келтіруді жалпыәлеуметтік қайта қалпына келтіру қызметі анықтайды.

Сондай-ақ құқықтық қатынастардағы заңдылық жауаптылық белгісін анықтайтын басты элементтердің сапынан біздіңше, мемлекеттік органдардың құқық бұзушыға сәйкес санкцияны қолдану құқын, сондай-ақ құқық бұзушының осы санкциялардағы игіліктерден айыру және басқа да жағымсыз салдарларды көтеру міндеттілігін ерекше атау керек. Негізгі заңдылықты бұзушы субъектілердің мойындауы мемлекеттік билік құрылымы өкілдері мемлекеттік органдардың лауазымды тұлғаларының жауаптылығы туралы мәселенің принципті жаңаша қойылуын болжайды (соның ішінде ішкі істер органдары да). Көрсетілген аспектілер жартылай болса да біздің тарапымыздан осыдан бұрын қарастырылған.

Сонымен бірге, кешенді нормативті акт - мемлекеттік органдардың және лауазымды тұлғалардың жауаптылығы негіздері, соның ішінде қызметтік алдау, тұрғындар алдында міндеттемелерді орындамау және т.б. жауаптылықтары анықталған заңның қабылдану қажеттігін де тағы бір рет мақсатты түрде көрсету керектігі туындайды. Бұны алдағы зерттеулерде жеке-дара объекті ретінде қарастыратын боламыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Тугел А. Не каждый разберется в процессуальных лабиринтах // Заңгер №3. 2005 — Б.-15.
2. Ибрагимов Х.Ю. Теоретические аспекты административного процесса // Экономика и право Казахстана № 7. 2010. — Б.-68.
3. Жетписбаев Б. Административная ответственность. Алматы. 2000г.,-Б.-233.
4. Таранов А.А. Меры административного пресечения: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1992.- Б.-154.
5. Круглов В.А. Административно - деликтное право и административно -деликтное процессуальное право, как самостоятельные отрасли права // Организация и перспективы деятельности служб административной полиции в борьбе с правонарушениями. Караганда, 2006; В.В. Головкин Развитие административного процесса: проблемы и перспективы // Организация и перспективы деятельности служб административной полиции в борьбе с правонарушениями. Караганда, 2006.(85-92), (200с.); А.В. Дубина Проблемы кодификации административно-процедурных отношений в процессе административной реформы в Украине // Организация и перспективы деятельности служб административной полиции в борьбе с правонарушениями. Караганда, 2006.(103-107), (200с.) және басқалары.
6. Раимбеков Е. Понятие правовых отношений, их виды. //Фемида. №10. 2001.—Б.-137.
7. Алексеев С.С. Административные правоотношения/Ю.М.Козлов.-М.: Юрид.лит.,1976.- Б-184.
8. Абулгазин С.Б. Административно-правовые отношения в деятельности милиции по охране общественного порядка:Лекция.-Караганда: Изд-во КВШ МВД СССР,1984.- Б.-40.
9. Ожегов С.И. Словарь русского языка. По ред. Шведовой М.Ю. М., 1984. — Б.-797.
10. Недбайло и В. Н. Горшнева. — М., 1976. — Б.-233.
11. Салищева Н.Г. Административный процесс в СССР.-М:Юрид.лит., 1964.-Б.-137.
12. Петров Г.И. Советские административно-правовые отношения.-Л: Изд-во ЛГУ,1972.-Б.-160.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Серимов Елеужан Елемесович, Жумекенова Айгерим Нурдаулетовна

Академия «Bolashaq», г. Караганда, Казахстан

О НЕКОТОРЫХ ЗАКОННЫХ ГАРАНТИЯХ В ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ ОВД

В научной статье предлагаются определения нормативно-правовых актов регулирующих поведение субъектов во всех сферах государственного управления. В этой связи авторы знакомит с мнениями ряда ученых о законности. Рассматриваются принципы законности по уголовным, гражданским делам. Также в статье затрагиваются идеи о понятии, содержании и системе гарантий законности в правоотношениях органов внутренних дел страны. В рамках темы анализируются точки зрения ученых, ранее занимавшихся данной тематикой, разрабатываются собственные выводы и предложения.

Ключевые слова: органы внутренних дел, правоотношения, законность, гарантии, понятие, содержание, система, уголовные дела, гражданские дела и др.

Serimov Eleuzhan Yelemesovich, Zhumekenova Aigerim Nurdauletovna
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Kazakhstan
ABOUT SOME LEGAL GUARANTEES IN ADMINISTRATIVE AND LEGAL
RELATIONS IN ATS

The scientific article offers definitions of normative legal acts regulating the behavior of subjects in all spheres of public administration. In this regard, the authors introduce the views of a number of scholars on the legality. The principles of legality in criminal and civil cases are considered. The article also touches upon ideas about the concept, content and system of guarantees of legality in legal relations of the country's internal affairs bodies. Within the framework of the topic, the points of view of scientists who previously worked on this topic are analyzed, their own conclusions and proposals are developed.

Key words: internal affairs bodies, legal relations, legality, guarantees, concept, content, system, criminal cases, civil cases, etc

List of references:

1. Tugel A. Not everyone will understand the procedural labyrinths // Zagger №3. 2005 - B.-15.
2. Ibragimov Kh.Yu. Theoretical aspects of the administrative process // Economy and law of Kazakhstan № 7. 2010. - B.-68.
3. Zhetpisbaev B. Administrative responsibility. Almaty. 2000, - B.-233.
4. Taranov A.A. Administrative measures: Dis. ... Cand. jurid. sciences. - M., 1992.- B.-154.
5. Kruglov V.A. Administrative - tort law and administrative - tort procedural law as independent branches of law // Organization and prospects for the activities of administrative police services in the fight against offenses. Karaganda, 2006; V.V. Golovko Development of the administrative process: problems and prospects // Organization and prospects of the activities of the administrative police in the fight against offenses. Karaganda, 2006. (85-92), (200s.); A.V. Dubina Problems of codification of administrative-procedural relations in the process of administrative reform in Ukraine // Organization and prospects for the activities of administrative police services in the fight against offenses. Karaganda, 2006. (103-107), (200s.) To the wife of the Bashalara.
6. Raimbekov E. Concept of legal relations, their types. //Themis. No. 10. 2001. — B.-137.
7. Alekseev S.S. Administrative legal relations / Yu.M. Kozlov.-M.: Legal lit., 1976.- B-184.
8. Abulgazin S.B. Administrative and legal relations in the activities of the police for the protection of public order: Lecture.-Karaganda: Publishing house of the KVS of the Ministry of Internal Affairs of the USSR, 1984.- B.-40.
9. Ozhegov S.I. Dictionary of the Russian language. Ed. Shvedova M.Yu. M., 1984. -- B.-797.
10. Nedbailo and V. N. Gorshnev. - M., 1976. - B.-233.
11. Salishcheva N.G. Administrative process in the USSR.-M: Jurid.lit., 1964.-B.-137.
12. Petrov G.I. Soviet administrative-legal relations.-L: Publishing house of Leningrad State University, 1972.-B.-160.

УДК 378
МРНТИ 10.79.01

Ташибаева Айман Казисовна
aiman.t_kz@mail.ru
Жусипбекова Айнур Маратовна
kz_a_zh@mail.ru

Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

САБАҚТАРДЫ ӨТКІЗУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ ҚР ІІМ БӨЛІМДІК
УНИВЕРСИТЕТТЕРІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДЕ

Бұл мақалада мемлекеттік тілде сабақ жүргізудің кейбір мәселелері баяндалады. Алғашқы жылдары, яғни 1991 жылдарда мемлекеттік тілде сабақ жүргізу туралы оқулықтардың, монографиялық еңбектердің, әдістемелік құжаттардың жетіспеуіне, тіпті жоқтығына байланысты елеулі қиындықтардың туындағаны белгілі, бірақ ұстаздар қауымы тиісті құқық салалары бойынша оқулықтар жазып, мемлекеттік тілде сабақ жүргізу мәселесін айтарлықтай шеше білді. Сонымен бірге

мақалада қылмыстық процестік құқық нормаларын оқу барысындағы студенттердің міндеттері анықталған, атап айтқанда студенттердің ғылыми деректерді өз бетінше іздеуі, өңдеуі және игеру тәсілдерін білуі, қылмыспен күресу саласындағы мемлекеттің саясатын білуі және т.б.

Кілтті сөздер: құқық қорғау органдары, кәсіби біліктілік, мемлекеттік тіл, білікті маман, құқықтық мемлекет, қылмыстық процесс, сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдары, сабақ беретін ұстаздар, құжаттар, қиыншылықтар.

Білім мен ақпаратқа үстемдік құрған қоғамда білім беру жүйесі инновациялық экономиканың негізі бөлігі болып табылады. Бүгінгі күні Қазақстандық білім жүйесі іргелілік және сапалылық қасиеттерін сақтай отырып, нарық заңдылықтары негізінде ілгері жылжу үстінде.

Бұл мәселе бойынша Н.Ә.Назарбаев былай деген: «Білім реформасының басты көрсеткіші — біздің еліміздің белгілі бір бағытта білім алған және біліктілікті меңгерген әрбір азаматының әлемнің кез келген елінде қажет маман ретінде танылатын деңгейге жету».

Құқықтық мемлекет концепциясында барлық мемлекет органдарының қызметін түбегейлі қайта құру жөніндегі негізгі міндеттер пішінделген және кәсіби білімі жоғары қызметкерлер корпусын қалыптастыру мақсаты айқындалған. Мұның өзі қылмыстық ізге түсу органдарында қызмет жасайтын лауазымды адамдардың білімдері терең, кәсіби деңгейі жоғары болуын талап етеді.

Қылмыстық процесс құқық қорғау органдарының тергеу және жедел іздестіру аппараттарында қызмет жасайтын маман-заңгерлерді дайындауға зор әсер ететін салалық, арнайы және маңызды оқу пәні болып саналалады.

Қылмыстық процестік құқық қылмыстық іс жүргізу қызметін жүзеге асыру барысында студенттердің кәсіби біліктілігінің тереңділігін қамтамасыз етеді, білімдерін толықтыруға, әрдайым жаңартып отыруға, шындай түсуге ықпал жасайды, болашақта заң саласында қызмет жасайтын мамандарды құқықтық демократиялық мемлекеттің заңдарын құрметтеу көзқарасын қалыптастыруға тәрбиелейді.

Заңгерлер дайындайтын жоғары оқу орындарын бітірушілердің кәсіби біліктілік деңгейі мынандай сипатталармен анықталады:

1) қылмыстық іс жүргізу теориясының мәселелерін, сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдарының, прокуратура мен соттың қылмыстық іс жүргізу қызметінің мәнін, сондай-ақ заңдар мен ведомстволық нормативтік актілердің талаптарын нақты білумен;

2) құқық қорғау органдарының тергеу және жедел іздестіру аппараттарының практикасында туындайтын әдеттегі жағдайларда, жақсы меңгерілген әдістер мен шеберлік көрсете отырып, қылмыстық іс жүргізу құқысының нормаларын қолданумен;

3) анықтама және алдын ала тергеу жүргізу барысында іс жүргізу құжаттарын жасаудың шындалған тәжірибелік дағдысын игерумен.

Қылмыстық процестік құқық нормаларын оқу барысындағы студенттердің міндеттері:

1) ғылыми деректерді өз бетінше іздеу, өңдеу және игеру тәсілдерін білу;

2) оқу барысында ғылыми ұйымдастыру тәсілдерін ұтымды пайдалана білу, сондай-ақ қылмыстық іс жүргізу теориясының дамуына, қолданыстағы заңнаманың өзгерістеріне және толықтыруларына, ішкі органының және өзге құқық қорғау органының қылмыспен күресу және оның алдын алу жөніндегі қызметтерінің стратегиясы мен тактикасын қайта құруға байланысты дербес үйрену және өз жұмысын қайта құра білу;

3) қылмыспен күресу саласындағы мемлекеттің қазыргы саясатын игеру, алдын ала тергеу органдары, прокуратура мен сот күрес жүргізетін қылмыстардың алдын алу тәсілдерін игеру.

Қазақстанда тіл туралы бірінші заң 1989 жылы 22 қыркүйекте қабылданды.

Содан бері тіл туралы, мемлекеттік тіл туралы айтылған, жазылған сөздер, оның ішінде біздің ортада айтылған сөздер аз болмады. Заманында тілдің қамын жеген болып, алдамшы саясаттың шаңын қақтық. Сөйлей-сөйлей тілдің өзін мезі қылдық.

Біздің ойымызша қазақ тілінің көсегесін көлденең көк атты көтермейді, оның көсегесін көтеретін, абройын арттыра түсетін, қазақ тілінде сабақ беретін ұстаздар.

Біз осы мақалада қазақ тілінде сабақ беретін оқытушы – процессуалистердің алдында тұрған қиыншылықтардың кейбіреулерін ғана атап өтеміз.

Нарықтық экономика бүгінгі күннің талабына сай келетін, іс жүзінде кездесетін мәселелерге тәуелсіз, өз бетімен талдау жасап, олар туралы дұрыс шешім қабылдай алатын жоғары білімді мамандардың болғанын талап етеді. Заман талабына сай, маманның ғылыми теориялық білімі терең

болуы қажет, өз алдында білім игеріп, оны ардайым жаңартып отыруға тиіс, жаңа технологиялар мен жұмыс әдістерін меңгеруі қажет. Біз теңдесі жоқ тездету заманында, мәліметтердің үздіксіз нығызданып қатаюы кезінде өмір сүріп жатырмыз. М. Шиман өзінің «Үшінші мың жылдыққа» атты кітабында «Ғылымның дамуы сондай шапсаң, біз әрбір 8-8,5 жылда білімімізді жаңартып отыруымыз қажет. Сегіз жыл өткеннен кейін біздің барлығымыз сауатсызбыз, сондықтан да қайта оқуымыз керек», – дейді. Ғалымдардың айтуы бойынша жиырмасыншы ғасырдың сексенінші жылдары әрбір екі жылда білім деңгейі екі есе өсіп отырса «ал тоқсаныншы жылдары ол жыл сайын өсіп отырған. Сол себепті білім беру әдістері мен нысандары кейде стандарттан тыс жаңартылып отыруы керек.

Грек мифологиясы бойынша сот төрелігінің құдайы – Фемида, әділдік пен тұрақтылықтың символы. Сот төрелігі құдайының көздері таңылған (әділдік символы), қолында семсер мен таразы бар. «Сот төрелігінің құдайы бір қолына таразы ұстап, оған өлшейтіні құқық болса, ал екінші қолында ұстаған семсермен оны қорғап тұрады. Семсер таразысыз жалаңаш зорлық, ал таразы семсерсіз құқықтың әлсіздігі, дәрменсіздігі».[1]

Біз өзіміздің жоғары оқу орнын бітірген түлектерімізді заңдылық пен қоғамдық тәртіпті қатал сақтайтын, Фемиданың әділ қызметкерлері ретінде, бүгінгі күннің талаптарына сай келетін жоғары білікті маман ретінде көргіміз келеді.

Академияның қылмыстық құқық қылмыстық іс жүргізу кафедрасының жұмыс жасауы қазіргі кезде жаңарып жатқан оқу процесін іс жүзінде жүзеге асыруға және бүгінгі күн тәртібінде тұрған талаптармен байланыстыруға мүмкіндік береді. Барлық оқу жұмыстарын ұйымдастыру мен жоспарлау студенттердің құқық, заң жөнінде күрделі терең білім алуына, олардың өмірде кездесетін жағдайларды танып білу қабілеттілігін, еңбек дағдысын шыңдауға бағытталған. Кафедрада заң білімі жөніндегі Мемлекеттік стандарттың негізгі талаптарына сәйкес және заң туралы кейбір мәліметтерді, әлеуметтік – экономикалық мәселелерді есепке ала отырып, әрдайым оқу процесіне тиісті өзгерістер енгізіліп отырады. Оқу жоспары мен оқу процесіне жаңа тараулар мен тақырыптар, арнайы курстар, интернет жүйесіне қосылған компьютерлер, іс қағаздарын жүргізу негіздері, семинар мен тәжірибе сабақтарының жаңа түрлері-баспасөз конференциясы, дөңгелек стол, іскерлік ойын, қылмыстық істер бойынша іс жүргізу және тағы басқа түрлері енгізілген.

Қылмыстық құқық және қылмыстық іс жүргізу кафедрасының ұстаздары, сабақты қазақша беру дегенімізді «жүре жүзелетін көш» деп есептеп, етекпен тартқан қиындықтарға қарамай, қазіргі Академия құрылғаннан бастап мемлекет тілінде сабақ жүргізіп келеді.

Содан бері кафедра оқытушыларының ұстаздық қызметтегі еңбектері айқын крінеді.

Бүгінгі таңда біздің кафедрада оқылатын барлық пәндер бойынша орыс тілімен қатар мемлекеттік тілде жүргізіледі.

Қазақ тілінде сабақ беру тәсіліне арналған кафедра мәжілістерінде әр-уақытты сабақ беру қандай шеңберде, қандай биіктікте болуы керек деген мәселелер талқыланады. Біздің кафедра ұстаздарының пікірі бойынша, қазақ тілінде сабақ беру, өзінің оқулық міндетінен басқа, өз халқын таныту, елін құрметтеу, қазақ халқының өзіне тән ерекшеліктерін білдіру мақсатын көздейді.

Қиындық туғызып отырған кейбір мәселелерге тоқтала кетейік:

Бірінші, қазіргі уақытта қазақша сабақ беріп жүрген ұстаздар өздерінің ой-ірісіне, біліміне, тәжірибесіне байланысты жұмыс жасап жүр. Олардың сабақ беруін, сол сабақтың сапасын, кафедра, деканат тереңірек тексеріп, қадағалап отырса дұрыс болар еді.

Академияның әдістемелік Кеңесінің жұмысын жандандыру қажет. Біздің ойымыша осы әдістемелік Кеңес тағайындаған сарапшылар, кафедра дайындаған лекциялар мәтініне, семинар, практикалық сабақ жүргізуге арналған жоспарларға, әдістемелік басқа да оқу құжаттарын саралап баға берулері керек. Тек сонда ғана оқу жұмыстарына қойылатын талаптардың бірізділігі қамтамасыз етіліп, қателіктерді, кемшіліктерді жоюға болады.

Тәжірибелі мамандар лекцияның мәтінін музыканың нотасымен салыстырады, ал лекция оқуды (оның естілуін) лектордың дауысынан әсем ән естілгендей әсер ету деңгейінде болу керек деп санайды.

Екінші, кейбір студенттер қазақ тілін нашар біледі. Орта мектепті, сірә, орысша бітіргендер болуы мүмкін, бірақ біздің академияда, бір жеңілдік болар деген оймен, қазақ топтарында оқып жүр.

Олар қазақша жаза алмайды, жазсада, өте нашар жазады. Қазақша сөйлеу деңгейі де сондай. «Қаз үйрек боп талтаңдап жүрем деп, шатын айырыптының» кебін кигендер. Кейбүреулер оларды мәңгірт дейді, олар туралы мынандай сөздер бар:

Екі жарым миллион мәңгірт қазақ,

Білеме екен жүргенін болып мазак.

Өз тілінде бір ауыз сөз білмейтін

Солар әлі тарттырар талай азап.

Олардың ана тілінде нашар сөйлеуі, ана тілін жеткілікті білмеуі бір жағынан өздерінің кінәсі, екінші жағынан, заман ағымының салдары. Сол себепті ондай студенттерге көмектесу қажет, ана тілін игеруге талпынған қадамдарың жемісті болсын деп, ынталарын қолдау керек. Меніңше, осындай студенттерге тіл кафедрасының пайдасы тиуі керек. Тіл кафедрасы, қазақ тобында оқып жүр деп, оларға көп көңіл бөле бермейді. Академияда тіл кафедрасы шеңберінде, «Тіл және сөз өнері» – (шешен сөйлеу өнері) деген арнайы курс (пән) ашылса. Онда қазақ тілі терең зерттеліп, сөз өнері, шебер сөйлеу мәселесі үйретілсе, дұрыс болар еді. Себебі заң саласынды қызмет жасайтын адам, тек қана заңгер емес, сонымен бірге шебер сөйлеу маманы.

Көсем ойлы, тапқыр тілді, сұңқар үнді ділмар мамандар Қазақстан аумағында демократияның жандануына, темірдей берік тәртіптің, имандылықтың, ізгіліктің қанат жайуына әсер етуі сөзсіз.

Үшінші, студенттердің өз бетімен сабаққа дайындалу процесін кім қадағалайды, «самоподготовка» деген сабаққа дайындалу түрі қалай өтеді.

Бір жағынан лектордың де қабылеттілігін байқар еді.

Сонымен бірге әрбір топта кураторлар бар, олар сабаққа сирек қатысады, қазақ тілінде оқитын студенттердің білімдерінің сапасын жеткілікті қадағаламайды.

Төртінші, мемлекет тілінде жазылған, дайындалған оқулықтарды, монографиялық жұмыстарды, өзге де әдістемелік құсқауларды, кезек күттірмей баспадан шығару қажет. Себебі қазақ тілінде жазылған оқулықтар саны өте аз, өзіміздің кітапхана да қазақ тілінде жазылған оқулықтарды сатып алуда сарандық танытады.

Бесінші, қазақша сабақ беретін оқытушыларды, проф.Қайыржанов Елеген Естілеуович айтпақшы, ынталандыру мәселесі шешімен тапса, оларға материалдық көмек көрсетілсе, қазақша сабақ беру мәселесінің сапасы арта түсер еді.

«Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіне бар» – дейді, осы айтқандарымызды қорыта келіп айтатыным:

Мемлекет тілінде сабақ беру мәселесі біраз жылдар ішінде үлкен-кіші басқосуларда жан-жақты пікір алмасу болды, істеген жұмыстарымызға, жазылған әдстемелік нұсқауларға, жалпы іс-тәжірибемізге сын көзбен қарадық, алға басудың жолдарын іздедік, біраз тәжірибе жинадық.

Бүгінгі күні біраз жерге жетіппіз, ісіміз алға басын десек «кешегілердің еңбегін елемесек, бүгінгілердің көңіліне қарамасак, ертеңгілерді қайдан қарқ қыламыз» – деген даналықты естен шығармай, білек түріп іске кірісейік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Иеринг Р. Борьба за право. М., 1907.— 17 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Ташибаева Айман Казисовна, Жусипбекова Айнур Маратовна

Б.Бейсенов атындағы ҚР ПМ Қарағанды Академиясының

Ғылыми зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, з.ғ.м.

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ВЕДЕНИЯ ЗАНЯТИЙ НА ГОСУДАРСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ В ВЕДОМСТВЕННЫХ ВУЗАХ МВД РК

В данной статье обсуждаются некоторые проблемы преподавания учебных дисциплин, в том числе уголовно-процессуального права на государственном языке. В первые годы, то есть в начале 1990 года, в связи с отсутствием учебников, монографических работ, различных методических указаний преподавание на государственном языке порождал определенные трудности, однако профессорско-преподавательский состав начали писать учебники, учебные пособия на государственном языке и проблемы преподавания учебных дисциплин стали решать на соответствующем уровне. Вместе с тем в статье определены задачи студентов при изучении норм уголовно-процессуального законодательства, а именно на основе самостоятельного поиска находить научные факты, глубокое усвоение изучаемого материала, умение применять их на практике.

Ключевые слова: правоохранительные органы, профессиональная компетентность, государственный язык, квалифицированный специалист, правовое государство, уголовный процесс, органы уголовного преследования, преподаватели, документы, трудности.

**Tashibaeva Ayman Kazisovna, Zhussipbekova Ainur Maratovna
Karaganda Academy of MIA of RK named after the Barimbek Beisenov
Karaganda, Kazakhstan**

ABOUT SOME PROBLEMS OF CONDUCTING CLASSES IN THE STATE LANGUAGE IN THE DEPARTMENTAL UNIVERSITIES OF THE MIA RK

This article discusses some problems of teaching academic subjects, including criminal procedure law in the state language. In the first years, that is, in the beginning of 1990, due to the lack of textbooks, monographs, and various methodological guidelines, teaching in the state language created certain difficulties, but the teaching staff began to write textbooks, manuals in the state language, and the problems of teaching academic subjects began to be solved at the appropriate level. At the same time, the article defines the tasks of students in studying the norms of criminal procedure legislation, namely, on the basis of an independent search to find scientific facts, a deep assimilation of the studied material, the ability to apply them in practice.

Keywords: law enforcement agencies, professional competence, state language, qualified specialist, legal state, criminal procedure, criminal prosecution authorities, teachers, documents, difficulties.

List of references:

1. Iering R. Struggle for the right. Moscow, 1907. - P. 17.

**УДК 343.985.7
МРНИ 10.85.51**

**Шаталкина Наталья Андреевна
anufrieva-nataly@yandex.ru**

ФГКОУ ВО «Барнаульский юридический институт Министерства внутренних дел Российской Федерации», Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация

ТИПИЧНЫЕ СПОСОБЫ СОКРЫТИЯ СЛЕДОВ СОВЕРШЕНИЯ МОШЕННИЧЕСТВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СЕТИ ИНТЕРНЕТ

Процесс глобализации и информатизации мирового пространства вызвал к жизни ранее не известные составы преступлений, совершение которых связаны, в том числе, и посредством всемирной информационной сети Интернет. Особенно актуализировались преступные проявления в сфере интеллектуальной и иной собственности, похищаемой путем мошенничества. В статье проанализированы типичные способы сокрытия следов совершения мошенничеств с использованием сети Интернет. Знание о возможных способах сокрытия следов совершения данных преступлений позволяет в наиболее сжатые сроки установить личность преступника, его местонахождение и собрать комплекс доказательств, подтверждающих его виновность.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика, методика расследования, мошенничество, Интернет, способ сокрытия преступления.

Стремительное развитие информационных технологий и их повсеместное проникновение во все сферы общественной жизни обусловило всплеск преступности с использованием коммуникационных сетей. Особенно высок уровень распространения мошенничеств, совершаемых в сети Интернет.

Согласно статистическим данным в России наблюдается устойчивая тенденция к увеличению числа мошенничеств, среди которых значительный объем составляют мошенничества, совершенные в сети Интернет. В период с января по август 2020 года количество данных преступлений возросло на треть по сравнению с аналогичным периодом 2019 года и составило 218,5 тысяч [3].

Высокая динамика роста интернет-мошенничеств среди прочих причин детерминирована недостаточным уровнем противодействия данному виду преступности со стороны правоохранительных органов. Так, на сегодняшний день можно констатировать недостаточную подготовленность сотрудников следственных подразделений к работе по расследованию транснациональных преступлений, совершенных в электронно-цифровом пространстве. Кроме того,

расследование существенно усложняется тем, что мошенники активно внедряют в свою преступную деятельность новейшие достижения науки и техники, постоянно разрабатывая новые схемы по сокрытию следов совершенного ими преступления.

Способ сокрытия преступления выступает одним из важных источников сведений о механизме преступного поведения

Как отмечает профессор Р.С. Белкин, детально исследовавший проблему сокрытия следов преступления, «сокрытие преступления - это деятельность (элемент преступной деятельности), направленная на воспрепятствование расследованию путем утаивания, уничтожения, маскировки или фальсификации следов преступления и преступника и их носителей» [2, с. 358].

При совершении мошенничеств с использованием сети Интернет, злоумышленник заблаговременно, еще на этапе подготовки преступления предпринимает комплекс мер по его сокрытию, и тем самым обеспечивает свою анонимность. Как правило, его манипуляции направлены на изменение электронно-цифровых следов, отображающих его действия при совершении мошенничества в глобальной сети. Это позволяет ему длительное время избегать наказания за свои противоправные деяния и совершать новые аналогичные преступления.

Анализ уголовных дел, возбужденных по факту совершения мошенничеств в сети Интернет, позволил выделить ряд типичных схем по сокрытию данных преступлений:

1. Способы, направленные на сокрытие следов по перечислению и обналичиванию похищенных денежных средств:

1.1. Оформление банковских карт, электронных кошельков, сим-карт, предназначенных для перечисления похищенных денежных средств, на подставных лиц.

Так, в ходе расследования уголовного дела №673111 установлено, что похищенные денежные средства были переведены на банковскую карту, открытую на имя А.А. В последующем в ходе допроса А.А. в качестве свидетеля он пояснил, что оформил данную банковскую карту по просьбе незнакомого ему мужчины за денежное вознаграждение [3].

1.2. Многократный перевод похищенных денежных средств на различные абонентские номера, банковские карты, электронные кошельки. Применение мошенниками данного способа сокрытия преступления существенно растягивает сроки расследования, поскольку следователю приходится направлять многочисленные запросы для установления каждого последующего счета, использованного злоумышленниками.

1.3. Обналичивание похищенных денежных средств посредством различных кредитных организаций (АО «Кивибанк», АО «МОБИ деньги» и т.д.) или посредством совершения онлайн-покупок.

1.4. Использование помощи третьих лиц либо средств маскировки (парик, маска, капюшон и т.д.) при обналичивании денежных средств посредством банкоматов с целью исключения последующей идентификации их личности при просмотре видеозаписей с камер видеонаблюдения.

2. Способы, направленные на сокрытие следов, образующихся в результате связи с потерпевшим посредством сотовой связи:

2.1. Использование для связи с потерпевшим сим-карт, которые оформляются на подставных лиц.

2.2. Совершение интернет-мошенниками своих преступлений по месту жительства третьих лиц, на специально снятых квартирах, в гостиницах и в общественных местах с целью избежать последующего установления их места жительства по адресам базовых станций и азимутов, которыми обслуживались используемые ими абонентские номера в моменты связи с потерпевшими.

3. Способы, направленные на сокрытие следов, образующихся в ходе манипуляций в сети Интернет:

3.1. Использование доменного имени, который был оформлен на подставных лиц или вымышленные анкетные данные либо похищен с использованием сведений, содержащихся в общедоступной базе «Whois».

3.2. Указание вымышленных данных или данных третьих лиц при регистрации аккаунта на сайте хостинг-компании для использования хостинг-услуг.

3.3. Регистрация для совершения мошенничества аккаунтов в социальных сетях, в различных интернет-сервисах, предназначенных для размещения объявлений о продаже товаров и предоставлении услуг, на вымышленные анкетные данные.

3.4. Маскировка IP-адреса посредством специальных компьютерных программ. С этой же целью осуществляется использование для доступа к сети Интернет свободной зоны Wi-Fi, предоставляемой в различных общественных местах. Использование динамического IP-адреса.

3.5. Использование специально подготовленных для совершения преступлений сотовых телефонов, планшетов, роутеров и иных технических устройств с целью исключения последующего использования сотрудниками правоохранительных органов номеров IMEI, MAC-адресов и иной технической информации для установления их личности.

Полагаем, стратегия и тактика расследования мошенничеств, совершенных с использованием сети Интернет, во многом зависят от осведомленности следователя о способах действий субъекта на различных этапах его преступной деятельности. Знание о возможных способах сокрытия следов совершения данных преступлений позволяет в наиболее сжатые сроки установить личность преступника, его местонахождение и собрать комплекс доказательств, подтверждающих его виновность.

Список использованных источников:

1. Архив МО МВД России «Заринский». Уголовное дело № 673111 за 2017 год.
2. Белкин Р.С. Курс криминалистики: учеб. пособие для вузов. - 3-е изд., дополненное. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. - 837 с.
3. Изучено 45 уголовных дела, возбужденных следственными подразделениями МВД России по Алтайскому краю и в Хабаровском крае в 2015-2019 г.г.
4. Сайт Генеральной прокуратуры РФ. URL: <http://crimestat.ru/analytics> (дата обращения 30.09.2020).

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Шаталкина Наталья Андреевна

**Ресей Федерациясы Ішкі істер министрлігінің Барнауыл заң институты ФМҚЖББМ ЖБ,
Алтай өлкесі, Барнауыл қаласы, Ресей Федерациясы
ИНТЕРНЕТТІ ПАЙДАЛАНЫП, АЛДАУШЫЛЫҚ ІСТЕРІН ЖАСЫРУДЫҢ
ТИПИКАЛЫҚ ЖОЛДАРЫ**

Әлемдік кеңістікті жаһандандыру және ақпараттандыру процесі бұрын белгісіз қылмыс құрамын өмірге әкелді, оның жасалуы, басқалармен қатар, бүкіләлемдік ақпараттық желі арқылы байланысты. Зияткерлік және алаяқтық жолымен ұрланған басқа мүлік саласындағы қылмыстық көріністер ерекше өзекті болды. Мақалада Интернетті пайдаланып алаяқтық іздерін жасырудың типтік әдістері талданады. Осы қылмыстардың іздерін жасырудың мүмкін тәсілдерін білу қысқа мерзімде қылмыскердің жеке басын, оның орналасқан жерін анықтауға және оның кінәсін растайтын дәлелдемелер жиынтығын жинауға мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: криминалистикалық сипаттама, тергеу техникасы, алаяқтық, интернет, қылмысты жасыру әдісі.

Shatalkina Natalia Andreevna

**Barnaul law Institute of the Ministry of internal Affairs of the Russian Federation, Barnaul,
Altai Krai, Russian Federation**

TYPICAL WAYS TO HIDE THE TRACE OF FRAUD USING THE INTERNET

The process of globalization and informatization of the world space has brought to life previously unknown corpus delicti, the commission of which is linked, among other things, through the worldwide information network Internet. Criminal manifestations in the field of intellectual and other property stolen by fraud have become especially relevant. The article analyzes the typical methods of hiding the traces of fraud using the Internet. Knowledge of the possible ways to conceal the traces of these crimes allows, in the shortest possible time, to establish the identity of the offender, his location and collect a set of evidence confirming his guilt.

Key words: forensic characteristics, investigation technique, fraud, Internet, crime concealment method.

List of references:

1. Archive of the Ministry of Defense of the Ministry of Internal Affairs of Russia "Zarinsky". Criminal case No. 673111 for 2017.

2. Belkin R.S. Forensic course: textbook. manual for universities. - 3rd ed., Supplemented. - М.: UNITY-DANA, Law and Law, 2001. -- 837 p.

3. 45 criminal cases initiated by the investigative units of the Ministry of Internal Affairs of Russia in the Altai Territory and in the Khabarovsk Territory in 2015-2019 were studied.

4. Site of the General Prosecutor's Office of the Russian Federation // Internet resource. – Access mode URL: <http://crimestat.ru/analytics> (date of access 30.09.2020).

УДК 351.759.6
МРНТИ 10.07

Коробка Иван Николаевич
jonbox@i.ua

Государственная служба Украины по чрезвычайным ситуациям

Проданик Василий Михайлович
nubiru9x9@gmail.com

кандидат наук государственного управления

**Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом»,
город Киев, Украина**

ОБЩЕСТВЕННОЕ ПАРТНЕРСТВО ОРГАНОВ ВЛАСТИ ДЛЯ ДОСТИЖЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕЛЕЙ В КОНТЕКСТЕ ГРАЖДАНСКОЙ ЗАЩИТЫ

В работе раскрыты теоретико-правовые основы партнерства органов власти, граждан и их объединений, бизнес сектора и средств массовой информации в современных условиях реформирования системы публичного управления в Украине в контексте гражданской защиты населения и территорий. Доказано, что как процесс, партнерство предусматривает ряд совместных действий, эффективный поиск путей решения имеющихся проблем или новых возможностей для их реализации. Процесс налаживания партнерства, развития отношений и диалога является достаточно важным для эффективного хозяйствования и безопасности предприятий и людей. Партнерство может быть целью деятельности, и механизмом достижения целей. Особенно это становится очевидным, когда задача состоит в налаживании взаимопонимания, приближении интересов сторон, создании условий для изменений. Налаживание партнерства требует общности, взаимной заинтересованности, вклада каждого в общее дело. Партнерство предполагает стремление объединения усилий и ресурсов, энергии, знаний, опыта различных групп, каждая из которых приносит в партнерстве что-то свое, ценное и неповторимое, в частности в сфере гражданской защиты. Также в статье исследуются теоретические и практические вопросы гражданской защиты как объекта системы общественного управления в Украине в части использования организационно-правового механизма и инструментов (методов) государственного управления и администрирования.

Ключевые слова: публичное и государственное управление, гражданская защита, общественное партнерство, организационно-правовые механизмы, общественные отношения, управление и риски.

Введение. Ведущим и своевременным вопросом в нашей стране является реальное совершенствование системы государственного управления, партнерства органов власти с заинтересованными сторонами, в частности в сфере гражданской защиты, предупреждения чрезвычайных ситуаций и снижения масштабов материальных, социальных и других потерь от военных и иных действий на территории Украины. Сегодня, после активной фазы военных действий на землях Украины стало ясно, что нуждаются в обновлении организационно-правовые механизмы публичного управления и администрирования в сфере гражданской безопасности, в частности посредством своевременного и эффективного использования новейших организационных и правовых средств их развития и совершенствования.

Цель статьи. В данной работе поставлена цель выявить трактовку категорий «организационно-правовой механизм», «общественное партнерство», «гражданская защита» и «публичное управление в сфере защиты» в качестве отдельных управленческих категорий,

определение которых связано с использованием современных механизмов и методов (инструментов) государственного управления в стране. Исследовать новые теоретические изыскания и позиции украинских авторов по формированию организационно-правовых механизмов (законодательства) в сфере партнерства и защиты в условиях реформирования всей национальной управленческой системы, в частности в сфере защиты населения и территорий.

Анализ последних исследований и публикаций. Среди отечественных и зарубежных ученых, внесших значительный вклад в решение проблем партнерства и безопасности, следует отметить В.П. Горбулина, С.И. Пирожкова, Г.Г. Почепцова, Г.Г. Малинецкого, В.И. Ярочкина. Вместе с тем исследования, в которых комплексно рассматривались научно-теоретические основы публичного партнерства и его организационно-правового обеспечения или механизмов публичного управления, категорий или отношений в сфере гражданской защиты, практически отсутствуют.

В контексте статьи существуют теоретические исследования, группы ученых, как П. Волянский, В. Воротин, С. Домбровская, Е. Романенко, В. Садковой и др., которые справедливо делают вывод, что современная ситуация в сфере партнерства власти для гражданской защиты населения нуждается в обновлении существующего законодательного обеспечения и анализе уже действующих нормативных актов в части их модернизации [1].

Изложение основного материала.

В Украине после смены власти и обновления управленческой вертикали, проходит процесс усиления общественного партнерства, социального единства и содействие устойчивому экономическому развитию, что сегодня является одним из самых острых национальных вопросов, в частности в контексте защиты и безопасности для населения Украины. Именно поэтому особое значение приобретает поиск возможностей для диалога и взаимопонимания между различными группами интересов в обществе и развитие различных механизмов и моделей, которые могут ускорить современный процесс обновления национальной хозяйственной системы. Процесс налаживания общественного партнерства - один из необходимых и актуальных на сегодня механизмов для повышения эффективности самой системы управления.

Общественное партнерство - это не нечто заданное раз и навсегда, это – реальный и живой процесс для формирования гибкой и открытой системы государственного управления и регулирования в национальной экономике. Как условие деятельности общественное партнерство означает объединение усилий ради совместно определенных целей, то есть согласие на эффективное сотрудничество. Как процесс, партнерство предусматривает ряд совместных действий, реальный поиск путей решения имеющихся проблем или новых возможностей для их реализации. В общественном партнерстве нет второстепенных вопросов. Важно, что процесс налаживания партнерства, развития отношений и налаживание реального диалога, является результатом этого процесса. Общественное партнерство может быть и целью деятельности, и механизмом достижения целей. Особенно это становится очевидным, когда задача состоит в налаживании взаимопонимания, приближении сторон, создании условий для эффективных изменений [2].

Бесспорно, что эффективное и взаимовыгодное сотрудничество бизнеса, власти и общества способствует экономическому развитию отдельных регионов и страны в целом. Однако следует отметить, что в каждом регионе вопрос выбора механизмов и форм объединения ресурсов и усилий, координации деятельности институтов гражданского общества, органов публичной власти, бизнеса для комплексного решения конкретных целей решаются различным путем и с переменным успехом. Следовательно, исследования лучшего опыта и его распространение является одним из важных управленческих вопросов. Считаем, что такое партнерство может эффективно использоваться в системе гражданской защиты населения и территорий. Только при таком взаимодействии открывается путь к повышению эффекта от совместных мероприятий между системой власти и конкретными структурами, которые занимаются сферой защиты населения и территорий. Наши исследования показывают, что необходимость выстраивания системы взаимодействия и взаимовыгодного сотрудничества между органами власти, общественными организациями и бизнесом вызвана необходимостью направления совместных усилий на реализацию приоритетных для экономики социально значимых программ и проектов. Именно это обуславливает наш активный теоретический и практический поиск механизмов и форм сотрудничества всех заинтересованных сторон. Конкретизация участия каждого из партнеров, а также общая ответственность при подготовке и реализации программ и проектов служит хорошей школой по созданию надежных и эффективных рычагов для саморазвития. Кроме того, что это дает возможность использовать весь

интеллектуальный потенциал, способствует дальнейшей открытости деятельности органов власти в тесном взаимодействии с другими социальными актерами [3].

Вместе с тем, следует отметить, что в результате реализации абсолютно каждого проекта в сфере партнерства, происходят существенные сдвиги, которые касаются не только материально-технического обеспечения, но и развития всех сторон предпринимательства. Самое главное достижение заключается в том, что к разработке и реализации различных проектов привлекаются не только руководители, но и должностные лица на уровне государственного управления и местного самоуправления всех уровней, партнеры, общественные организации и конечно специалисты в области защиты нормального функционирования общественного развития и взаимоотношений в обществе. Это приводит к определенному балансу в обществе и положительно влияет на общественные отношения в сфере развития, безопасности и пр.

Следует отметить еще один аспект управления, что в современных условиях происходит формирование различных проектов развития. Участие в конкурсах таких проектов и программах регионального развития и местного самоуправления дает возможность объективно оценивать ресурсные возможности, определять тактическую составляющую технологии достижения целей проекта, конкретизировать краткосрочные и долгосрочные последствия реализации, учитывать влияние ожидаемых результатов на целевые группы, идентифицировать ожидаемые источники финансирования. То есть, решать вопросы социально-экономического развития территорий путем использования дополнительных возможностей привлечения средств. А это все и будет влиять на повышение уровня гражданской защиты населения и повышения реальной безопасности. И, конечно, участие в конкурсах предусматривает контроль и мониторинг, отчетность о ходе выполнения мероприятий проекта-победителя. Использование механизмов прямой демократии для привлечения общественности к подготовке и принятия решений органами публичной власти является важным и эффективным инструментом для налаживания действенного сотрудничества между властью и обществом.

Отметим, что налаживание партнерства требует общности, взаимной заинтересованности, вклада каждого в общее дело. Партнерство предполагает стремление объединения усилий и ресурсов, энергии, знаний, опыта различных групп, каждая из которых приносит в партнерстве что-то свое, ценное и неповторимое. Это, не только просто скоординированные действия различных сторон, это прежде всего общая ответственность за результат. Как правило, говорят о партнерстве как о том способе взаимодействия, который больше учитывает равенство сторон - как в плане участия в процессе, так и в плане пользы, которую получают стороны. Сегодня все чаще говорят о межсекторальном партнерстве - партнерство органов власти, граждан и их объединений, бизнес сектора, СМИ, и особенно на местах. Как и сам термин «партнерство», межсекторальное партнерство имеет различные определения. Согласно одной из версий межсекторальное партнерство - это совместное действие «трех или более организаций, представляющих государственный, частный и волонтерский сектора, которые предоставляют свои разнообразные ресурсы для продвижения совместного видения, имеет четко определенные цели и задачи. В развитой рыночной экономике целью партнерства должно быть создание инициативы, в рамках которой партнеры сотрудничали бы в достижении общих целей и задач, и следовательно - создавали больше, чем простую сумму своих усилий. В реальной жизни часто случается так, что партнерство - это просто инициатива, которая существует как формальная структура, собирает вместе различные группы интересов.

Все чаще в странах развитой демократии говорят именно о партнерстве как механизме развития социального единства и решения социальных проблем и защиты, привлечение групп, которые ранее страдали от вынужденной маргинальности, недостаточного внимания, а иногда - и откровенно враждебного отношения со стороны остального общества. Целью партнерства выступает «объединения энергии, навыков и ресурсов ключевых актеров: организаций публичного сектора, профсоюзов, волонтерских организаций, групп представителей местных общин, - в развитии и реализации местных стратегий для преодоления безработицы, бедности и социального исключения. Такое партнерство имеет различные формы и покрывает широкий спектр социальных, экономических проблем, проблем охраны окружающей среды» [5].

В целом, совместная работа позволяет прийти к согласию об общих ценностях и принципах, выработать общие цели и задачи, мероприятия и программы деятельности. Она помогает преодолевать барьеры между властью и людьми, изоляцию отдельных групп и более прозрачно и ответственно распределять ресурсы для более эффективного решения проблем. Партнерство возникает, когда берутся за дело, которое самостоятельно решить невозможно. Часто один сектор -

то власть или неправительственные объединения, или бизнес - не могут дать ответа, которые удовлетворили бы всех. Поэтому, партнерство не просто лозунг, а необходимое условие устойчивого развития. Новые возможности для диалога между различными «заинтересованными сторонами» общества позволяют рассмотреть различные подходы, привлечь свежие идеи и новые человеческие ресурсы. Отметим, что обеспечение устойчивого социально-экономического развития, максимальный учет всех законных интересов и создание условий для постоянного роста невозможно без партнерства между всеми секторами общества. Благодаря различиям между ними, каждый из секторов имеет уникальные знания, опыт и ресурсы, которые должны быть использованы для развития общества. Поэтому, на смену противостоянию и конкуренции секторов приходит взаимодополнение и партнерство. Органы власти имеют соответствующие полномочия по принятию решений и ресурсы для воплощения этих решений в жизнь. Организации гражданского общества имеют опыт, активистов, тесные отношения с людьми, которые требуют решения насущных проблем.

Общественное партнерство - это прежде всего механизм создания новых возможностей и понимания, разрушение стереотипов, изменение отношения, уход от акцентирования отношений зависимости и подчинения, развитие навыков совместной деятельности и объединения ради изменений к лучшему. Общественное и межсекторальное партнерство - это демократия в действии в современных условиях сложных процессов реформирования в Украине [6]. Необходимо отметить, что механизмы общественного и межсекторального партнерства предполагают и развитие отдельных направлений гражданской защиты в современных условиях Украины. Считаем, что организационно-правовой механизм публичного (государственного) управления в этой сфере играет значительную роль, в частности, по предотвращению угроз и рисков возникновения различных чрезвычайных ситуаций. Такой подход к формированию действенной системы гражданской защиты требует совершенствования по следующим направлениям:

- повышение уровня устойчивости функционирования общественного партнерства в различных сферах в случаях наступления и развития чрезвычайных ситуаций;
- обеспечение профилактики последствий по чрезвычайным ситуациям и устранения их негативных последствий с материально-технической и финансовой точки зрения;
- разработка государственной политики в сфере гражданской защиты относительно обеспечения функционирования национальной системы по профилактике и реагирования на случаи возникновения чрезвычайных ситуаций;
- повышение безопасности граждан и окружающей среды, профилактика наступления и возникновения ситуаций чрезвычайного характера;
- формирование государственного надзора и контроля за реализацией мер по поддержке безопасности граждан от случаев наступления и развития чрезвычайных ситуаций [7]. В современных условиях хозяйствования функции и роль законодательных (организационно-правовых) механизмов публичного управления по профилактическим практикам устранения чрезвычайных ситуаций и минимизации их последствий является определяющей. Эти механизмы и присущие им инструменты позволяют:
- осуществить распределение профессионального сбора и обработки полной информации из различных уровней публичного управления чрезвычайными ситуациями;
- оптимизировать подходы к построению эффективной системы поддержки принятия решений и согласования ее с системой ответственности за несоблюдение нормативно установленных алгоритмов действий;
- модернизировать взаимосвязь субъектов экспертной оценки с действиями должностных лиц, в полномочия которых входит государственное управление в сфере гражданской защиты;
- определить уровень и границы свободного (открытого) поиска информации о принятии должностным лицом решений относительно государственного управления в сфере гражданской защиты;
- разграничить функции, права и обязанности представителей государственного управления применительно обозначенной сферы гражданской защиты;
- осуществить рациональное установление временного нагружения, необходимого для внедрения государственно-управленческих (публичных) функций относительно гражданской защиты.

На современном этапе развития национальной хозяйственной системы нормативно-правовую базу государственного управления и партнерства по вопросам чрезвычайных ситуаций составляют законы Украины, указы Президента Украины, постановления Кабинета Министров Украины и др.

В частности:

- Кодекс гражданской защиты Украины от 02.10.2012 № 5403-VI;
- Закон Украины «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Украины в связи с принятием Кодекса гражданской защиты» от 02.10.2012 № 5404-VI;
- Закон Украины «О защите населения от инфекционных болезней» от 06.04.2000 № 1645-III;
- Закон Украины «О зоне чрезвычайной экологической ситуации» от 13.07.2000 № 1908 III;
- Закон Украины «Об объектах повышенной опасности» от 18.01.2001 № 2245-III;
- Закон Украины «О перевозке опасных грузов» от 06.04.2000 № 1644-III;
- Закон Украины «О правовом режиме военного положения» от 12.05.2015 № 389-VIII;
- Закон Украины «О правовом режиме чрезвычайного положения» от 16.03.2000 № 1550-III;
- Закон Украины «О правовом режиме территории, подвергшейся радиоактивному загрязнению вследствие Чернобыльской катастрофы» от 27.02.1991 № 791а-XII.

Считаем задачей отрасли науки государственное управление, необходимым, осуществить тщательный анализ и мониторинг современных особенностей правовой эволюции отечественного законодательства в отношении сферы государственного управления и партнерства, гражданской защиты. Отметим, что в процессе решения проблемы поддержки и обеспечения безопасности общественных отношений и граждан с организационно-правовой точки зрения ведущие страны мира постепенно совершенствовали собственное законодательство относительно чрезвычайных ситуаций - от разработки и принятия законодательства, регулирующие действия в условиях наступления и развития конкретных случаев опасностей в принятии отдельных законов, регламентирующих общие концептуальные действия.

Выводы. Как вывод отметим, что одним из важных элементов налаживания качественного диалога между общественными и управленческими партнерами являются эффективная коммуникация - умение слушать и реально слышать, обмениваться информацией, распространять совместно принятые ключевые проблемы. Ведь качественному сотрудничеству в значительной степени мешают стереотипы, особенно между общественными секторами. Такой стереотип существует частично и в результате функционирования на рынке недобросовестных, безответственных, «карманных», политически ангажированных общественных активистов и организаций, автоматически бросает тень и на других представителей «третьего сектора». Именно поэтому уже на этапе выработки договоренностей институтам гражданского общества важно правильно донести информацию о себе, свои демократические ценности и цели. Считаем, что в современных условиях существующего механизма государственного управления развитием управления и гражданской отсутствуют четкие (утвержденные) алгоритмы действий по реализации положений законодательных и подзаконных нормативно-правовых актов по предупреждению таких ситуаций и рисков, а также отсутствует действенный механизм по контролю профилактики возникновения чрезвычайных ситуаций. Современный этап развития гражданской защиты требует дальнейшего реформирования единой системы гражданской защиты в современных условиях в части совершенствования действующего законодательства, использования опыта стран-членов по развитию гражданской защиты, применение новой технологии реагирования на чрезвычайные ситуации, укрепление потенциала управления и партнерства в контексте повышения эффективности всей национальной управленческой системы.

Список использованных источников:

1. Воротін В. Є., Проданик В.М. Від регуляторії політики до державно-приватного партнерства в публічному секторі України / В.Є. Воротін, В.М. Проданик / *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 2019. - № 1. – С. 95-102.
2. Gaetani F. The Structure, Role and Mandate of Civil Protection in Disaster Risk Reduction for South Eastern Europe. South Eastern Europe Disaster Risk Mitigation and Adaptation Programme. Report International Centre on Environmental Monitoring Research Foundation (CIMA) / F. Gaetani, A. Parodi, F. Siccardi, D. Miozzo, E. Trasforini [Electronic source]. – Access mode to a resource : http://www.unisdr.org/preventionweb/files/9346_Europe.pdf.
3. Воротін В. Є. Модернізація сфери освіти та науки як об'єкта державного управління: конкурентні переваги для України / В.Є. Воротін / *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 2017. - № 6. – С. 153-160.
4. Федорчак В.В. Механізми державного управління ризиками виникнення надзвичайних ситуацій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора наук спец. 25.00.02 - механізми державного управління / В.В. Федорчак 2018, - Харків, 2018. - 40 с.

5. Дометрична допомога в умовах надзвичайних ситуацій : практичний посібник / П. Б. Волянський, С. О. Гур'єв, М. Л. Долгий. – Харків. : ФОП Панов А. М., 2016. – 136 с.

6. Vorotin V. Ye., Romanenko Ye. A., Shchokin R. G., Pivovarov K. V. (2018). Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the european experience for ukraine. Financial and credit activity: problems of theory and practice, 3 (26), - 368-376.

7. Кравців С. Я. Ризик-орієнтований підхід у державному регулюванні у сфері техногенної та пожежної безпеки / С. Я. Кравців, О. М. Соболев, А. Г. Коссе // Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія. Державне управління. – 2017. – Вип. 1 (6). – С. 336–341.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Коробка Иван Николаевич

Государственная служба Украины по чрезвычайным ситуациям

Проданик Василий Михайлович

Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом»,

город Киев, Украина

АЗАМАТТЫҚ ҚОРҒАУ ЖАҒДАЙЫНДА ҰЛТТЫҚ МАҚСАТТАРҒА ЖЕТУ ҮШІН ҮКІМЕТ ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ СЕРІКТЕСТІГІ

Мақалада биліктің, азаматтардың және олардың бірлестіктерінің, кәсіпкерлік сектор мен бұқаралық ақпарат құралдарының Украинадағы мемлекеттік басқару жүйесін реформалаудың қазіргі жағдайындағы тұрғындар мен аумақтарды азаматтық қорғау тұрғысынан серіктестіктің теориялық және құқықтық негіздері ашылған. Процесс ретінде серіктестік бірқатар бірлескен іс-әрекеттерді, бар проблемаларды шешу жолдарын тиімді іздеуді немесе оларды жүзеге асырудың жаңа мүмкіндіктерін қарастыратындығы дәлелденді. Кәсіпорындар мен адамдардың қауіпсіздігі мен тиімді басқаруы үшін серіктестік қатынастарды құру, қарым-қатынас пен диалогты дамыту процесі маңызды. Серіктестік қызметтің мақсаты және мақсатқа жетудің тетігі бола алады. Бұл әсіресе өзара түсіністік орнату, тараптардың мүдделерін жақындату және өзгерістерге жағдай жасау міндеті тұрған кезде айқын көрінеді. Серіктестік құру қоғамдастықты, өзара қызығушылықты, ортақ іске әр адамның үлесін қосуды қажет етеді. Әріптестік әр топ өзінің күші мен ресурстарын, күш-жігерін, білімін, тәжірибесін біріктіруге ұмтылуды болжайды, олардың әрқайсысы серіктестікке өзіндік, құнды және қайталанбас нәрсе әкеледі, атап айтқанда азаматтық қорғау саласында. Сондай-ақ, мақалада Украинадағы мемлекеттік басқару жүйесінің объектісі ретінде азаматтық қорғаудың теориялық және практикалық мәселелері мемлекеттік басқару мен басқарудың ұйымдастырушылық-құқықтық механизмі мен құралдарын (әдістерін) пайдалану тұрғысынан қарастырылады.

Кілтті сөздер: мемлекеттік және мемлекеттік басқару, азаматтық қорғау, мемлекеттік серіктестік, ұйымдастырушылық-құқықтық механизмдер, қоғамдық қатынастар, менеджмент және тәуекелдер.

Korobka Ivan Nikolaevich

State Service of Ukraine for Emergency Situations

Prodanik Vasily Mikhailovich

Higher educational institution «Interregional Academy of Personnel Management», Kiev, Ukraine

PUBLIC PARTNERSHIP OF GOVERNMENT BODIES TO ACHIEVE NATIONAL GOALS IN THE CONTEXT OF CIVIL PROTECTION

The paper reveals the theoretical and legal foundations of partnership between authorities, citizens and their associations, the business sector and the media in modern conditions of reforming the public administration system in Ukraine in the context of civil protection of the population and territories. It has been proven that as a process, partnership provides for a number of joint actions, an effective search for ways to solve existing problems or new opportunities for their implementation. The process of building partnerships, developing relationships and dialogue is important enough for effective management and safety of enterprises and people. Partnership can be the goal of an activity, and a mechanism for achieving goals. This becomes especially obvious when the task is to establish mutual understanding, bring the interests of the parties closer, and create conditions for change. Building partnerships requires community, mutual interest, everyone's contribution to the common cause. Partnership presupposes striving to combine efforts and resources, energy, knowledge, experience of various groups, each of which brings in partnership something of its own, valuable and unique, in particular in the field of civil protection. Also, the article examines the

theoretical and practical issues of civil protection as an object of the public administration system in Ukraine in terms of the use of the organizational and legal mechanism and tools (methods) of public administration and administration.

Key words: public and state administration, civil protection, public partnership, organizational and legal mechanisms, public relations, management and risks.

List of references:

1. Vorotin V. Ye., Prodanyk V.M. Vid rehuliatoroi polityky do derzhavno-pryvatnoho partnerstva v publicnomu sektori Ukrainy / V.Ye. Vorotin, V.M. Prodanyk / Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 2019. - № 1. – S. 95-102.
2. Gaetani F. The Structure, Role and Mandate of Civil Protection in Disaster Risk Reduction for South Eastern Europe. South Eastern Europe Disaster Risk Mitigation and Adaptation Programme. Report International Centre on Environmental Monitoring Research Foundation (CIMA) / F. Gaetani, A. Parodi, F. Siccardi, D. Miozzo, E. Trasforini [Electronic source]. – Access mode to a resource : http://www.unisdr.org/preventionweb/files/9346_Europe.pdf.
3. Vorotin V. Ye. Modernizatsiia sfery osvity ta nauky yak ob'iekta derzhavnoho upravlinnia: konkurentni perevahy dlia Ukrainy / V.Ye. Vorotin / Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 2017. - № 6. – S. 153-160.
4. Fedorchak V.V. Mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia ryzykamy vynyknennia nadzvychainykh sytuatsii v Ukraini : avtoref. dys. na здобuttia nauk. stupenia doktora nauk spets. 25.00.02 - mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia / V.V. Fedorchak 2018, - Kharkiv, 2018. - 40 s.
5. Dometrychna dopomoha v umovakh nadzvychainykh sytuatsii : praktychnyi posibnyk / P. B. Volianskyi, S. O. Hur'iev, M. L. Dolhyi. – Kharkiv. : FOP Panov A. M., 2016. – 136 s.
6. Vorotin V. Ye., Romanenko Ye. A., Shchokin R. G., Pivovarov K. V. (2018). Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the european experience for ukraine. Financial and credit activity: problems of theory and practice, 3 (26), - 368-376.
7. Kravtsiv S. Ya. Ryzyk-oriientovanyi pidkhid u derzhavnomu rehuliuванні u sferi tekhnohennoi ta pozhezhnoi bezpeky / S. Ya. Kravtsiv, O. M. Sobol, A. H. Kosse // Visnyk Natsionalnoho universytetu tsyvilnoho zakhystu Ukrainy. Serii. Derzhavne upravlinnia. – 2017. – Vyp. 1 (6). – S. 336–341.

УДК 336.273
МРНТИ 10.07

Порайко Устим Николаевич
poraychuk@gmail.com

Национальная академия государственного управления при Президенте Украины,
город Киев, Украина

СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУНАРОДНЫХ ФИНАНСОВЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ С
ГОСУДАРСТВАМИ НА ЭТАПЕ ИХ ПРОДВИЖЕНИЯ К ЧЛЕНСТВУ
В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ

В статье отмечено, что, начиная с конца XX в., и до сегодняшнего дня, в условиях ускоренной глобализации мирового хозяйства и ускоренных интеграционных процессов достаточно важным вопросом является проблема заметного роста влияния угроз на экономическую и финансовую систему Украины. Сделан акцент, что глобализация является сложным процессом, который имеет различные аспекты влияния как на государство, так и на различные социальные слои населения. Данное явление обычно имеет много положительных аспектов, в частности, появление факторов успешного социального и экономического развития, а также повышение уровня интеллектуальной и политической свободы, которые создает основу для технологических инноваций, расширяет масштабы информированности общества и дает новые возможности для развития. Однако в таких условиях возникает новый мировой порядок, который предусматривает формирование новых режимов, норм и постоянных международных обязательств, доминирование мировых интересов над национальными. Таким образом, происходит уменьшение роли государственного суверенитета, более того - его существование стоит под угрозой.

Ключевые слова: глобализация, институциональное развитие, публичное управление, управленческий и европейский опыт, финансовая система.

Введение. Украина, как и другие постсоветские государства, осуществляет переход к рыночным методам хозяйствования. Известно, что идеального рынка в природе не существует. В современных условиях хозяйствования и развития мирового хозяйства, которое вбирает лучшую практику, существующую в мире развития национальных комплексов и построения развитых регулируемых рыночных отношений. Такие современные системы не могут обойтись без финансового участия международных организаций. Это связано с тем, что на национальном уровне их недостаточно для осуществления комплексных реформ в сфере управления и экономического роста. Эта проблематика выводит на важный уровень вопросы управления внешними и внутренними долгами государства.

Цель статьи. Это возможность посмотреть на внешние заимствования стран с разным уровнем развития рыночных отношений, как объекту государственного управления. Также целью является анализ мирового опыта в сфере развития финансового сотрудничества между странами и разработка практических рекомендаций по формированию и внедрению реформирования системы управления в этом направлении на основе анализа приоритетов Правительства на современном этапе реформирования национальной экономики.

Анализ научных исследований и публикаций. Заметим, что освещению проблем реформирования публичного управления в сфере финансовых отношений и взаимодействий власти посвящено сегодня достаточное количество публикаций. Деятельности международных финансовых институтов, управлению в этой сфере в некоторых зарубежных странах посвящено без преувеличения больше сотни научных статей, диссертаций и монографий и тому подобное [1]. Институционально-правовые аспекты государственного управления в сфере финансовых взаимоотношений Украины, в т.ч. и института заимствования, исследовали следующие ученые: В. Бакуменко, В. Воротин, В. Куйбида, В. Юрчишин и другие.

Несмотря на значительное количество научных работ о деятельности государственных органов исполнительной власти и формирования системы финансового взаимодействия с международными институтами и их отдельных взаимоотношений, именно аспекты управления в этой сфере не были предметом отдельного исследования, что и обусловило актуальность данной статьи.

Изложение основного материала. Отметим, что в трудах немецкого ученого Клауса Зегберга упоминается, что глобализация означает «сужение (или даже исчезновение) возможности развиваться особым образом, уклоняться от движения магистральным путем, и, соответственно, возможности для правительства и общества выбирать некий собственный путь» [2].

Учитывая вышесказанное, на сегодняшний день финансовая глобализация является достаточно опасным явлением, ведь несет в себе значительную угрозу, которая заключается в росте внешней задолженности страны и обострении долгового кризиса характерно и для Украины, ведь неэффективное использование полученных кредитов на внешних рынках привело к значительному росту государственного долга. Сам государственный сектор включает в себе: сектор государственного управления и государственные корпорации

Современные финансовые рынки мирового уровня (валютные, кредитные, страховых услуг и ценных бумаг) в течение последнего десятилетия диктуют правила, а страны должны следовать им, ведь все они, в том числе и Украина, отражают постоянное стремление быстрее интегрироваться к международному (мировому) финансовому рынку.

Отметим, что мировые финансовые рынки - это образования, которые имеют сложную структуру, прогрессивный характер развития, и характерной чертой которых является быстрые международные экономические трансакции. К основным элементам институциональной международной структуры можно отнести:

- транснациональные банки, международные страховые и перестраховочные компании, а также хедж-фонды;
- мировые финансовые центры;
- мировые клубы кредиторов, такие как Парижский и Лондонский;
- региональные валютные союзы;
- оффшорные финансовые центры;
- международные финансовые организации.

К основным реальным источникам привлечения в Украину иностранных средств относятся: получение стипендий, грантов и субсидий Украины через научно-техническую помощь (НТП) от МФО; размещение ценных бумаг как на внутреннем рынке при покупке их нерезидентами, так и на внешних рынках в виде облигаций государственных займов; кредиты группировок (типа ЕС) и иностранных государств; ссуды МФО - МВФ, Всемирного банка, МБРР, ЕБРР; кредиты государств - поставщиц энергоносителей. Наибольшую долю кредитных ресурсов Украины получает в результате сотрудничества с МФО.

Отметим тот факт, что средства МФО являются достаточно важным источником ресурсного обеспечения в современной системе международных отношений, а эффективное их использование позволяет осуществлять реализацию приоритетных проектов социально-экономического характера и являются важным инструментом для дальнейшей международной интеграции и системных преобразований в молодых странах рыночной экономики. В связи с ростом внешнего долга, а также нестабильностью экономического развития, сотрудничество страны с МФО имеет достаточно неоднозначные оценки специалистов финансовой сферы, но большинство считает, что такое финансовое сотрудничество приносит положительный результат. Международные заимствования имеют неоднозначный характер влияния на экономическое развитие страны, так к негативному следует отнести вероятность потери финансовой независимости страны, в результате наращивания размера внешнего государственного долга.

Прежде чем перейти к более детальному рассмотрению вопроса сущности МФО и их места в системе обеспечения финансового развития Украины, следует установить, какие виды долговой нагрузки существуют и выяснить место внешнего государственного долга в данной структуре.

Отметим, что в Бюджетном кодексе Украины приведены определения таких понятий: гарантированный государством долг и государственный долг. Гарантированный государством долг является «суммой общих долговых обязательств резидентов Украины (субъектов), которые связаны с возвращением всех непогашенных и полученных кредитов на отчетную дату, которые обеспечены государственными гарантиями».

Государственный долг представляет собой «сумму всех долговых обязательств государства по возврату полученных и непогашенных кредитов на отчетную дату, которые возникают в результате государственных заимствований».

Любая страна для своевременного финансирования бюджетных расходов активно использует все возможные варианты получения дополнительных финансовых ресурсов, что в конце постепенно приводит к накоплению задолженности как внутренней, так и внешней. То есть происходит рост внутреннего и внешнего государственного долга, на которые целесообразно обратить наибольшее внимание, поскольку все другие виды государственного долга той или иной степени являются производными.

Взаимосвязь и взаимозависимость внешнего и внутреннего государственного долга характеризуются совокупностью займов, осуществленных государством за определенный период. Опыт западных стран показывает, что в последние годы разделение государственного долга на внутренний и внешний почти не имеет особого значения. Это все обусловлено сближением базовых условий на рынках внутреннего долга, устойчивой конвертируемостью национальной валюты, а также тенденциями мировых финансовых рынков. Все это является реально предпосылкой формирования общего подхода к управлению долгом, как внешним, так и внутренним, и обеспечивает ускоренное принятие оперативных решений в сфере государственного управления долгами.

Отметим, что отдельные страны придерживаются разных подходов к регулированию соотношения между долгами. Правительство, которое отказывается от внешних заимствований, становится крупнейшим заемщиком на внутреннем финансовом рынке. В целом считается, что при этом повышается ликвидность государственных облигаций и снижаются расходы по обслуживанию долга.

Заметим, что значение взаимосвязи внешнего и внутреннего государственного долга для экономики страны заключается в том, что приток капитала благодаря увеличению внешнего долга способствует эффекту вытеснения частных инвестиций, который довольно часто приводит к негативным последствиям в национальных экономиках.

Стоит заметить, что в последнее время процессы реформирования в Украине сопровождаются постоянными финансовыми угрозами, с чем и связано вопрос ресурсного обеспечения экономического развития, поэтому привлечение внешних кредитов является довольно

распространенной практикой. Именно поэтому необходимо остановиться на более детальном анализе внешнего государственного долга.

Изучению вопросов внешнего государственного долга посвящены многочисленные научные труды известных зарубежных ученых, но проблемы, связанные с формированием оптимального определения данной категории, до сих пор остаются нерешенными в научном пространстве.

Часть ученых считает, что внешний долг - это сумма обязательств страны перед внешними кредиторами по непогашенным внешним займам и невыплаченным по ним процентам. Другая группа исследователей считает, что внешний долг - это часть государственного долга, подлежащая уплате в валюте, отличной от национальной и определяется на конкретную дату, как разница между суммой государственных внешних заимствований (принятие обязательств) и суммой платежей по погашению государственного внешнего долга по состоянию на определенную дату. Также рассматривают внешний долг как сумму финансовых обязательств страны перед иностранными кредиторами.

Бюджетный кодекс Украины определяет, что внешний долг - задолженность по займам, полученным от международных организаций экономического развития, органов управления иностранных государств, иностранных коммерческих банков, поставщиков.

Часть исследователей считает, что государственный внешний долг - это долговые обязательства государства перед нерезидентами по возврату заемных средств (основная сумма долга) и процентов по ним. Еще одна группа исследователей считает, что внешний долг - финансовые обязательства государства (внешние займы и неуплаченные за них проценты иностранным кредиторам на определенную дату). Внешний долг определяет государственную задолженность международным валютно-финансовым организациям, официальным правительственным институтам (центральным банкам и правительствам), частным банкам, подлежащего уплате в установленные сроки.

Наша позиция, что внешний государственный долг - это совокупность финансовых обязательств по займам перед иностранными банками, государствами, гражданами и МФО по возврату заемных средств и процентов по ним в валюте, отличной от гривны и в установленные сроки. Наличие данного займа несет в себе угрозу потери части национального продукта и падение авторитета государства.

На сегодняшний день на размер внешнего государственного долга и в целом на экономическое развитие страны самый высокий уровень влияния имеют именно заимствования у МФО. Согласно официального определения, международные финансовые организации - субъекты международного публичного права (создаются определенным количеством государств), основная задача которых заключается в обеспечении финансовыми ресурсами стран, являющихся членами МФО на условиях, определенных учредительными документами.

Отметим, что Украина начала свое сотрудничество с МФО в 1992 году, когда был принят Закон Украины № 2402-ХІІ «О вступлении Украины в Международный валютный фонд, Международный банк реконструкции и развития, Международной финансовой корпорации, Международной ассоциации развития и Многостороннего агентства по гарантиям инвестиций».

При получении и использовании кредитных ресурсов МФО перед Украиной стоит задача, учитывая интересы кредиторов, максимально возможного обеспечения национальных интересов как заемщика, а также отстаивание государственно интересов через формирование эффективных стратегий и тактик правительственных кругов, и бизнес единиц государства. В процессе привлечения внешних ресурсов Украины должен учитывать все аспекты, то есть как общехозяйственные эффективность и коммерческую сторону получения дохода для возврата кредита, так и угрозы экономической безопасности и недопущения нарушения национального суверенитета. Таким образом, на сегодняшний день особое внимание следует уделить определению основ и принципов, а также основных направлений совершенствования сотрудничества Украины и МФО.

Принципы и цель сотрудничества Украины с МФО выходят из главных принципов и цели деятельности данных организаций, зафиксированных в их уставах, а также из особенностей, накладываемых на данные принципы и цели особенностями нашего государства, взаимовлиянием обеих сторон таких взаимоотношений.

Интересы сотрудничества Украины и МФО имеют тактический и стратегический характер «как со стороны Украины, так и ее партнеров, на что следует обращать особое внимание при заключении конкретных сделок». Все МФО преследуют схожие цели и выполняют общие задачи.

Принципами, на которых базируется сотрудничество Украины с МФО, являются следующие:

- обеспечение устойчивого экономического развития, структурных сдвигов, построение эффективного внутреннего рынка путем привлечения финансовых ресурсов (не на финансирование текущих расходов)

- создание условий для привлечения прямых иностранных инвестиций в страну;

- содействие интеграции Украины в ЕС, стабилизации всех экономических процессов;

- поддержка показателей внешней задолженности страны в общепризнанных международным критериям платежеспособности обоснованных пределах;

- предоставление кредитных ресурсе МФО на условиях, такое сотрудничество не противоречащей приоритетам социально-экономического развития страны.

Заметим, что МФО, с которыми работает Украины можно разделить на четыре группы. Во - первых, это организации, деятельность которых коренным образом влияет на развитие системы мировой экономики в целом, и на все ее социально-экономические подсистемы, например, это такие международные валютно-финансовые организации, как МВФ и группа Всемирного банка, в-функциональные организации - Международная организация труда (МОТ), программа развития ООН (ПРООН), Всемирная организация интеллектуальной собственности (ВОИС) и др. Во - вторых, это межгосударственные отраслевые организации вне непосредственными рамок ООН. Среди них наиболее выдающимся и приоритетной для Украины Всемирная торговая организация (ВТО) и созданный в апреле 1991г. ЕБРР. В - третьих, это около 70 объединений европейских предпринимателей, главным образом в промышленности и энергетике, в области транспорта и связи. Для Украины общения с существующими объединениями дает возможность осуществлять предпринимательские связи с европейским бизнесом и получать финансовые средства, в том числе и из-за организационно-технического содействия. И наконец, это международные кооперативные организации, среди которых главное и центральное место занимает Международный кооперативный альянс (МКА).

Главная особенность наднациональных МФО - создание обязательных для исполнения правил и норм, а также механизмов контроля для государств-организации. Одну из важнейших ролей среди МФО играют «Бреттон-Вудские организации», которые на сегодняшний день занимают важнейшее звено в международных валютных отношениях. Кроме того, в достаточно мощных и действенных организаций также следует отнести Банк международных расчетов, валютно-кредитные организации, а также региональные банки Юго-Восточной Азии (Азиатский банк развития), Северной Америки (Межамериканский банк развития), Европейского Союза (Европейский фонд валютного сотрудничества ЕИБ, ЕБРР) и др.

Таким образом, вышеприведенные финансовые организации создаются с целью предоставления странам кредитных ресурсов, они также разрабатывают основные принципы функционирования международной валютной системы, и имеют целью проведения межгосударственного регулирования валютно-кредитных и финансовых отношений.

Необходимо отметить тот факт, что большинство стран надеется на привлечение дополнительных средств путем получения их от МФО. Всемирный банк и МВФ считаются основными внешними и перспективными многосторонними источниками предоставления кредитных ресурсов. Среди главных международных финансовых кредиторов Украины особого внимания заслуживает сотрудничество с МВФ.

Следует отметить, что МВФ является межправительственной организацией, назначение которой состоит в предоставлении финансовой помощи путем кратко- и среднесрочного кредитования в иностранной валюте, а также предусматривается регулирование валютно-кредитных отношений между государствами-членами.

МВФ является ведущей мировой финансовой учреждением и имеет статус в ООН специализированного учреждения. Данная организация была основана в 1944 году на международной Бреттон-Вудской конференции в США, однако полноценно начала действовать в 1947 году. Главные цели деятельности - создание благоприятных условий для развития сотрудничества в сфере предоставления кредитов странам-членам, а также содействие международной торговле и валютном регулировании для выравнивания платежных балансов данных стран [3].

Украина присоединилась к МВФ в сентябре 1992 года с принятием 3 июня 1992 Закона Украины «О вступлении Украины в Международный валютный фонд, Международный банк реконструкции и развития, Международной финансовой корпорации, Международной ассоциации развития и Многостороннего агентства по гарантиям инвестиций».

Каждая страна-член МВФ имеет установленную собственную квоту в специальных правах заимствования (СПЗ), а также и определяется сумма квоты, то есть вклад государства как члена МВФ. При этом следует отметить, что размер квоты определяется Советом директоров МВФ и устанавливается в зависимости от экономического развития страны. Данная квота имеет определенные функции: определяет лимиты доступа к финансовым ресурсам для страны-члена организации, долю в распределении СДР и определяет количество голосов в МВФ.

Осуществление кредитных операций происходит с казначействами, центральными банками и стабилизационными фондами, то есть с официальными органами страны. Часть кредитных ресурсов, которую получает заемщик впервые называется резервной долей и примерно равна 25% квоты страны. Кредитные средства, предоставляемые стране-заемщице более резервную долю, равны величине квоты и делятся на 4 транша (примерно 25% каждая). Таким образом, предельная сумма кредита, которую получает страна может равняться 125% ее квоты в МВФ. Также ресурсы могут быть предоставленными МВФ в виде резервного кредита (стэнд-бай), суть которого заключается в предоставлении иностранной валюты определенными долями стране согласно договоренности и через определенные промежутки времени.

Данные кредиты имеют направления обычно на реализацию программ стабилизации макроэкономических показателей и имеют целью выполнения заемщиком экономических и политических условий, то есть кредитование осуществляется по принципу обусловленности. Как показывает практика, условия являются жесткими и заключаются в повышении налогов, сокращении государственных расходов, изменении валютного курса и ставки ссудного процента. Такие программы обычно касаются внешней торговли, ценового механизма, бюджетных механизмов политики, международных валютно-расчетных и кредитных отношений, а также кредитно-денежной политики.

Вывод. Итак, МВФ является важным звеном международной финансовой сотрудничества. Следует отметить, что довольно заметную роль и положительную тенденцию для развития МВФ играет построение тесных взаимосвязей с Всемирным банком.

Отметим, что Украина является членом МБРР с 1992 году в соответствии с Законом Украины от 3 июня 1992 № 2402-ХІІ «О вступлении Украины в Международный валютный фонд, Международный банк реконструкции и развития, Международной финансовой корпорации, Международной ассоциации развития и Многостороннего агентства по гарантиям инвестиций». Как участник-акционер Всемирного банка наше государство имеет 0,77% акций.

Достаточно интересен тот факт, что МБРР и МВФ тесно связаны между собой организационно и по основным целями. Например, структурой оба они входят в систему ООН и членом МБРР может быть только участник МВФ.

В состав Группы Всемирного банка входят четыре основные организации: Международная финансовая корпорация (МФК), Международный банк реконструкции и развития (МБРР), Многостороннее агентство по гарантиям инвестиций (МАГИ), Международная ассоциация развития (МАР). Также организационно связан с данной группой Международный центр по урегулированию инвестиционных споров (МЦУИС).

Главное отличие между Всемирным банком и МВФ - последний больше уделяет внимания вопросам краткосрочной финансовой стабильности в странах, в то время, когда Всемирный банк концентрируется именно на средне- и долгосрочных проектах отраслевых и структурных преобразований. Цели членов Группы Всемирного банка заключаются в повышении экономического развития, жизненных стандартов и уменьшения бедности путем содействия мобилизации ресурсов в развивающихся.

Список использованной литературы:

1. Воротін В.Є. Макроекономічне регулювання в умовах глобальних трансформацій: Моногр. – К: Вид-во УАДУ, 2002. – 392 с.
2. Глобальні тенденції і перспективи: світова економіка та Україна / наук. ред. В. Юрчишин, - Київ: Заповіт, 2018. – 202 с.
3. Воротін В. Є., Проданик В.М. Від регуляторії політики до державно-приватного партнерства в публічному секторі України / В.Є. Воротін, В.М. Проданик / *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 2019. - № 1. – С. 95-102.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Порайко Устим Николаевич

Украина Президенті жанындағы Ұлттық мемлекеттік басқару академиясы, Киев, Украина ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАРЖЫ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ЕУРОПА ОДАҒЫНДА МҮШЕЛІККЕ АРНАЛУЫ ҮШІН САТЫПТАСТЫРУЫ

Мақалада ХХ ғасырдың аяғынан бастап, бүгінгі күнге дейін әлемдік экономиканың жеделдетілген жаһандануы және жеделдетілген интеграциялық процестер жағдайында Украинаның экономикалық және қаржылық жүйесіне қауіп-қатерлердің әсерін айтарлықтай күшейту проблемасы болып табылатындығы атап көрсетілген. Жаһандану - бұл мемлекетке де, халықтың әр түрлі әлеуметтік қабаттарына да әсер етудің әртүрлі аспектілері бар күрделі процесс. Бұл құбылыстың, әдетте, көптеген жағымды жақтары бар, атап айтқанда, табысты әлеуметтік-экономикалық дамудың факторларының пайда болуы, сонымен қатар интеллектуалды және саяси бостандық деңгейінің жоғарылауы, бұл технологиялық инновацияларға негіз жасайды, халықтың хабардар болу ауқымын кеңейтеді және дамудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынады. Алайда, мұндай жағдайларда жаңа режимдердің, нормалардың және тұрақты халықаралық міндеттемелердің қалыптасуын, әлемдік мүдделердің ұлттық мүдделерден үстемдігін қамтамасыз ететін жаңа әлемдік тәртіп пайда болады. Осылайша, мемлекеттік егемендіктің рөлі төмендейді, оның өмір сүруіне қауіп төніп тұр.

Кілтті сөздер: жаһандану, институционалдық даму, мемлекеттік басқару, басқарушылық және еуропалық тәжірибе, қаржы жүйесі.

Porayko Ustym Nikolaevich

National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine COOPERATION OF INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS WITH STATES AT THE STAGE OF THEIR PROMOTION TO MEMBERSHIP IN THE EUROPEAN UNION

The article notes that since the end of the twentieth century, and to this day, in the context of accelerated globalization of the world economy and accelerated integration processes, a rather important issue is the problem of a noticeable increase in the impact of threats on the economic and financial system of Ukraine.

The emphasis is made that globalization is a complex process that has various aspects of influence both on the state and on various social strata of the population. This phenomenon usually has many positive aspects, in particular, the emergence of factors for successful social and economic development, as well as an increase in the level of intellectual and political freedom, which creates the basis for technological innovation, expands the scale of public awareness and provides new opportunities for development. However, in such conditions, a new world order arises, which provides for the formation of new regimes, norms and permanent international obligations, the domination of world interests over national ones. Thus, the role of state sovereignty is decreasing, moreover, its existence is under threat.

Key words: globalization, institutional development, public administration, managerial and European experience, financial system.

List of references:

1. Vorotin V.Ye. Makroekonomichne rehuliuвання v umovakh hlobalnykh transformatsii: Monohr. – K: Vyd-vo UADU, 2002. – 392 s.
2. Hlobalni tendentsii i perspektyvy: svitova ekonomika ta Ukraina / nauk. red. V. Yurchyshyn, - Kyiv: Zapovit, 2018. – 202 s.
3. Vorotin V. Ye., Prodanyk V.M. Vid rehuliatoroi polityky do derzhavno-pryvatnoho partnerstva v publichnomu sektori Ukrainy / V.Ye. Vorotin, V.M. Prodanyk / Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 2019. - № 1. – S. 95-102.

Коваль Олег Михайлович
кандидат наук государственного управления
kom555ok@gmail.com

Национальная академия государственного управления при Президенте Украины,
Киев, Украина

Шинкарев Андрей Николаевич,
кандидат наук государственного управления
800305sh@gmail.com

Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом»,
город Киев, Украина

СТРАТЕГИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ И АДМИНИСТРИРОВАНИЯ В СФЕРЕ РЕГИОНАЛЬНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В работе исследуются направления макроэкономического управления и модернизации публичного управления и администрирования в сфере регионального экономического сотрудничества в Украине, в частности в контексте стратегического обновления механизмов и инструментов государственного управления в этом направлении. Раскрыты пути и методы государственного управления в регионах и направления совершенствования местного самоуправления в Украине. Сделан анализ новых стратегических документов модернизации управления на региональном и местном уровне, которые приняты в последнее время в Украине.

Ключевые слова: государственное управление, региональная политика, партнерство, модели и механизмы государственного управления.

Введение. Второй год в Украине действует новая власть и сформированным правительством разработано несколько новых стратегий реформирования государственного и регионального управления, в частности в контексте децентрализации полномочий органов центрального управления и регулирования. В этой работе принимали участие группы ученых и практиков, которые разработали реальные советы по совершенствованию региональной политики в контексте доведения этих предложения до органов принятия государственных управленческих решений. Реформирование управления на региональном и местном уровнях власти обязательно должно осуществляется с соблюдением следующих принципов: верховенства права; открытости, прозрачности и общественного участия; вездесущности местного самоуправления; субсидиарности; доступности публичных услуг; подотчетности и подконтрольности органов и должностных лиц местного самоуправления территориальной общине; подконтрольности органов местного самоуправления органам исполнительной власти в вопросах соблюдения Конституции и законов Украины; правовой, организационной и финансовой состоятельности местного самоуправления; государственной поддержки регионального управления и местного самоуправления; партнерства между государством и местным самоуправлением и устойчивого развития территорий [1].

Цель статьи. Заключается в раскрытии вопросов стратегической модернизации механизмов и инструментов публичной политики в сфере регионального и местного развития в Украине, в частности в контексте формирования децентрализованной модели развития в Украине.

Анализ последних исследований и публикаций. Сегодня, современная украинская наука и практика публичного управления только начинают формировать подходы и одиночно внедрять отдельные инструменты (методы) по региональным и местным инициативам, которые учитывают решения разнополярных задач: обеспечение общественной стабильности и привлечения ресурсов в регионы.

Последние исследования известных ученых в этой сфере (В. Воротин, Ю. Куц, Д. Карамисhev, О. Мордвинов, А. Ткачук и др.) свидетельствуют, что в Украине существуют две основные проблемы регионального управления - отсутствие активной позиции на уровне региона поиска дополнительных источников финансирования и возможных путей эффективного развития и отсутствие институтов, которые традиционно занимались региональным и местным развитием. Последние просто закрыты или перепрофилированы совсем в другие научные институты.

Основная часть. В современной управленческой науке и практике публичного управления и администрирования практически отсутствуют новые разработки по формированию новых механизмов и инструментов публичного и регионального управления. Проблема осложняется тем, что институты управления в Украине традиционно неактивны в поиске дополнительных источников и возможностей для развития, а реформированы институты только появляются и есть неразвитыми. Местные бюджеты пока не выполняют функцию эффективного роста. Все это указывает на отсутствие целостного и достаточного научного основания своевременному обновлению механизмов и инструментов внутренней политики на основе комплекса соответствующих средств модернизации.

Наибольшую актуальность в практическом смысле в решении проблемы модернизации национальной управленческой системы и региональной экономической политики поставлена задача последовательного формирования логики обновления современных публичных политик и экономических интересов регионов с разработкой комплекса функциональных механизмов модернизации. В теоретико-методологическом плане это означает актуальность изменений концептуальной модели развития национальной экономики и регионов в направлении усиления их способностей реализовывать собственный потенциал с учетом объективных внутренних и внешних условий развития.

Вспомним, что в рамках реформы госуправления с 2018 года активно реформировались, в частности, 10 пилотных министерств. В 2019 состоялось реформирования других 8 министерств. Собственно, Стратегией реформирования государственного управления Украины на 2016-2020 годы, одобренной распоряжением Кабинета Министров Украины от 24 июня 2016 № 474, где определены приоритетные задачи по реформированию министерств и других центральных органов исполнительной власти, а именно: определение миссии, сферы ответственности, функций и задач министерств и других центральных органов исполнительной власти, Секретариата Кабинета Министров Украины, устранения дублирования полномочий и функций.

С момента принятия Стратегии работа по реформированию центральных органов исполнительной власти главным образом сосредоточена на осуществлении мероприятий, направленных на усиление институциональной способности министерств по формированию и координации государственной политики и лишения их несвойственных полномочий.

Цель реформирования - усиление институциональной способности по формированию государственной политики в определенных Кабинетом Министров Украины сферах, реализацию которой возложено на Кабинет Министров Украины Конституцией и законами Украины, а также при необходимости разграничения функций по формированию и реализации государственной политики. Указанное будет способствовать повышению эффективности функционирования всей системы органов исполнительной власти, в частности на муниципальном уровне.

Отметим, что работа министерств в основном сосредоточена на стратегическом планировании, обеспечении формирования государственной политики, осуществлении мониторинга (контроля) и оценки результатов ее реализации. Министерства постепенно избавляются функций по предоставлению административных услуг, инспекционно-надзорных функций и функций по управлению объектами государственной собственности (исключая управления объектами государственной собственности, деятельность которых направлена на обеспечение хозяйственного обслуживания министерств, а также управление объектами государственной собственности, которые используются для размещения иностранных дипломатических учреждений Украины).

Следует отметить, что по мнению экспертов, одной из важных задач реформирования национальной управленческой системы является подготовка условий для перехода к новому этапу и качеству публичного управления и администрирования (с использованием обязательного общественного контроля в этой сфере), в том числе на региональном уровне [2].

Отметим, что для решения проблем развития регионального управления и местного самоуправления можно рекомендовать опыт зарубежных стран, который показал, что неправительственные организации более эффективно и экономично решают задачи, которые сегодня в нашем государстве в соответствии с законодательными нормами еще осуществляют государственные администрации. Действующая система регионального управления и местного самоуправления пока не удовлетворяет реальных потребностей украинского общества. Действенность органов местного самоуправления в большинстве территориальных общин еще находится на низком уровне и не обеспечивает создание благоприятной жизненной среды, необходимой для всестороннего развития человека и его самореализации. Практически отсутствуют предоставления населению органами местного самоуправления рыночных и доступных

административных, социальных и других услуг на соответствующих территориях, но позитивное движение уже начался.

Как отмечает новая Государственная стратегия (далее Стратегия) регионального развития на 2021-2027 годы (постановление КМУ от 5 августа 2020 № 695), что меры реализации государственной региональной политики направлены на поддержку потенциальных центров экономического роста, которые могут распространять свое положительное влияние на развитие соседних территорий и влияют на развитие региона в целом, а также на поддержку интегрированных проектов развития территорий с особыми проблемами развития, что должно способствовать снижению уровня межрегиональной и внутрирегиональной асимметрии в развитии территориальных общин и качества жизни человека. Мероприятия региональной политики должны формироваться на основе полученного опыта, собранных данных, выводов, рекомендаций, результатов анализов и оценки для обеспечения и поддержания высоких стандартов управления и реализации региональной политики, что требует функционирования соответствующих специализированных аналитических структур, формирования баз данных и оценки политики [3].

Отметим, что эта Стратегия разработана во исполнение Указа Президента Украины от 20 сентября 2019 № 713 «О неотложных мерах по обеспечению экономического роста, стимулирования развития регионов и предотвращения коррупции» и в соответствии с Законом Украины «Об основах государственной региональной политики», постановления Кабинета Министров Украины от 11 ноября 2015 № 931 «Об утверждении Порядка разработки Государственной стратегии регионального развития Украины и плана мероприятий по ее реализации, а также проведение мониторинга и оценки результативности реализации указанных стратегии и плана мероприятий».

В целом эта Стратегия является основным планировочным документом для реализации секторальных стратегий развития, координации государственной политики в различных сферах, достижения эффективности использования государственных ресурсов в территориальных общинах и регионах в интересах человека, единства государства, устойчивого развития исторических населенных мест и сохранение традиционного характера исторической среды, сохранения окружающей природной среды и устойчивого использования природных ресурсов для нынешнего и будущих поколений украинский.

Эта Стратегия определяет генеральный вектор устойчивого развития регионов и разработана в соответствии с Целями устойчивого развития Украины в 2030 года, утвержденных Указом Президента Украины от 30 сентября 2019 № 722. Необходимость подготовки этой Стратегии вызвана завершением срока реализации Государственной стратегии регионального развития на период до 2020 года, а также наличием новых вызовов, стоящих перед Украиной на протяжении последних семи лет и существенно влияют на ситуацию в регионах, а также на качество жизни жителей городов и сел.

Первоочередными задачами новой региональной политики является ускорение экономического роста регионов, повышения их конкурентоспособности на основе эффективного использования внутреннего потенциала, создание новых рабочих мест, улучшение занятости населения, создание условий для возвращения на родину трудовых мигрантов. Именно это может дать быстрый и устойчивый рост качества жизни человека независимо от того, где она родилась, где проживает сейчас и где будет проживать в будущем.

Новая политика регионального развития основывается на учете во время стратегического и пространственного планирования ключевых вызовов, которые влияют на человека, инфраструктуру, экономику и окружающую среду, а также включать построение культуры партнерства и сотрудничества, ориентированной на взаимодействие граждан и общественных институтов по развитию. Мероприятия региональной политики формироваться на основе полученного опыта, собранных данных, выводов, рекомендаций, результатов анализов и оценки для обеспечения и поддержания высоких стандартов управления и реализации региональной политики, требует функционирования соответствующих специализированных аналитических средств, баз данных формирования и оценки политики.

Реализация государственной региональной политики на период до 2027 году будет осуществляться на основе комплексного территориального подхода, предусматривающего, что объектом в рамках региональной политики является территория, которая характеризуется специфическим набором социальных, пространственных, экологических и экономических особенностей. Мероприятия по реализации государственной региональной политики направлены на поддержку потенциальных центров экономического роста, которые могут распространять свое

положительное влияние на развитие соседних территорий и влияют на развитие региона в целом, а также на поддержку интегрированных проектов развития территорий с особыми проблемами развития, что должно способствовать снижению уровня межрегиональной асимметрии в развитии регионов и субрегион территориальных общин и качества жизни людей.

В этой Стратегии введены новые подходы к государственной региональной политике в новом плановом периоде, а именно: переход к территориально направленной политике развития на основе стимулирования использования собственного потенциала территорий, оказание поддержки отдельным территориям, характеризующихся особыми проблемами социально-экономического развития, высоким историко-культурным потенциалом, экологическими условиями и потребностями охраны окружающей природной среды.

Принятая правительством Стратегия определяет направления, механизмы и сроки формирования эффективного местного самоуправления для создания и полноценной жизненной среды для граждан, предоставления высококачественных и доступных публичных услуг, становления институтов прямого народовластия, удовлетворения интересов граждан во всех сферах жизнедеятельности на соответствующей территории, согласования интересов государства и территориальных общин.

По нашему мнению, решение указанных проблем усложняются вследствие правовых и институциональных проблем регионального развития, а также несогласованности реформ в разных сферах с обновлением системы местного самоуправления и административно-территориального устройства государства. Бесспорно, важная составляющая формирования действенной системы государственного и регионального управления - создание надлежащих материальных, финансовых и организационных условий и формирование профессионального кадрового состава для обеспечения выполнения органами регионального управления, местного самоуправления собственных и делегированных полномочий, в частности в условиях децентрализации. В этой части документа есть еще резервы.

Отметим, что современные местные бюджеты, которые растут благодаря процессу децентрализации и государственный фонд регионального развития (существует в Украине) пока не решают вопрос эффективного регионального и местного хозяйствования. Сегодня требует логического завершения вся система в национальном управлении и все механизмы регионального и местного развития, в частности стратегического планирования и взаимодействия с центральной властью на основе эффективного партнерства.

Считаем важным, что в отличие от других развитых стран в Украине не хватает действенных и эффективных институтов хозяйственного развития на региональном, муниципальном и местном уровнях. Начатые в Украине реформы публичного управления на различных уровнях и территориальной организации власти формируют новые рамочные условия и требования по усилению роли управления в Украине в части обеспечения качества жизни населения, большей экономической ответственности и усиления ресурсной способности. Национальные и региональные органы власти получили дополнительные полномочия по обеспечению устойчивого социально-экономического развития, появились новые возможности для роста качества жизни населения через использование дополнительных ресурсов, правильной экономической политике и стратегии развития.

Мировая практика последних десятилетий показывает, что обновление инструментария публичного управления и администрирования, форм реализации экономической политики в условиях глобализации и многоуровневой интеграции должно опираться на принципиально новые - гибкие и согласованные управленческие формы (модели). В современных условиях реформирования системы управления на региональном и местном уровне, нуждаются в совершенствовании и теоретической разработке направлений преобразования и их организационно-правового обеспечения в Украине.

Отметим, что в последнее время постоянно возрастает активность разного рода добровольных объединений, общин и их органов (Ассоциация сельских, поселковых и городских советов Украины, Украинская ассоциация местных и региональных властей, Союз лидеров местных и региональных властей и т.д.), которые пытаются влиять на формирование региональной политики в Украине. Совместно с другими общественно-политическими формированиями (региональными организациями политических партий и блоков, профсоюзам, объединениями, представляющими интересы субъектов хозяйствования, различных слоев населения и т.п.) эти объединения можно включить в группу субъектов регионального управления. Хотя, учитывая то обстоятельство, что они не имеют властных полномочий, их, скорее, можно отнести к так называемым «группам давления» на органы центральной и региональной власти или лоббирования собственных интересов [4].

Современной целью реформирования является усиление институциональной способности формирования государственной политики в определенных Кабинетом Министров Украины сферах, реализацию которой возложено на Кабинет Министров Украины Конституцией и законами Украины, а также при необходимости разграничения функций по формированию и реализации государственной политики. Указанное будет способствовать повышению эффективности функционирования всей системы органов исполнительной власти, в частности на региональном и местном уровнях.

Выводы и рекомендации. Как вывод отметим, что данное обновление Стратегии реформирования предусматривают переход на новую децентрализованную модель организации государственной и региональной власти. Основной задачей такой Стратегии является анализ актуальных проблем в сфере управления, определение основных управленческих и правовых подходов, организационных, финансовых основ их решения, согласования по времени с реформированием административно-территориального устройства. Ключевым вопросом обновленной Стратегии является обоснование предложений по обеспечению на региональном и местном уровне демократической и эффективной организации управления, внедрение механизма оптимального самодостаточного функционирования субъектов местного самоуправления. Считаем, что одним из важных элементов налаживания качественного диалога между общественными и управленческими партнерами являются эффективная коммуникация - умение слушать и слышать, обмениваться информацией, распространять совместно принятые ключевые проблемы.

Список использованных источников:

1. Vorotin V. Ye., Romanenko Ye. A., Shchokin R. G., Pivovarov K. V. (2018). Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the European experience for Ukraine. Financial and credit activity: problems of theory and practice, 3 (26), - 368-376 [in Ukrainian].
2. Воротін В.Е. Макроекономічне регулювання в умовах глобальних трансформацій: моногр., Київ, 2003, 392 с.
3. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>
4. Vorotin V.Ye., Prodanyk V.M. (2019). From regulatory policy to state-private partnership in the public sector of Ukraine. Modernization of the sphere of education and science as an object of public administration: competitive advantages for Ukraine / V.Ye. Vorotin / Scientific Notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, 1. - 95-102 [in Ukrainian].

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Коваль Олег Михайлович

Украина Президенті жанындағы Ұлттық мемлекеттік басқару академиясы, Киев, Украина

Шинкарев Андрей Николаевич

**«Персоналды басқарудың аймақаралық академиясы» жоғары оқу орны, Киев, Украина
АЙМАҚТЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ
ЖӘНЕ ӘКІМШІЛІКТІ ЖАҢА RTU СТРАТЕГИЯСЫ**

Мақалада Украинадағы аймақтық экономикалық ынтымақтастық саласындағы макроэкономикалық басқару және мемлекеттік басқару мен басқаруды модернизациялау бағыттары, атап айтқанда, осы бағыттағы мемлекеттік басқару тетіктері мен құралдарының стратегиялық жаңаруы жағдайында қарастырылған. Аймақтардағы мемлекеттік басқарудың жолдары мен әдістері және Украинадағы жергілікті өзін-өзі басқаруды жетілдіру бағыттары ашылды. Жақында Украинада қабылданған аймақтық және жергілікті деңгейлерде менеджментті модернизациялаудың жаңа стратегиялық құжаттарына талдау жасалды.

Кілтті сөздер: мемлекеттік басқару, аймақтық саясат, серіктестік, мемлекеттік басқарудың модельдері мен механизмдері.

Koval Oleg Mikhailovich,

National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine

Shinkarev Andrey Nikolaevich,

**Higher educational institution «Interregional Academy of Personnel Management», Kiev, Ukraine
STRATEGY FOR MODERNIZATION OF PUBLIC GOVERNANCE AND ADMINISTRATION IN
THE SPHERE OF REGIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT**

The work examines the directions of macroeconomic management and modernization of public administration and administration in the field of regional economic cooperation in Ukraine, in particular in

the context of the strategic renewal of mechanisms and instruments of public administration in this direction. The ways and methods of public administration in the regions and directions of improving local self-government in Ukraine are revealed. The analysis of new strategic documents of modernization of management at the regional and local levels, which have been recently adopted in Ukraine, is made.

Key words: public administration, regional policy, partnership, models and mechanisms of public administration.

List of references:

1. Vorotin V. Ye., Romanenko Ye. A., Shchokin R. G., Pivovarov K. V. (2018). Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the European experience for Ukraine. Financial and credit activity: problems of theory and practice, 3 (26), - 368-376 [in Ukrainian].

2. Vorotin V. Ye. Makroekonomichne rehuliuвання v umovakh hlobalnykh transformatsii: monohr., Kyiv, 2003, 392 s. [in Ukrainian].

3. Derzhavna stratehiia rehionalnoho rozvytku na 2021-2027 roky. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>

4. Vorotin V. Ye. Prodanyk V.M. (2019). From regulatory policy to state-private partnership in the public sector of Ukraine. Modernization of the sphere of education and science as an object of public administration: competitive advantages for Ukraine / V.Ye. Vorotin / Scientific Notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, 1. - 95-102 [in Ukrainian].

УДК 343

МРНТИ 10.07

Курентаев Али Хамитович

777_ali@mail.ru,

докторант Академии «Bolashaq»

Караганда, Казахстан

Токубаев Зайролла Сембаевич

999_zairolla@mail.ru

ЦКА «Фемида», Караганда, Казахстан,

**НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ
ПРИМЕНЕНИЯ НАКАЗАНИЙ, НЕ СВЯЗАННЫХ С ИЗОЛЯЦИЕЙ
ОСУЖДЕННОГО ОТ ОБЩЕСТВА**

Аннотация. В настоящее время уголовно - исполнительная политика предполагает расширение сферы применения наказаний и иных мер, не связанных с лишением свободы. Заметна тенденция к сокращению применения наказания в виде лишения свободы и более широкому использованию альтернативных видов наказания. Проведенное исследование позволило выявить противоречие между закрепленными в уголовно исполнительном законодательстве нормами, касающимися обязательных и исправительных работ и практикой их применения. Этот факт определяет актуальность разработки предложений по совершенствованию законодательной базы.

Ключевые слова: Уголовно-исполнительная система, обязательные работы, исполнительные работы, наказание, законодательство.

В настоящее время уголовно - исполнительная политика предполагает расширение сферы применения наказаний и иных мер, не связанных с лишением свободы. Заметна тенденция к сокращению применения наказания в виде лишения свободы и более широкому использованию альтернативных видов наказания. В Уголовном кодексе РК предусмотрено восемь уголовных наказаний альтернативных лишению свободы (ст.40 УК РК) [1, УК РК, 3 раздел], при этом исполнение четырех: лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью, обязательные работы, исправительные работы и ограничение свободы - исполняются уголовно исполнительными инспекциями.

Исправительные и обязательные работы применяются в качестве основного наказания за совершение преступлений небольшой и средней тяжести к лицам, которые могут быть исправлены без изоляции от общества. Говоря об обязательных работах как о самостоятельном виде уголовного наказания, необходимо подчеркнуть, прежде всего, их отличие от исправительных работ.

Исправительные и обязательные работы применяются в качестве основного наказания за совершение преступлений небольшой и средней тяжести к лицам, которые могут быть исправлены без изоляции от общества.

Данные виды уголовных наказаний являются довольно распространенным и традиционным для отечественного уголовного права на сегодняшний день, хотя на протяжении истории их отдельные элементы, да и названия неоднократно менялись.

Еще в начале 1990 годов некоторые ученые начали высказывать мысль о необходимости введения работ на публичные цели, которые будут заключаться в выполнении осужденным под надзором бесплатных работ на общественные цели в свободное от работы время, в выходные и праздничные дни. Общественные работы предлагалось закрепить в законодательстве как разновидность исправительных работ. Однако, законодатель не пошел по этому пути, обоснованно закрепив обязательные работы как самостоятельный вид наказания. Говоря об обязательных работах как о самостоятельном виде уголовного наказания, необходимо подчеркнуть, прежде всего, их отличие от исправительных работ [5, В.И. Селиверстов 15-16с].

Наказание в виде обязательных работ выражается в выполнении осужденным в свободное от основной работы или учебы время бесплатных общественно - полезных работ. Вид обязательных работ и объекты, на которых они отбываются, определяются органами местного самоуправления по согласованию с уголовно-исполнительными инспекциями. Отбывание исправительных работ также неразрывно связано с трудовой деятельностью осужденного. Осужденный, имеющий основное место работы, отбывает данное наказание по основному месту работы, а безработные осужденные - в местах, определяемых уголовно-исполнительной инспекцией по согласованию с органами местного самоуправления.

Одно из отличий исправительных работ от обязательных заключается в том, что они носят возмездный характер: осужденный за выполнение данной работы получает денежное вознаграждение, в том числе в виде заработной платы в случаях, когда администрацией организации по месту отбывания наказания с ним заключается трудовой договор. [4, В.И. Селиверстов 15-16с].

Из заработка, осужденного производятся удержания в доход государства в размере, установленном приговором суда.

Соответственно, выполняя обязательные работы, осужденный не получает денежного вознаграждения. Здесь следует сделать акцент на том что, исправительные работы - вид уголовного наказания, заключающийся в принудительном привлечении осужденного к труду с вычетом из его заработка в доход государства определенной части. А обязательные работы - вид уголовного наказания, заключающийся в выполнении осужденным лицом в свободное от основной работы или учёбы время бесплатных общественно полезных работ

Исправительные работы являются более строгим видом наказания и назначаются только в качестве основного вида наказания, по основаниям, предусмотренным УК РК, или взамен штрафа в случае злостного уклонения от его уплаты. Но, как свидетельствует практика, большинство осужденных к исправительным работам все-таки уклоняются от их отбывания. Может показаться странным, но уклоняться от отбывания исправительных работ осужденным выгодно.

Теоретически даже в случае, если они будут определены на максимальный срок в два года, в соответствии УК РК. Отбывать лишение свободы они будут в колонии-поселении, на них будет распространяться закон об условно-досрочном освобождении. [1, УК РК, 3 раздел].

Условно-досрочное освобождение от отбывания обязательных работ, так же как и условное осуждение к этому наказанию, в законе не предусмотрено. Вместе с тем, представляется необоснованным не включение обязательных работ в перечень наказаний, предусмотренных статьей УК РК, от отбывания которых осужденный может быть освобожден условно-досрочно. Вероятно, это обстоятельство вызвано тем, что максимальный срок отбывания обязательных работ составляет не более 480 часов.

Однако, законодатель предусматривает возможность проработать осужденному при наличии уважительных причин и меньшее количество часов. Поскольку таких причин может быть много, включая и отсутствие рабочих мест, фактически отбывание обязательных работ может занять и гораздо больше времени. Кроме того, основанием применения условно-досрочного освобождения

закон признает решение суда о том, что лицо не нуждается в дальнейшем отбывании наказания, то есть может окончательно исправиться без полного отбывания наказания. Критериями такой возможности, исходя из смысла закона, очевидно, могут служить примерное поведение осужденного и его добросовестное отношение к выполнению обязательных работ, которые он вполне может продемонстрировать и при отбытии половины срока наказания. Во всяком случае, возможность условно-досрочного освобождения законодатель не связывает с необходимостью отбывания осужденным наказания на протяжении какого-либо длительного времени (за исключением пожизненного лишения свободы). Так же, установлено лишь, что условно-досрочное освобождение может быть применено только после фактического отбывания осужденным не менее половины срока наказания, назначенного за преступление небольшой или средней тяжести (категории преступлений за которые могут быть назначены обязательные работы) [3, З.С. Токубаев 28с].

Исправительные работы являются имущественным наказанием. В соответствии (ст.43 УК РК), из заработка осужденных к исправительным работам производятся удержания в доход государства в размере, установленном приговором суда, в пределах от 5 до 20 процентов. С утратой работами, выполняемыми осужденными к этому виду наказания, исправительного характера имущественные ограничения становятся основным карательным элементом исправительных работ, превращая их в «штраф в рассрочку». Обязательные работы не относятся к наказаниям имущественного характера. Хотя они и выполняются бесплатно, но заработок по основному месту работы и (или) учебы осужденного сохраняется полностью.

Сроки отбывания рассматриваемых наказаний, а также порядок их исчисления существенно разнятся. Сроки обязательных работ исчисляются в часах как для взрослых осужденных и для несовершеннолетних. Уголовно-исполнительный кодекс устанавливает одинаковый порядок исчисления недельного срока обязательных работ, не делая различия между взрослыми осужденными и несовершеннолетними.

Сроки исправительных работ более продолжительны, то есть этот карательный элемент в исправительных работах более суров, чем в обязательных работах. В соответствии с (ст.42 УК РК) исправительные работы устанавливаются на срок от двух месяцев до двух лет и отбываются по месту работы осужденного. Таким образом, осужденный к исправительным работам будет дольше отбывать наказание, но у него останется больше времени на ежедневный отдых, поскольку обязательные работы должны отбываться в свободное от основной работы время. [5, В.И. Селиверстов 34-35с].

Различна правовая регламентация права на отпуск осужденных к исправительным работам и осужденных к обязательным работам. В соответствии в период отбывания исправительных работ осужденному администрацией организации, в которой он работает, по согласованию с уголовно-исполнительной инспекцией предоставляется ежегодный оплачиваемый отпуск продолжительностью 18 рабочих дней [3, З.С. Токубаев 12-13с]. Осужденному к обязательным работам отпуск не предоставляется. Кроме того, предоставление осужденному очередного ежегодного отпуска по основному месту работы (а также на работе по совместительству, по месту учебы и т.д.) не приостанавливает исполнение наказания в виде обязательных работ.

Если при назначении наказания в виде исправительных работ суд придет к выводу о возможности исправления осужденного без отбывания наказания, он постановляет считать назначенное наказание условным. Обязательные работы условно не могут быть назначены.

Рассматриваемые наказания различаются комплексом стимулов интенсивного исправления. Выполняемые осужденными к обязательным работам, должны обладать определенными качествами: быть общественно полезными, не престижными, тяжелыми и т.д. [4, В.И. Селиверстов 34-35с].

При отбывании исправительных работ виновный в основном остается трудиться на том же месте, где он работал и до осуждения и продолжает выполнять ту же работу, что и выполнял. Таким образом, работа, выполняемая осужденными к этому виду наказания, не обладает какими-либо особыми качествами и не является исправительной.

Существенные различия между обязательными и исправительными работами позволяют говорить о самостоятельности этих видов наказаний, а не о различных вариантах одного и того же наказания.

Таким образом, поскольку обязательные работы и исправительные работы имеют различную социально-экономическую и уголовно-правовую характеристику, очень важно в каждом конкретном случае правильно выбирать вид наказания с учетом обстоятельств совершения преступления и личности виновного. Решение вопроса о происхождении исправительных и обязательных работ

имеет важное значение для понимания их сущности, для дальнейшего совершенствования и повышения эффективности их применения в системе видов наказания.

Список используемой литературы

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.01.2018 г.) Астана, Акорда, - 2018г.
2. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 234-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2018 г.) Астана, Акорда, - 2018г.
3. Токубаев З. С. Правовое положение осужденных к лишению свободы по законодательству Республики Казахстан: Монография. – Караганда: КЮИ МВД РК им. Б. Бейсенова, 2010г. С. 207.
4. Селиверстов В. И. Правовое положение лиц, отбывающих наказания, связанные с исправительно-трудовым воздействием, без изоляции от общества: Учеб. пос. — М.: Юрид. лит., 1997г. С. 77.
5. Селиверстов В.И. Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации" (постатейный) / Проспект, 2011г. С.286

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Күрентаев Али Хамитұлы
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Тоқыбаев Зайролла Сембайұлы
«Фемида» Орталық Қазақстан Академиясы,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СОТТАЛУШЫНЫ ҚОҒАМНАН ОҚШАЛАУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ЕМЕС ЖАЗАЛАРДЫ ҚОЛДАНУДА ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ КІБІР ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Андатпа: Автор өз мақаласында қылмыстық орындау жүйесін Халықаралық стандартқа сәйкестендіруді, сотталушының жазасын өтеу барысында заңдық құқықтары мен мүддесін қамтамасыз ету қарастырады. Қазіргі уақытта жазалаудың альтернативті бас бостандығынан айыру жазасы дамуда. Себебі сотталушы алғаш рет үлкен емес немесе орта салмақты қылмыс жасаса бас бостандығынан айыру жаза түрін мақсатты түрде қабылдау қажет емес.

Кілтті сөздер: қылмыстық-атқару жүйесі, міндетті жұмыс, атқарушылық жұмыс, жазалар, заңнама

Kurentaev Ali Khamitovich
Bolashak Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Tokubaev Zayrolla Sembaevich

Science of the Central Kazakhstan Academy Femida, Karaganda, Republic of Kazakhstan **SOME PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE APPLICATION OF PUNISHMENTS THAT AREN'T RELATED TO PERSON FROM SOCIETY**

Abstract: Currently, the criminal-executive policy involves the expansion of the scope of application of punishments and other measures not involving deprivation of liberty. There is a tendency to reduce the use of punishment in form of imprisonment and greater use of alternative sanctions. The research allowed to reveal the contradiction between stipulated in the criminal-Executive legislation the rules relating to compulsory or corrective work and practice their application. This fact determines the relevance of the development of proposals on improvement of legislative base.

Keywords: criminal-Executive system, compulsory work, Executive, work, punishment, legislation.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Ханов Талғат Ахматзиевич, заң ғылымдарының докторы, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Шаймұханов Ахметқали Дюсетайұлы, заң ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қазақстан Республикасы

Құлжабекова Алма Есілханқызы, PhD докторы, доцент, ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы

Қабжанов Ақылбек Тайбулатұлы, заң ғылымдарының кандидаты, профессор, «Болашақ» академиясының құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі, Қарағанды., Қазақстан Республикасы

Серімов Елеужан Елемесұлы, «Bolashaq» академиясы жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру бөлімінің басшысы, заң ғылымдарының кандидаты Қарағанды қ., Қазақстан

Тәшібаева Айман Қазисқызы, Қазақстан Республикасы Б. Бейсенов атындағы ҚР ПМ Қарағанды академиясы ҒЗИ аға ғылыми қызметкері

Пупышева Татьяна Николаевна, экономика ғылымдарының магистрі, Экономикалық және құқықтық зерттеулер ғылыми-зерттеу институтының кіші ғылыми қызметкері, Қазпотребсоодақ Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Пунтус Евгения Александровна, әлеуметтік ғылымдардың магистрі, Ғылыми-зерттеу жұмысын дамыту және мониторинг орталығының сарапшысы, Қарағанды, Қарағанды, Қазтұтыну одағының Қарағанды экономикалық университеті.

Жүсіпбекова Айнұр Маратқызы, ҚР ПМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы ҒЗИ аға ғылыми қызметкері

Әбілқасымов Тамерлан Еркінұлы, магистрант, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы

Тапакова Вилора Башқұрқызы, L.N. Гумилев атындағы Еуразия университетінің докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы

Жүмекенова Айгерим Нурдаулетовна, «Bolashaq» академиясының 2-курс магистранты, Қарағанды қ.

Проданик Василий Михайлович, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты "Персоналды басқару өңіраралық академиясы" жоғары оқу орны, Киев қаласы, Украина

Порайко Устим Николаевич, аспирант, Украина Президенті жанындағы Ұлттық мемлекеттік басқару академиясы, Киев, Украина

Коробка Иван Николаевич, Азаматтық қорғау саласындағы мемлекеттік басқару институты, азаматтық қорғау қызметінің полковнигі, Киев қаласы, Украина

Коваль Олег Михайлович, Украина Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару ұлттық академиясының мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты

Шинкарев Андрей Николаевич, Украина Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару ұлттық академиясының мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты

Шаталкина Наталья Андреевна, Ресей ПМ Барнауыл заң институтының адъюнкты FGKOU "Ресей Федерациясы Ішкі істер министрлігінің Барнауыл заң институты" ДҚ, Барнауыл, Алтай өлкесі, Ресей Федерациясы

Күрентаев Али Хамитұлы «Bolashaq» академиясының докторанты, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Тоқыбаев Зайролла Сембайұлы «Фемида» орталық Қазақстан академиясының ғылым жөніндегі проректоры, з.ғ.д., профессор. Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Ханов Талгат Ахматзиевич, доктор юридических наук, доцент, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан

Шаймуханов Ахметкали Дюсетяевич, доктор юридических наук, главный научный сотрудник, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Республика Казахстан

Кульжабекова Алма Есилхановна, доктор PhD, доцент, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан

Кабжанов Акылбек Тайбулатович, к.ю.н., профессор, заведующий кафедрой юридических дисциплин Академии «Bolashak», Караганда, Республика Казахстан

Серимов Елеужан Елемесович, руководитель отдела послевузовского образования академии "Bolashaq", кандидат юридических наук, Академия «Bolashaq», г. Караганда, Казахстан

Ташибаева Айман Казисовна к.ю.н., старший научный сотрудник НИИ, Карагандинская академия МВД РК им. Б. Бейсенова, Караганда, Республика Казахстан

Пупышева Татьяна Николаевна, магистр экономических наук, младший научный сотрудник Научно-исследовательского института экономических и правовых исследований, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан

Пунтус Евгения Александровна, магистр социальных наук, эксперт Центра мониторинга и развития научно-исследовательской работы, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан.

Жусипбекова Айнур Маратовна, старший научный сотрудник НИИ Карагандинская академия МВД РК им. Б. Бейсенова, Караганда, Республика Казахстан

Абылкасымов Тамерлан Еркинович, магистрант, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан

Тапакова Вилора Башкировна, докторант Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Республика Казахстан

Жумекенова Айгерим Нурдаулетовна, магистрант 2 курса академии «Bolashaq» г. Караганда, Казахстан

Проданик Василий Михайлович, кандидат наук государственного управления Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом», город Киев, Украина

Порайко Устим Николаевич, аспирант, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, город Киев, Украина

Коробка Иван Николаевич, Институт государственного управления в сфере гражданской защиты, полковник службы гражданской защиты, город Киев, Украина

Коваль Олег Михайлович, кандидат наук государственного управления Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина

Шинкарев Андрей Николаевич, кандидат наук государственного управления Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина

Шаталкина Наталья Андреевна, адъюнкт Барнаульского юридического института МВД России ФГКОУ ВО «Барнаульский юридический институт Министерства внутренних дел Российской Федерации», Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация

Курентаев Али Хамитович докторант Академии «Bolashaq» г. Караганда, Республика Казахстан

Токубаев Зайролла Сембаевич проректор по научной работе ЦКА «Фемида» д.ю.н., профессор. Караганда, Республика Казахстан

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Khanov Talgat Akhmatzиеvich, Doctor of Law, Associate Professor, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Shaimukhanov Akhmetkali Dyusetayeвich, Doctor of Law, Chief Researcher, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Republic of Kazakhstan

Kulzhabekova Alma Esilkhanovna, PhD, Associate Professor, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan

Kabzhanov Akylbek Taybulatovich, Candidate of Law, Professor, Head of the Department of Legal Disciplines of the Bolashak Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Serimov Eleuzhan Yelemesovich candidate of juridical sciences «Bolashaq» Academy, Karaganda, Kazakhstan

Tashibaeva Aiman Kazisovna, Candidate of Law, Senior Researcher, Research Institute, Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beisenova, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Pupysheva Tatyana Nikolaevna, Master of Economic Sciences, Junior Researcher, Scientific Research Institute of Economic and Legal Research, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Puntus Evgenia Aleksandrovna, Master of Social Sciences, expert of the Center for Monitoring and Development of Research Work, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Zhusipbekova Ainur Maratovna, senior researcher at the Research Institute Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beisenova, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abylkassymov Tamerlan Erkinovich, Master's student, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan

Tapakova Vilora Bashkirovna, doctoral student L.N. Eurasian University Gumilyov, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

Zhumekenova Aigerim Nurdauletovna, 2nd year undergraduate student of the Bolashaq Academy, Karaganda

Prodanik Vasily Mikhailovich, Candidate of Science in Public Administration Higher educational institution "Interregional Academy of Personnel Management", Kiev, Ukraine

Poraiko Ustim Nikolaevich, post-graduate student, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine

Korobka Ivan Nikolaevich, Institute of Public Administration in the Sphere of Civil Protection, Colonel of the Civil Protection Service, Kiev, Ukraine

Koval Oleg Mikhailovich, PhD in Public Administration National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine

Shinkarev Andrey Nikolaevich, PhD in Public Administration National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine

Shatalkina Natalya Andreevna, Adjunct of the Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia FSKOU VO "Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation", Barnaul, Altai Territory, Russian Federation

Kurentaev Ali Khamitovich doctoral student of the Bolashak Academy

Tokubaev Zayrolla Sembaevich Vice-Rektor for Science of the Central Kazakhstan Academy Femida, Doctor of Law, Professor.

УДК 378.02
МРНТИ 14.35.09

Абдуллабекова Раиса Муслманбековна
raissa.farm@mail.ru
НАО «Медицинский университет Караганды», Караганда, Казахстан
Керимбаева Закира Амировна
zakira.k@mail.ru
НАО «Медицинский университет Астана», Нур-Султан, Казахстан
Жунусов Ержан Сейполович
seipolovich@mail.ru
Жунусова Майра Абыловна
maira.zhunusova@mail.ru
Турсынова Шынар Бабашовна
shynartursynova@mail.ru
Альмагамбетов Алибек Муратович
alibek.aimagambetov@erg.kz
НАО «Медицинский университет Караганды», Караганда, Казахстан

**ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ
ПРОФИЛЬНЫХ ПРЕДМЕТОВ ПО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ
ПРОГРАММЕ – ФАРМАЦИЯ (БАКАЛАВРИАТ)**

В данной статье обсуждается применение различных видов интерактивных методов обучения студентов бакалавриата в процессе преподавания профильных предметов по образовательной программе - Фармация. Приведены методы интерактивного обучения, характеристика методов, их классификация, при преподавании каких предметов используется конкретный метод интерактивного обучения, деятельность преподавателя и деятельность студента в процессе обучения.

Ключевые слова: фармация, интерактивные методы обучения, проблемно-ориентированное обучение, кейс-метод, мозговой штурм, моделирование и дистанционные образовательные технологии.

Современная политика Республики Казахстан в области образования определяет такие ключевые политические моменты как кардинальное обновление научно-методической системы образования, совершенствование форм и методов обучения, сокращение разрыва между реальным уровнем подготовки специалистов и запросами работодателей, обеспечение непрерывности образования.

Важными вопросами подготовки специалистов в высшей школе являются развитие профессиональной квалификации, создание новой системы профессиональной ориентации, подготовка компетентных специалистов. Для подготовки таких кадров нужна активизация процесса образования, разработка новых форм и методов обучения [1].

В связи с вышеизложенным, актуальной задачей высшей школы является формирование прикладных навыков студентов. Вопрос активизации самостоятельности и активности студентов является одним из самых важных проблем современной методики обучения специальных дисциплин. Продуктивное занятие в вузе должно сформировать не только прочные знания, но и умения использовать их в различных ситуациях, самостоятельно добывать знания, формировать опыт решения проблемных ситуаций. Развитие самостоятельности и активности не происходит само собой, оно является следствием целенаправленного взаимодействия и организации педагогической среды, т.е. применения педагогической технологии. Основные из них связаны с применением интерактивных методов обучения [2].

Учебный процесс на всех уровнях должен строиться на самостоятельном выполнении активных действий самими обучающимися. Принятие высшей школой принципов Болонского процесса требует превращение интерактивного обучения в основной принцип учебного процесса.

В этой связи среди требований, предъявляемых к преподавателю вуза, выделяются умение работать в новых условиях, эффективно использовать интерактивные методы, умение правильно передавать свою мысль, доказывать свою точку зрения и вести полемику [1].

Интерактивные методы (от англ. interaction — взаимодействие, воздействие друг на друга) — методы обучения, основанные на взаимодействии обучающихся между собой.

Интерактивное обучение — это:

- обучение, построенное на взаимодействии учащегося с учебным окружением, учебной средой, которая служит областью осваиваемого опыта;

- обучение, которое основано на психологии человеческих взаимоотношений и взаимодействиях;

- обучение, понимаемое как совместный процесс познания, где знание добывается в совместной деятельности через диалог, полилог [3-4].

Целью нашей работы является применение интерактивных методов обучения по профильным дисциплинам на бакалавриате по специальности «Фармация».

Таким образом, в учебном процессе на бакалавриате специальности «Фармация» при преподавании профильных предметов чаще всего применяются интерактивные методы обучения: проблемно-ориентированное обучение [5 -8], кейс-метод [5 - 11], обсуждение в группах [5-9], мозговой штурм [5 – 8, 12], игровые методы [5 - 10], моделирование [6-9], просмотр и обсуждение видеофильмов [5, 6, 9], экскурсия [6], предметный КВН [7], лекции в режиме видеоконференции [6, 7, 9], дистанционные образовательные технологии [6].

Все эти методы интерактивного обучения для формирования профессиональных знаний, умений и навыков бакалавров фармации, они применяются при преподавании профильных дисциплин на бакалавриате по специальности – Фармация (таблица).

Рассмотренные нами интерактивные методы обучения и образовательные технологии направлены на повышение собственной активности студентов и их мотивации к учебно-профессиональной деятельности. Они позволяют перейти от пассивного усвоения знаний студентами к их активному применению в модельных или реальных ситуациях профессиональной деятельности, что, безусловно, повышает качество подготовки будущих фармацевтов. Применение рассмотренных выше методов интерактивного обучения при подготовке бакалавров по специальности – Фармация, приводит к улучшению понимания, усвоению и применению знаний. Интерактивные методы обучения дают возможность обеспечить практическую ориентированность студентов в будущей профессиональной деятельности, стимулируют их к последующей познавательной активности и использованию интерактивных методов в будущей профессиональной деятельности.

Список использованных источников:

1. Мухаметжанова А.О., Айдарбекова К.А., Мухаметжанова Б.О. Интерактивные методы обучения в вузе // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 2. – С. 84-88

2. Акамова Н.В., Акамов В.В., Голяева Н.В., Голяев С.С. Интерактивные методы обучения как средство повышения качества обучения бакалавров // Международный научно-исследовательский журнал. – 2017. - № 7. - стр. 66-68

3. Зимняя, И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании. Авторская версия. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. — 42 с.

4. Ступина, С. Б. Технологии интерактивного обучения в высшей школе: учебно-методическое пособие / С. Б. Ступина. — Саратов: Издательский центр «Наука», 2009. — 52 с.

5. Дмитриева Е.А., Тиняков О.А., Бурадастых Е.А., Малышева Н.С. Применение интерактивных методов в образовательном процессе высшей школы// Ученые записи: электронный журнал Курского государственного университета. – 2014. - № 1 (29) – 10 с.

6. Артюхина А.И., Чумаков В.И. Интерактивные методы обучения в медицинском вузе: учебное пособие / А.И. Артюхина, В.И. Чумаков. - Волгоград: Изд-во ВолгГМУ, 2012.- 212 с.

7. Хащенко Т.Г., Макарова Е.В. Интерактивные методы обучения в образовательном процессе вуза (методические рекомендации для преподавателей Ульяновской ГСХА). Ульяновск, УГСХА, 2011. 46 с.

8. Савина М.С. Методы интерактивного обучения в высшей школе (методические рекомендации по применению интерактивных форм обучения в вузе). – Москва, 2019. -58 с.

9. Интерактивные методы, формы и средства обучения (методические рекомендации) // Ростовский юридический институт. - Ростов-на-Дону. – 2013. – 49 с.

10. Гуцин Ю.В. Интерактивные методы обучения в высшей школе//Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека «Дубна». – 2012. - № 2. – с. 1-18.

11. Тулебаев Е.А., Абдрахманова Г.М., Лосева И.А. Применение кейс-метода в подготовке фармацевтических специалистов// Актуальные проблемы современности. – 2020. - № 1 (27). – с. 105-109.

12. Дайрабаева Айж.Е., Дайрабаева Айг. Е. Использование интерактивных методов обучения в высшей школе Казахстана// Ярославский педагогический вестник. Том II Психолого-педагогические науки – 2013. - № 3. – с. 175 – 177

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Абдуллабекова Раиса Мусулманбековна

raissa.farm@mail.ru

Жунусов Ержан Сейполович

seipolovich@mail.ru

Жунусова Майра Абыловна

maira.zhunusova@mail.ru

Турсынова Шынар Бабашовна

shynartursynova@mail.ru

Альмагамбетов Алибек Муратович

alibek.aimagambetov@erg.kz

НАО «Медицинский университет Караганды», Караганда, Казахстан

Керимбаева Закира Амировна

zakira.k@mail.ru

НАО «Медицинский университет Астана», Нур-Султан, Казахстан

ФАРМАЦИЯ – МАМАНДЫҒЫ БОЙЫНША БАКАЛАВРИАТТА БЕЙІНДІК ПӘНДЕР БОЙЫНША ОҚЫТУДА ИНТЕРАКТИВТІК ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Бұл мақалада Фармация мамандығы бойынша бакалавриатта студенттерді бейіндік пәндер бойынша оқытудың әртүрлі интерактивтік әдістерді қолдану мәселесі талқыланған. Оқытудың интерактивтік әдістері, олардың сипаттамасы, жіктелуі, нақты интерактивтік әдістің қандай пән бойынша қолданылатыны, оқыту үрдісіндегі оқытушының жұмысы, студенттің жұмысы берілген.

Кілтті сөздер: фармация, оқытудың интерактивтік әдістері, мәселелік-бағытталған оқыту, кейс-әдіс, миды атқылау, модельдеу және қашықтықтан оқыту технологиялары.

Abdullabekova Raisa Musulmanbekovna

Zhunosov Yerzhan Seipolovich

Zhunosova Mayra Abylovna

Tursynova Shynar Babashovna

Almagambetov Alibek Muratovich

NJSC "Medical University of Karaganda", Karaganda, Kazakhstan

Kerimbaeva Zakira Amirovna

NJSC "Astana Medical University", Nur-Sultan, Kazakhstan

APPLICATION OF INTERACTIVE LEARNING METHODS IN TEACHING PROFILE SUBJECTS ON THE EDUCATIONAL PROGRAM - PHARMACY

This article discusses the use of various types of interactive teaching methods for undergraduate students in the process of teaching specialized subjects in the educational program - Pharmacy. Methods of interactive teaching, characteristics of methods, their classification, in teaching which subjects a specific method of interactive teaching is used, teacher's activities and student's activities in the learning process are given.

Key words: pharmacy, interactive teaching methods, problem-oriented learning, case method, brainstorming, modeling and distance learning technologies.

Арунова Ж.А.
anuarova73@mail.ru

«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды қ. Қазақстан Республикасы

КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРМЕН ӘУЕСТЕНЕТІН БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Мақала бастауыш сынып оқушыларының компьютерлік ойындармен әуестенуі, бала мінезіне қаншалықты әсет ететіні жайлы қарастырады. Компьютерлік ойындардың пайдасы мен зияны жайлы айтылады.

Кілтті сөздер: компьютер, ойындар, мінез-құлық, сынып, анимация, бала, монитор

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Мемлекет ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланыла отырып, электрондық оқытудың ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымын құру жағдайларын қамтамасыз етеді», - делінген болатын [1].

Біздің балаларымыздың ертеңгі күні — бұл ақпараттық қоғам. Компьютермен жұмыс жасау, толықтыру, қисындау және керек ақпаратты іздей білу қажет. Жылдан жылға өздерінің дербес компьютерлері бар оқушылардың саны артуда. Балалардың компьютердің мүмкіндіктерімен танысуы үлкендердің басшылығымен болғаны дұрыс (ата-ананың немесе мұғалімнің) [2].

Өткен ғасырымыздың төртінші ширегінен бастап компьютерлік ойындар Батыс елдерінің тұрғындарының көпшілігін, соның ішінде жастар мен жеткіншектердің санасын жаулап алған ойын-сауық индустриясына айнала бастады. Бұл жаңа қызығушылық екі жақты бағаланды: бір жағынан, қоғамның компьютерді қолдану мүмкіндіктеріне ие болып өз жұмыстарын жеңілдетіп, соған таңдана қараса; ал екінші жағынан көптеген бұқаралық ақпараттарда тұтастай компьютердің өзін және компьютерлік ойындардың балалардың психикасына қауіпті әсері жайлы көптеген мәліметтер жарияланып жүр [3].

Қазіргі уақытта адам өмірін есептеуіш техника құралдарынсыз яғни, компьютерсіз елестету қиын. Компьютер еңбекті жеңілдетеді, бос уақытты толтырады, уақытты үнемдейді және алыс арақашықтықты қысқартады, есептейді, жазады, ақпаратты сақтайды ғаламтор арқылы бүкіл әлеммен тілдесуге жол ашады. Бүгінгі таңда компьютер арқылы көркем туындылар жасалынады, музыкалар жазылады және кинофильмдер түсіріледі. Өртүрлі 3D моделдер мен анимациялар және түрлі жобалар дайындалады. Компьютер ғылыми аспаптан тұрмыстық техникаға айналады. Ал онымен жұмыс жасау дағдысы мектеп оқушыларынан бастап үлкен жастағы адамдарды да баулиды және қажеттілігін туындатады. Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің мәліметінше, 2021 жылы елімізде аудан, қала орталықтарынан шалғайда орналасқан 1249 елді мекенді жоғары сапалы, жылдамдығы жоғары интернетпен қамтамасыз ету жоспарланып отыр. Бұл алыстағы ауыл тұрғындарына мемлекеттік, дәрігерлік қызмет көрсетуге оңтайлы жағдай тудырып, бизнес-жобаларды бастауға, жаңа технологияларды үйретуге үлкен мүмкіндік беретіні кәміл. Қазіргі кездің өзінде электронды үкіметтің мүмкіндіктерін қарапайым халық кең түрде қолданып, біршама жеңілдіктерге ие болып отыр.

Компьютерлік ойындардың зияны туралы айтылып-ақ келеді. Алайда, бұған мән беріп жатқан ата-ана жоқ. Керісінше күн өткен сайын балалардың аталған ойындарға деген тәуелділігі көбейіп барады. Мәселен, дәрігерлер мен психологтардың пікірінше, теледидар мен компьютерлік ойындардың бала санасына тигізер зияны шаш етектен. Яғни, тапжылмай ұзақ уақыт көгілдір экран алдында отыру біріншіден, баланың ой-өрісінің дамуын шектесе, екіншіден, оның мінез-құлқының өзгеруіне әсер етеді екен. Ойын баланың мінезін өзгертеді. Қазір кез-кезген үйде компьютер бар. Балалардың көпшілігі бос уақытын осы көгілдір экрандағы ойындармен өткізеді. Одан қалса теледидардан шет елдің шуылы көп мультфильмдер мен киноларын тамашалайды. Яғни, баланың өзге дүниемен айналысуына мүмкіндігі бола бермейді. Кейде үй тірлігіне аландаған ата-ана баласының тыныш отырғанын тәуір көріп, компьютер мен теледидарды көруіне ешқандай да шек қоймайды. Керісінше, ойынның көптеген түрлерін әкеп баланың қызығушылығын одан сайын

арттырады. Қазақта «батпандап кірген аурудан» құтылудың жолы тек сабырлылық пен шыдамдылық. Сондықтан олардың бос уақытын дұрыс пайдалануға, бірлесіп іс-әрекеттер атқаруға, өзінің қызығушылығы бойынша әртүрлі үйірмелерге, диспуттарға, көңілді тапқырлар клубына қатыстырып, таза ауада бірге серуендеп, қызықты тақырыптарда пікір алмасу арқылы біртіндеп компьютерден алыстату қажет. Сиқырлы көк жәшікті тек еңбек ету, пайдалы ақпарат алу кезінде ғана пайдаланып, басқа уақытта мағыналы іс-әрекетпен айналысуға дағдыландыру арқылы әлеуметтік белсенділікті көтеруге болады. Мемлекетіміздің басты байлығы – Адам. Компьютерлік ойындардың пайдасы әлде зияны барма деген пікірталас мектептеде, қоғамдық ортада, отбасында да үлкен пікірталастар туындатып отырады. Компьютерлік ойындарға беріліп кеткен балалар ойын барысында жай белсенді емес бақылаушы болуды қойып, виртуальды әлемдегі оқиғаларға белсенді ықпал етуге үлкен мүмкіндік алады. Өкінішке орай көптеген ата-аналар бұл мәселедегі өздерінің кінәсін мүлдем түсінбейді. Бірақ виртуальды әлемде адасқан баланы, қалыпты өмірге қайтару басты міндеті болып табылады [4].

Виртуальды әлемде қалып қою мәселесі бала бірнеше сағат бойы экраннан көз алмай отырғанда қалыптасады. Бұндай жағдайда баланың адамдармен қарым-қатынасы шектеледі, психологиялық және әлеуметтік дамуы төмендеп қоршаған ортамен байланысы үзіле бастайды. Монитор алдында көп отыру күйзеліске алып келіп, тіпті жүйке жүйесіне теріс ықпал етеді. Сондықтан да санитарлық нормаларды сақтау өте дұрыс болады. Түрлі антивирустық бағдарламалар қойып ата-аналық бақылау жасауға болады. Әсіресе жүйке жүйесінің органикалық төмендеуінің бұзылуы бар балаларға қатты көңіл бөлу керек. Бұндай балалар құлықсыз, өте қатты белсенді немесе баяу болып келеді. Бұл балаларда компьютерге деген тәуелділік жылдам болады. Бірақ баланың физикалық денсаулығымен қатар, психологиялық саулығында ойлау керек болады. Компьютерлік ойындардың көпшілігі атыс-шабысқа негізделгендіктен, мұндай ойынға әуес балалардың бойында мейірімділік, ізгілік қасиеттері азаяды [5].

Компьютерлік ойындарды көп ойнау созылмалы күйзелістің ағзада көп жиналуына әкеп соғады және балалар ағзасына теріс әсер ететінін ғалымдар дәлелдеді. Компьютерлік ойындардың баланың эмоциялық дамуына, қатыгездікпен ашушандыққа әсер етеді ме? -деген сұрақтар туындап жатады. Танымдық және дамытушылық бағыттарды көтеретін көптеген ойындар бар. Бұл ойындар баланың көзқарасына және логикалық шешімнің қабілеттерін дамытады. Ойлау қабілеттерін жоспарлауға қалыптастырады. Бірақ бұлармен қатар атыс – шабыс, қуғын –сүргін элементтері бар ойындар бар. Бұлар ойнаушы баланың белгілі бір қабілеттерін дамытқанымен, бірақ психологиялық жағдайына кері әсер етеді. Соған қарамастан есептеген балалар танымдық және дамушылық ойындардан гөрі, осындай қатыгездікке баулитын ойындарды жақсы көреді. Себебі, бұл ойында ойнау арқылы бала өзін, бәрінен күші жететін супермен ретінде көреді. Барлық ойындардың сыртында жас ерекшеліктеріне байланысты тиым салынған шектеулері бар. Бірақ оны кім сақтап жатыр. Ал ата – аналар мүлдем керек қылмайды. Көбі компьютерлік ойындардан зиян жоқ деп ойлайды. Шындығына келсек зиян өте көп [6].

Отандық ғалымдардың психологиялық зерттеулері көрсеткендей, батыс елдері шығаратын пайда табуды көздейтін ойындар, баланы ашушаң, өзімшіл тұлға ретінде тәрбиелейтінін дәлелдеп отыр. Бала өзін басты кейіпкер ретінде шексіз және жазасыз виртуальды әлемдегі құрбандықтарды жазалайды. Бұндай ойындарда жетістік ретінде «өлтіргендер» және «жараланғандар» арқылы құрбандық көп болған сайын компьютер көп балл санын береді, сондықтан бала өз – өзіне риза болады. Бұның барлығы оның санасында «Мен қарсымын», «Көп өлтірсем, дұрыс болады», деген жалған пікір қалыптасуына әкеп соғады. Кейбір ғалымдар қатыгездікке баулитын ойындар баланың өз бойында ұстайтын теріс эмоциялардан арылуға мүмкіндік беріп, қатыгездік пен зорлық – зомбылыққа қарсы пікірі қалыптасады деп айтады. Бірақ өмір жағдайында немесе ойын барысында бала өз қатарластарына компьютерлік ойында қолданған әдіс – тәсілдерді қолдану мүмкіндігі жоғары екендігін көрсетеді. Ғалымдардың есебінше компьютерлік ойындар бала миының белгілі бір бөлігіне ғана әсер ететінін байқады, сондықтан бала көп оқып, жазып, есеп шығарумен айналысу керек. Сонымен қатар өз қатарластарымен көшеде ойнау пайдалы саналады. Біз балаларымызды компьютерлік ойындардан шектеп, басқа да салаларға бақылауымыз керек. Себебі виртуальды әлемнің тұтқынындағы балаларымызды шығару басты міндет болып табылады. Экраннан шығатын электромагниттік сәулелер көзге теріс әсер етеді. Баланың омыртқасына күш түседі. Сондықтан ата-ана баланы компьютердің алдына белгілі бір уақытта ғана отырғызғаны жөн. Шектен тыс құмарлық баланы компьютерге тәуелділікке әкеліп соқтырады. Оны өзге әлем қызықтырмайтын халге жеткізеді. Ақпараттық салмақ түсіп, психологиялық дамуына әсер етеді. Ата – аналар балаларының

дұрыс тамақтануы мен киінуіне көңіл бөлгендей, баланың дамытушылық және танымдық ойындар ойнауына ықпал етуіміз керек деп ойлаймыз. Осындай зиянды қатыгездікке баулитын компьютерлік ойындар мен бағдарламалар бар екен деп барлығына тиым салып тастауға тағы да болмайды. Өмірдің өзі көрсеткендей неғұрлым тиым көп болса, шектелген заттарға әуестік одан әрі көбейетіні барлығына аян. Сондықтан да компьютерді шектей бермей, оны дұрыс бағыттап әрекет жасау маңызды болып табылады. Осындай дәйектемелерді келтірсекте әліде болсын компьютерлік ойындармен әуестенетін жеткіншектердің агрессивтілік мәселесі туралы толық түсініктеме бергеніміз дұрыс болады деген ойдамыз [7].

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы (11.07.2017 № 91-VI өзгерістерімен) Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319>
2. Қоянбаев Ж.Б. Педагогика.-Алматы «Рауан», 1992.
3. Кэррол Вордерман. «Компьютерлік программалау», «Алматы кітап» баспасында 2015 жыл.
4. «Информатика негіздері» журналы, 2014. № 1, 12-16-беттер.
5. Ж.А.Қараев, С.М. Кеңесбаев «Педагогикалық және компьютерлік технологиялардың өзара байланысының дидактикалық шарты» Абай атынд.ҚазҰПИ.
6. <http://altaynews.kz>
7. А.Н.Леонтьев «Деятельность. Сознание. Личность.»-М.1985 __ 85 бе

РЕЗЮМЕ/RESUME

Арунова Жанна Ануаровна

ПРОБЛЕМЫ ПОВЕДЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ, УВЛЕЧЕННЫХ КОМПЬЮТЕРНЫМИ ИГРАМИ

Статья предусматривает увлечение учащихся начальных классов компьютерными играми, насколько они влияют на поведение ребенка. О пользе и вреде компьютерных игр.

Ключевые слова: компьютер, игры, поведение, внимание, ребенок, увлечение, начальное обучение, учитель

Arunova Zhanna Anuarovna

Bolashaq Academy Karagandy

PROBLEMS OF BEHAVIOR OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS WHO ARE PASSIONATE ABOUT COMPUTER GAMES

The article provides for primary school students' interest in computer games, as far as they affect the child's behavior. About the benefits and harms of computer games.

Keywords: computer, games, behavior.

List of references:

1. Law of the Republic of Kazakhstan on Education dated July 27, 2007 No. 319 (as amended on 11.07.2017 No. 91-VI) access procedure: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319>
2. Koyanbaev Zh.B. Pedagogy.- Almaty "Rauan", 1992.
3. Carol Vorderman. "Computer programming", publishing house "Almaty kitap" 2015.
4. journal "fundamentals of Computer Science", 2014.No. 1, pp. 12-16.
5. zh.a. Karaev, S. M. Kenesbayev "didactic condition of the relationship between pedagogical and computer technologies". "No," I said.
6. <http://altaynews.kz>
7. Leontiev A. N. "Activity. "I'm sorry." Personality."- Moscow, 1985 __ 85 pages

Бакарамова Сымбат Амангельдиевна
bakaramova@inbox.ru
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Ахтамберлиева Гаухар Мансуровна
Жана- арқа ауданы «Балдырған» балабақшасы Қарағанды,
Қазақстан Республикасы

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ САБАҒЫН АППЛИКАЦИЯНЫҢ ДЕКОРАЦИЯЛЫҚ ТҮРІ АРҚЫЛЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Мақалада аппликация сабақтары бөбектерді жұмысты жоспарлы ұйымдастыруға үйретеді, өйткені өнердің бұл түрінде композиция жасау үшін бөліктерді жүйелі жапсырудың үлкен маңызы бар. Алдымен ірі формалар, одан кейін детальдар жабыстырылады; сюжетті жұмыстарда-алдымен фон, содан соң бірінің үстіне бірі түскен екінші қатарға және ең соңында бірінші қатардағы заттар жабыстырылады.

Кілтті сөздер: аппликация, бөбектер, жапсыру, формалар, сюжет, деталь, бөлшектер, қайшы.

Бейнелеу іс әрекетінің әрн алуан түрлері бойынша сабақтарды жоспарлай отырып, балалардың ие болған шеберліктерін келесі сабақтарда пайдалану мүмкін болу үшін олардың қайсы бұрын өтілуі тиіс екенін ескеру керек. Мысалы «Аққу-қаздар» ертегісіне иллюстрациялар жасауда балаларға оны жабыстыру немесе қағаздан қиып алуды ұсынуға болады. Сабақтардың заттық және сюжеттік мазмұнын іріктеу.

Балалар білімді, іскерлік пен дағдыларды қандайда бір заттық сюжеттік немесе декорациялық мазмұнды білдіре отырып меңгереді. Бұл мазмұнды таңдау кездейсоқ болу мүмкін емес. Балалар бар ықыласымен, сүйсіне сурет салулары, мүсін жасаулары, қиып алулары үшін ұсынылған мазмұн оларға түсінікті, жақын және қызықты болуы тиіс. Сонымен қатар дидактикалық қалыптарды негізге ала отырып, мазмұнды таңдау принципі анықтап, қандай мазмұнда балаларды жақсырақ үйретуге, оларға қандайда бір іскерлікпен білім беруге болатынын шешу қажет [1].

Жоспарлау кезінде сабақтың бағдарламалық міндеттерін, мазмұнын анық белгілеу және оларға тақырыптық мазмұнды іріктеу керек. Әрбір тоқсанда тәрбиелеу мен білім берудің осындай программалық міндеттері бөлінеді. Оларды шешу үшін тақырыптық мазмұн табуға болады.

Балалар көп нәрсені кітаптардан, радиодан. Айналадағылармен танысу процесінде біледі. Қала мен ауылдың тыныс тіршілігі аппликация, ауыл шаруашылығы, мектеп, табиғат құбылыстары туралы т.б. осының бәрі балалар суреттерінің мүсіндерінің, аппликациясының және аппликациялық шығарғандарының мазмұны болады. Екінші жағынан әрбір тоқсанға, әр бір айға бұрын берілген техникалық дағдыларды бекіту және жаңа дағдыларды игеру жөнінде бағдарламалық талаптар ұсынылады. Іріктелген материалдарды қарай отырып, қандай заттарды бейнелеу балаларға қайсы бір форманы мүсіндеу, ойып алу, суретін салу, заттың неғұрлым жеңіл немесе күрделі құбылысын мүсіндеу, сипатты белгісімен детальдарды беру әдістерін меңгеруге мүмкіндік беретінін шешу керек.

Бағдарламаны әр түрлі заттарды бейнелеуде өтуге болады. Тек бұл жағдайда балалардың алдына қойылған міндетті шешу талап етіледі. Мысалы балаларды екі түрлі бөліктен тұратын қарапайым формалы заттың аппликацияын беруге үйрету үшін, осы талапқа жауап беретін заттарды іздеп табу керек [2].

Мысалы, шаршының жан-жағында және ортасында орналасқан өрнекті құруды үйрету үшін балаларға тік бұрышты формалы кез-келген затты суреттеуге беруге болады. өрнекті қалай орналастыру керек екенін меңгерген соң, балалар оның әртүрлі элементін өздері ойлап табады. Іскерліктерді балалар бірден емес, бірнеше рет қолданған кейін, кейде айтарлықтай ұзақ мерзім ішінде игереді.

Әр түрлі мазмұндағы сабақтарды қолдану немесе оларды қызықты түрлендіру керек, сонда әрбір жаңа тапсырма бұрынғының қарапайым қайталануы болып табылмайды. Балалар суреттерінің, мүсіндері мен аппликациясы мазмұны неғұрлым сан алуан болуы тиіс. Балалар жинақталған іскерліктерге неғұрлым көп өлшерде ие болса, түрлі мазмұнды бейнелеу үшін оларды кенірек пайдаланады.

Бейнелеу іс әрекеті жөніндегі бағдарламаны балалардың игеруі. Тәрбиешіге бейнелеу іс әрекеті жөніндегі жұмыстың қаншалықты тиімді жүріп жатқанын, «Балабақшадағы тәрбие бағдарламасы» белгілеген білімдерді, дағдыларды және іскерліктерді балалар қалай игеретінін білу өте маңызды. Осы мақсатпен кімнің тапсырманы жақсы орындағанын кейбір балаларда қандай қиындықтар кездескенін, оларға қандай көмек керек болғанын, қиыншылықтарды жеңудің сәті түскен, түспеген балалардың қайсысы тапсырманы орындап шыға алмағанын жаза отырып, әрбір сабақты талдау қажет.

Мұндай талдау жүргізу үшін сабақтар үстінде балалардың жұмыстарын мұқият бақылау, ал соңынан алынған бейнелерді қарап шығу керек. Әр бір сабақтан кейін жазып отыру, тоқсан бойынша, ал кейін жыл ішіндегі нәтижелерді талдауға көмектеседі.

Тоқсанның аяқталуына орай бағдарламаны, күнделік жазуларды және балалардың жұмысын салыстыру керек. Балалардың білімдерді дағдылармен іскерліктерді игерулерінің критерийі бағдарламаның әр түрлі бағыттағы талаптарын, олардың орындауы болып табылады. Біріншіден, заттарды бейнелеуді- олардың формасын суретте, мүсінде, аппликацияда беруді меңгеру. Мысалы, екінші кіші топтың тәрбиеленушілері үшінші тоқсанда тік бұрышты формалы заттарды салуды үйрендіме, бұрыштарды айқын бере ме: бұл әзірге кімнің қолынан келмейді немесе барлық уақытта қолынан келе бермейді.

Көп жағдайда дағдыларды игеруге іс-әрекет жасау үшін жинақтанып, күш-жігер топтастыра білмеу, нәтижеге жетуге табандылық көрсете білмеу кедергі келтіреді. Негізгі себеп не екенін анықтау керек. Бұған баланы, оның ойындар мен еңбекте көрсеткен қылықтарын зерттеу, басқа балалармен өзара қатынастарда көмектеседі. Осыдан кейінғана балаға ықпалды жеке көмек көрсетуге болады. Мәселен, егер қимылы нашар дамыған болса, оларды сабақтарда, ойындарда, еңбекте дамыту, ойын формасында қосымша жаттығулар ұйымдастыру керек (құмға және грифельмен жазатын тақтаға сурет салу, серуенде табиғи материалдан ұсақ-түйек жасау, ойын үшін атрибуттарды қиып алу және желімдеу, ойын үшін саз балышқтан заттарды жасау және т.с.).

Бірқатар жағдайларда күрделі қимыл әрекетті, мысалы, қайшымен жұмыс жасауды неғұрлым қарапайым қимыл әрекетке бөлу және әрбірін жеке-жеке жасап жаттығу; алдымен қайшының дөңгелегінде саусақты дұрыс тығуды, тұтқаларды қысып, жазуды үйрету, бір тілім қағазды екі бүктеуге, бұрыштарын түзу біріктіруге, оған қайшының ұштарын сұғуды үйрету тиімді болып шығады.

Әрбір сабаққа тәрбиеші сурет салу немесе аппликация үшін қағаз парағының түсін және форматын ойластырады. Егер балаларға затты бейнелеуге тура келсе, онда оны қолмен айналдыра сызып, ені мен биіктігін салыстыра отырып, тәрбиеші қандай форматтың қажеттігін анықтайды. Парақ форматы көбіне композициялық шешімнің әсерлігін анықтайды. Сондықтан тәрбиеші әр кезде баланың қойылған міндетті жақсырақ шешуіне көмектесу үшін қағаздың формасымен көлемін ойластыруы тиіс.

Аппликация, сурет бойынша жұмыстар кедір-бұдырлы, қалың қағазда жасалады. Сабаққа дейін алдын-ала парақтардың сырт жағына жазу жазылады: сәбидің аты және оның тегінің басты әрпі, сабақтың өткізілу уақыты көрсетіледі.

Сәтсіз жасалған жұмысты ауыстыруға және тапсырманы тез бітірген балаға екінші парақты беруге мүмкіндік болу үшін қағазды 5-10 параққа артық дайындау керек.

Декоративтік іс-үшін дайындалған қағаздың түсі өрнектер жасалатын халық өнерінің нақтылы түрінің ерекшеліктеріне байланысты даярланады.

Сабақ қарсаңында түрлі түсті және графитті қарандаштарды тексеру және ұштау қажет. Тәрбиешіде осы сабақтың неғұрлым көп қолданылатын түстегі 5-6 басы артық қарындаштар болуы тиіс.

Ересек және даярлық топтарында балалар акварель бояулармен сурет салады. Сурет салудың алдында бояуларды қалай дұрыс салуды көрсету қажет, әрбір бояуға қылқаламмен бір тамшы су тамызады, сабаққа дейін бояулар аздап жибиді және қолдануға дайын болады. Бояулар шағын палитраларға құйылады. Кіші топтарда 4-6 түсті, ересектерге 6-8 түске дейін. Ересек балалар реңктерді палитра бетінде жасайды. Балаларға 6-7 гуашь бояудың барлық жиынтығын беруге болады. Бірақ қылқалам түбіне дейін жету үшін, бояулардың банкіде үштен бірі бөлігін қалдыру қажет. Сабақтың алдында тәрбиеші банкілердің қақпақтарын ашады, ал кезекшілер алдымен барлық қораптағы бір түсті сосын екіншісін және т.б. барлық бояуларды кезегімен таяқшамен араластырып шығады. Тәрбиеші бояулардың қоюлығын тексереді, егер қайсібір түс аз болса, үстемелеп құяды [3].

Сабақтан соң бояулардың тығыз жабылуын, кеуіп кетпеуін қадағалау маңызды. Сурет салу үшін қылқаламдары, шүберектерді, су құюға арналған банкілерді дайындау керек. Суды балалар сабақтың алдында құяды. Қылқаламның еркін жатуы, судың шашырмауы үшін банкіге суды толтырмай құйған жақсы. Сабақ барысында ересек балалар суды, оның ластану дәрежесіне қарай ауыстырып отыруды үйренеді.

Апликация бойынша жұмыс жасау түрлі- түсті формалар жиынтықтары дайындалады. Екінші кіші топтың балалары үшін және жылдың басында–естияр тобының балалары үшін дайын шеңберлер, шарлар, тікбұрышты, сопақша формалар беріледі. Естиярлар тобынан бастап балалар қиып алуға тиісті, затқа формасы жағынан жақсы қағаз беріледі. Ересектер тобының соңында, ал негізінен даярлық тобында 10-12 см қағаздардың жиынтықтары дайындалады. Балалар алдымен бастапқы формаларды қиып алады, ал сосын заттың өзін немесе оның бөлітерін қиюға кіріседі [4].

Крахмалды желім таңертең қайнатылады және шамалы суыған кезде сабақтың алдында құйылады. Сазбалшықты, әдетте жылына бір рет, жазда дайындалған дұрыс және олар полиэтиленді бақтарда, шелектерде, пленкада сақталады. Сабақ қарсаңында тәрбиеші әрбір бала үшін сазбалшықтың шағын кесектерін дайындайды, тақтаны тексереді. Онша үлкен емес қағаз парағы тақтай үстіндегі жұмысты айнылдырып бұруға мүмкіндік беріп, іс әрекетті жеңілдетеді. Саз балшықтан мүсін жасау үшін ылғал шүберек (30/30см) беріледі. Балалар оны бұйымның бетін тегістеу үшін пайдаланыды, онымен қолын, столды, тақтаны сүртеді. Сабақтан соң шүберекті кезекші сумен шаяды.

Апликация түстері бойынша іріктеледі, түс және ұсақ детальдар маңызды болатын сабақтарға беріледі. Әдетте, ол ересек топтарда пайдаланылады. Балалар сабақта бірден мүсін жасауға кірісіп кетуі үшін жапсырмалауды қораптарға, батареяға қойып, сабақтың алдында қыздырып алу қажет.

Апликация сабақтары процесінде балалар өздері бөліктері мен силуэттерін қиып, жапсыратын алуан түрлі заттардың қарапайым да күрделі формаларымен таеысады. Силуэтті кескінді жасау үлкен ой мен қиял жұмысын талап етеді, өткені силуэтте кейде заттың негізгі белгілері болып табылатын детальдар болмайды.

Апликация сабақтары математикалық түсініктердің дамуына мүмкіндік туғызады. Мектепке дейінгі балалар аса қарапайым геометриялық формалардың аттарымен, белгілерімен танысады, заттардың және олардың бөліктерінің кеңістікте орналасуы (сол жақта, оң жақта, бұрышта, ортада және т.б.) мен көлемі (үлкен, кіші) туралы түсінік алады. Осы күрделі ұғымдарды балалар декоративтік ою-өрнек жасау процесінде немесе затты бөлік-бөлігі бойынша бейнелеген кезде оңай ұғып алады.

Сабақтардың барысында мектепке дейінгі балалардың бойында түсті, ритімді, симметрияны сезу дамиды және осының негізінде көркемдік талғам қалыптасады. Оларға түсті өздері жасау немесе форманы бояу керек емес. Балаларға түрлі түстер мен реңктегі қағаздарды бере отырып оларды әдемі үйлесімді тандай білуге тәрбиелейді.

Апликация сабақтары бөбектерді жұмысты жоспарлы ұйымдастыруға үйретеді, өйткені өнердің бұл түрінде композиция жасау үшін бөліктерді жүйелі жапсырудың үлкен маңызы бар. Алдымен ірі формалар, одан кейін детальдар жабыстырылады; сюжетті жұмыстарда-алдымен фон, содан соң бірінің үстіне бірі түскен екінші қатарға және ең соңында бірінші қатардағы заттар жабыстырылады.

Апликациялық бейнелерді орындау қол бұлшық еттерін дамытуға, қимылдарды үйлестіруге жәрдемдеседі. Бала қайшы ұстауға, қағаз парағын бұра отырып, формаларды дұрыс қиып алуға, формаларды қағаз бетіне бір-біріне бірдей қашықтықта орналастыруға үйренеді.

Сабақтарда және күнделікті өмірлерінде балалар жұмысты жеке де әрі ұжымды түрде де орындайды.

Декорациялық апликация бұл топта қолданбалы сипатта болады. Апликациялау сабақтарында балалар қағаздан әр түрлі бұйымдардың моделін жасайды қорапшалар, жебе, әмиян, үй, елка ойыншықтары. Бұл ойыншықтарды олар сонан кейін өздерінің қалауынша апликациялық өрнектермен безендіреді. Мерекеге арнап балалар ата-аналарына, жолдастарына, балабақшаның қызметкерлеріне құттықтау ашықталарын дайындайды. Балалардың тәжірибесіне сүйене отырып, оларды топ бөлмесін мерекелік безендіруге, веранданы және учаскедегі апликация орнын әшекейлеуге тарту керек [5].

Апликациялауды үйренуі кезінде балалардың жоспарлы ойлау іс-әрекеті дамиды, бұл-іскерліктің қалыптасуындағы маңызды фактор болып табылады. Балалар апликацияты немесе

бұйымды құрастыра отырып олардың қандай болатынын ойша елестетеді және де оларды қандай жүйеде қалай жасайтынын күні бұрын жоспарлайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Богатеева З.А. Чудесные поделки из бумаги:Кн.для воспитателей дет.сада и родителей.-М.:Просвещение,2018 - 218 б.
2. Косминская В.Б.,Халезова Н.Б. Основы изобразительного искусства и методика руководства изобразительной деятельностью детей.-М.,2007.183с.
3. Әбілова З. Балаларға эстетикалық тәрбие беру. - Алматы. Бала бақша. 1992.115б.
4. Казакова Т.Г. Изобразительная деятельность младших дошкольников: Пособие для воспитателя дет.сада. - М. : Просвещение, 1990. 391с.
5. "Методическая разработка по ознакомлению дошкольников с произведениями искусства в процессе занятий по изобразительности " Алма-Ата, 2008г.386с.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Бакарамова Сымбат Амангельдиевна
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Ахтамберлиева Гаухар Мансуровна
детский сад «Балдырган», Караганда, Республика Казахстан
ОРГАНИЗАЦИЯ УРОКОВ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО
ВОЗРАСТА ЧЕРЕЗ ДЕКОРАЦИОННУЮ ФОРМУ АППЛИКАЦИИ

В статье уроки аппликации учат малышей планомерной организации работы, так как большое значение имеет систематическое наклеивание частей для создания композиции в этом виде искусства. Сначала наклеиваются крупные формы, а затем детали; на сюжетных работах-сначала фон, а затем наклеиваются на второй ряд, а затем на другой ряд и, наконец, предметы первого ряда.

Ключевые слова: аппликация, малыши, лепка, формы, сюжет, деталь, детали, ножницы.

Bakaramova Symbat Amangeldiyevna
Bolashaq Academy, Karaganda, Republic Of Kazakhstan
Axtamberliva Gauhar Mansyrovna
kindergarten "Baldyrgan", Karaganda, Republic of Kazakhstan
ORGANIZATION OF ART LESSONS FOR PRESCHOOL CHILDREN THROUGH
THE DECORATIVE FORM OF APPLICATION

In the article, application lessons teach kids to organize their work in a systematic way, since it is very important to systematically paste parts to create a composition in this art form. Large forms are pasted first, and then details; in story works, the background is pasted first, and then the second row is pasted, and then the other row, and finally the items in the first row.

Keywords: applique, kids, modeling, shapes, plot, detail, details, scissors.

List of references:

1. Bogateyeva Z. A. Wonderful crafts made of paper:kN.for caregivers of children.kindergarten and parents.-M.: Education,2018 - 218 b.
2. Kosminskaya V. B.,Khalezova N. B. fundamentals of fine art and methods of management of children's visual activities.-M.,2007.183 p.
3. Abilova Z. Balalarga estetikalyk tarbie Beru. - Almaty. Bala baksha. 1992.115 b.
4. Kazakova T. G. Pictorial activity of younger preschool children: A guide for the kindergarten teacher. - M.: Enlightenment, 1990. 391s.
5. "Methodological development for familiarizing preschoolers with works of art in the course of art activity classes" Alma-ATA, 2008. 386с.

Бокижанова Галина Каскарбековна
galiyakaz68@gmail.com
Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан
Голомазова Евгения Андреевна
Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан

К ВОПРОСУ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Статья посвящена вопросу инклюзивного образования в Республике Казахстан. Авторы акцентируют внимание на необходимость продвижения вперед по пути демократизации возможностей для получения образования для всех, что основывается на процессе инклюзии с целью формирования национальных стратегий и политики, направленной на гуманизацию общества. По их мнению, овладение людьми инклюзивной культурой, в первую очередь педагогами, родителями, учащимися, можно рассматривать в качестве наиважнейшего основания для развития инклюзивного образования в государстве, на овладении людьми инклюзивной культурой и в первую очередь педагогами.

Ключевые слова: образование, интегрированное образование, инклюзивное образование, потребности, индивидуальные возможности, образование для всех, культура, ценности, поликультурное образование, общечеловеческие ценности.

В мировом образовательном пространстве в последнее десятилетие все чаще употребляются понятия: «включенное образование», «интегрированное образование», «инклюзивное образование», которые часто рассматриваются как синонимы. Однако некоторые исследователи (П.Р. Егоров, Н.Н. Малофеев, Н.Я. Семаго, М.М. Семаго и др.) выделяют наличие существенных различий в понимании интегрированного и инклюзивного образования. Это обусловлено тем, что интегрированное образование предполагает совместное обучение детей с особыми образовательными потребностями (далее - дети с ООП) с другими обучающимися, причем лица с проблемами в развитии должны приспособляться к системе обучения в обычном образовательном учреждении, а при инклюзивном образовании создаются равные условия для всех обучающихся [1].

Именно поэтому для нас важно подчеркнуть, что на современном этапе развития общества из-за существенных отличий в содержательных характеристиках данных понятий, термин «интегрированное образование» в международной практике заменяется термином «инклюзивное образование».

Отметим, что в действующем Законе «Об образовании» в РК, закреплено понятие «инклюзивное образование» и сказано, что инклюзивное образование - это «процесс, обеспечивающий равный доступ к образованию для всех обучающихся с учетом особых образовательных потребностей и индивидуальных возможностей» [2].

В контексте этого определения необходимо выделить следующие особенности в понимании инклюзивного образования:

- Во-первых, инклюзивное образование - это обеспечение равного доступа к образованию - «образование для всех»;
- Во-вторых, инклюзивное образование предоставляется для разнообразных групп людей, сталкивающихся с барьерами в получении образования;
- В - третьих, в основе инклюзивного образования заложена идея, исключаящую любую дискриминацию личности по какому-либо признаку, которая обеспечивает равное отношение ко всем людям, но при этом, создает условия для лиц, имеющих особые образовательные потребности.

Следовательно современное национальное законодательство (Конституция РК [3], Закон РК «О правах ребенка» [4], Закон РК «Об образовании» [2]) предусматривает равные гарантии на получение образования всем гражданам Казахстана, включая детей с ООП. Поэтому на сегодняшний день одним из приоритетных направлений развития современного образовательного процесса является создание инклюзивного пространства, позволяющего детям с ООП полноценно участвовать в социальной жизни.

Отметим, что термин «инклюзия» введен и проанализирован американским автором М. Уилл, само понятие «inclusion» происходит от английского «включение», которое сегодня в максимальной степени выражает взгляд современного общества не только на образование, но и на место человека в обществе [5].

Развитие инклюзивного образования можно рассмотреть в трех плоскостях: инклюзивная политика, инклюзивная практика и инклюзивная культура.

В настоящее время в Казахстане приобретает актуальность исследование «инклюзивной культуры», которая является очень важной проблемой. Современное общество развивается в области человеческих отношений и перемена в отношении к детям с ООП, является в результате осознания ценности человеческого многообразия и отличий между людьми, а также в понимании прав человека, его достоинства, идентичности.

Для нас важно подчеркнуть, что инклюзивная культура в современном обществе является важнейшей составляющей инклюзивного образования, так как инклюзивное образование – это модель идеологическая.

Что мы будем понимать под «инклюзивной культурой»? Дадим определение «культуры» - (от лат. cultura - возделывание - воспитание, образование, развитие, почитание), исторически определенный уровень развития общества, творческих сил и способностей человека, выраженный в типах и формах организации жизни и деятельности людей, в их взаимоотношениях, а также в создаваемых ими материальных и духовных ценностях. [6] То есть, культура – это опыт человечества, система общечеловеческих знаний, ценностей.

Опираясь на данное понятие можно дать следующее определение: инклюзивная культура – это такой уровень развития общества, который выражается в гуманном, безопасном отношении людей друг к другу, где разделяются идеи сотрудничества, стимулируется развитие всех участников образовательного процесса, где ценность каждого является основой общих достижений, а также формируются всеми принимающиеся инклюзивные ценности.

Именно поэтому несформированность инклюзивной культуры на современном этапе развития общества будет отрицательно сказываться на образовательном процессе и не позволит эффективно реализовывать инклюзивное образование. Можно создавать идеальные условия (в приспособлении и доступности образовательной среды), но исключить человеческое отношение невозможно.

Также инклюзивную культуру общества можно рассматривать не только как фактор успешной реализации инклюзивного образования, но и как фактор развития поликультурного образования в Казахстане.

В педагогической науке понятие «поликультурное образование» определяется как образование, построенное на идеях подготовки подрастающего поколения к жизни в условиях многонациональной и поликультурной среды.

Целью такого образования является формирование умения общаться и сотрудничать с людьми разных национальностей, рас, вероисповеданий, воспитание понимания своеобразия других культур, искоренение негативного отношения к ним [7]. Развитие уважительного, бережного отношения к чужой культуре, ее представителям, ценностям, традициям, языку при сохранении в качестве основы своей культуры является основной задачей в развитии поликультурного образования в Казахстане, поскольку наша страна – это многонациональная страна.

Таким образом, можно отметить, что во всем мире растет интерес к идее и практике инклюзивного образования. Необходимость продвижения вперед по пути демократизации возможностей для получения образования для всех основывается на процессе инклюзии с целью формирования национальных стратегий и политики, направленной на гуманизацию общества. Поэтому овладение людьми инклюзивной культурой, в первую очередь педагогами, родителями, учащимися, можно рассматривать в качестве наиважнейшего основания для развития инклюзивного образования. Нужно через простые общечеловеческие жизненные примеры показывать, что у нас очень много общего, если мы примем этот факт, инклюзивное образование перестанет быть определяющим в отношении между людьми.

Наше общество безусловно движется к этому пониманию – «Общество равных возможностей».

Список использованной литературы:

1. Корнеева, Н. Отношение общества к инвалидам заметно меняется / Н.Корнеева // Вечерняя Москва. - 2013. - № 125.

2. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.02.2014 г.)
3. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года
4. Закон Республики Казахстан от 8 августа 2002 года № 345-II «О правах ребенка в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.07.2007 г.);
5. Ярская, Е.Р. Инклюзия – новый код социального равенства / Е.Р. Ярская // Образование для всех: политика и практика инклюзии. - Саратов: Научная книга, 2008. - С.11-16.
6. Старовойт Н.В. Инклюзивная культура образовательной организации: подходы к пониманию и формированию // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. –С. 31–35.
7. Ералиева, Х. С. Внедрение инклюзивного образования в Казахстане / Х. С. Ералиева. — Текст : непосредственный // Инновационные педагогические технологии : материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2016 г.). — Казань : Бук, 2016. — С. 26-28.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Бокижанова Галина Каскарбековна

galiyakaz68@gmail.com

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Голомазова Евгения Андреевна

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ

Мақала Қазақстандағы инклюзивті білім беру мәселесіне арналған. Авторлар ұлттық стратегиялар мен саясатқа қол жеткізумен инклюзивті процеске негізделген «Баршаға арналған білімге» қол жеткізудің мүмкіндіктерін демократияландыру жолында алға жылжуға баса назар аударады. Олардың пікірі бойынша, инклюзивті мәдениеті бар адамдардың, ең алдымен мұғалімдердің, ата-аналардың, оқушылардың игеруі мемлекеттегі инклюзивті білім беруді дамытудың, инклюзивті мәдениеті бар адамдарды игерудің маңызды негізі деп санауға болады және, ең алдымен, мұғалімдер.

Кілтті сөздер: инклюзивті мәдениеті, адамдар, мұғалім, ата-аналар, оқушылар, ұлттық стратегиялар

Bokizhanova Galina

galiyakaz68@gmail.com

Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan

Golomazova Evgeniya

Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan

ON THE ISSUE OF INCLUSIVE EDUCATION

The article is devoted to the issue of inclusive education in Kazakhstan. The authors focus on moving forward towards democratizing opportunities for achieving Education for All, which is based on an inclusive process with the achievement of national strategies and policies. In their opinion, the mastery of people with an inclusive culture, first of all by teachers, parents, students, can be considered as the most important basis for the development of inclusive education in the state, on the mastery of people with an inclusive culture and, first of all, by teachers.

Keywords: issue, inclusive, education, Education for All, inclusive process, national strategies and policies, inclusive culture.

List of references:

1. Korneeva, N. The attitude of society towards the disabled is changing markedly / N. Korneeva // Evening Moscow. - 2013. - No. 125.
2. The Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" dated July 27, 2007 No. 319-III "On Education" (with amendments and additions as of February 18, 2014)
3. The Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995
4. Law of the Republic of Kazakhstan dated August 8, 2002 No. 345-II "On the Rights of the Child in the Republic of Kazakhstan" (with amendments and additions as of July 27, 2007).
5. Yarskaya, E.R. Inclusion is a new code of social equality / E.R. Yarskaya // Education for All: Policy and Practice of Inclusion. - Saratov: Scientific book, 2008. - P.11-16.

6. Starovoit N.V. Inclusive culture of educational organization: approaches to understanding and formation // Scientific-methodical electronic journal "Concept". - 2016. –S. 31-35.

7. Eralieva, Kh. S. Introduction of inclusive education in Kazakhstan / Kh. S. Eralieva. - Text: direct // Innovative pedagogical technologies: materials of the IV International. scientific. conf. (Kazan, May 2016). - Kazan: Buk, 2016. -- S. 26-28.

ӘОЖ 373.1

ҒТАХР 14.25.01

Жапанова Риза Набиевна

riza_70@bk.ru

«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ТИІМДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада автор бастауыш сынып оқушыларының денсаулығын сақтау мәселесіне баса назар аударады, өйткені оқудағы жетістіктер осыған байланысты болып табылады. Ол денсаулық сақтау технологияларын сабақта және сыныптан тыс жұмыстарда қолдануды ұсынады, мұғалім сабақта орындауы керек міндеттерді анықтайды.

Кілтті сөздер: әдіс, денсаулық, денсаулық сақтау технологиялары, басым бағыттар.

Адам денсаулығы - бұл ең жоғары ұлттық құндылық, сондықтан ұлттың жандануы дәл денсаулықтан, бірінші кезекте балалардан басталуы керек. Қазіргі жоғары технологиялар әлемінде бастауыш сынып оқушыларының қозғалыс белсенділігінің, қоршаған орта мен басқа факторлардың күрт төмендеуі олардың денсаулығының айтарлықтай нашарлауына әкелді. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының ресми анықтамасына сәйкес денсаулық тек жетіспеушілік емес, толық физикалық, рухани және әлеуметтік салауаттылық жағдайы ретінде анықталған [1].

Бүгінгі таңда білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі – бастауыш сынып оқушыларының денсаулығын сақтау және нығайту. Денсаулық адамның толық өмір сүруінің және қоғамның дамуының қажетті шарты болып табылады. Сондықтан кез-келген азамат үшін салауатты өмір салтын қалыптастыру мемлекеттік саясаттың басым бағыты болып табылады, бұған Қазақстан Республикасының заңнамалық құжаттарында: Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы, «Қазақстан Республикасы азаматтарының мәртебесін жақсартудың бірінші кезектегі шаралары туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы, «Салауатты өмір салты тұжырымдамасы», «Білім туралы» заңдар, білім беру ұйымдарында білім берудің кешенді бағдарламасы және т.б. Жаңа стандарттардағы негізгі идеялардың бірі - бастауыш сынып оқушысының денсаулық мәдениетін қалыптастыру. Егер мектеп білім беру мекемесінің денсаулықты сақтайтын инфрақұрылымын құрып, білім беру бағдарламаларын және ата-аналармен тәрбие жұмыстарын жүргізуге қойылатын талаптарға жауап беретін болса, оқушылардың денсаулығының жақсаруына әсер етіп, олардың денсаулығына деген өзіндік көзқарасын өзгертуге болады. Мектептің, мұғалімдердің басты міндеті - жағдай жасау және баланы бірінші сыныптан бастап денсаулықты сақтауға, нығайтуға және оқушыларды тәуелсіз өмірге толық даярлау.

Оқушының денсаулығы қалыпты деп болжауға болады, егер:

- физикалық тұрғыдан - денсаулығы дене жаттығуларын көтереді, бала шаршаңқылықты жеңе алады;
- эмоционалды тұрғыдан - бала байсалды, белгілі бір жағдайға таңғала алады;
- интеллектуалды тұрғыдан – оқушы өзінің жақсы ақыл-ой қабілеттерін көрсете біледі;
- рухани тұрғыдан - ол негізгі жалпыадамзаттық құндылықтарын біледі;

Бәрімізге белгілі, педагогикалық қоғамдастық дәрігерден гөрі денсаулықты сақтау тұрғысынан оқушыға көбірек үлес қоса алатындығын түсінеді. Бірақ бұл үшін бастауыш сынып мұғалімі оқушылардың денсаулығына, соның ішінде өз сабақтарына және мектептің жалпы жұмыс бағдарламасына зиян тигізбей жұмыс істеуге мүмкіндік беретін денсаулық сақтау технологияларын

үйренуі керек. Денсаулық сақтау технологиясы дегеніміз не? Кеңейтілген мағынада біз бұлай оқушыларға пайдалы денсаулық сақтаудың білім беру технологияларын айтамыз.

Егер денсаулық сақтайтын білім беру технологиялары денсаулық сақтаудың неғұрлым тар міндетімен байланысты болса, онда оларға оқушылардың денсаулығына тікелей немесе жанама зиян келтірмейтін, қауіпсіз өмір сүру жағдайларын қамтамасыз ететін педагогикалық әдістер мен технологиялар кіреді. Денсаулық сақтау технологиялары (ДСТ) терминін кез-келген білім беру технологиясының сапалық сипаттамасы ретінде де, «денсаулық үшін қауіпсіздік сертификаты» ретінде де, сонымен қатар дәстүрлі білім беру мен оқыту технологияларын толықтыратын, оларға денсаулықты сақтау белгісін беретін ұстанымдардың, әдістердің, педагогикалық жұмыс әдістерінің жиынтығы ретінде қарастыруға болады. В.Сухомлинскийдің айтуы бойынша, «... баланың денсаулығына қамқорлық жасау - бұл санитарлық-гигиеналық нормалар мен ережелер мен режимге, тамақтануға, еңбекке, демалуға қойылатын талаптар жиынтығы ғана емес. Біріншіден, бұл физикалық және рухани күштердің үйлесімді толықтығы жайлы алаңдаушылық, және бұл үйлесімнің мәні шығармашылық қуанышында».

Кез-келген мұғалімнің міндеті: баланың шығармашылық процесіне қосылуына жағдай жасау және баланың психикалық-физиологиялық сипаттамаларына сәйкес келетін әдіс-тәсілдерді табу, баланың позитивті ойлауын және өзінің денсаулығын «құру» қабілетін қалыптастыру.

Білім беруді модернизациялау тұжырымдамасы, біздің ойымызша, бастауыш мектептің, қоғам мен мемлекеттің қажеттілігіне, болашақтың қажеттіліктеріне жауап беретін денсаулық сақтаудың жаңа моделін жасауды көздейді. Соның бірі - жас ұрпақтың денсаулығы. Бұл - қоғам мен мемлекет әл-ауқатының маңызды көрсеткіштерінің бірі.

Мектептің негізгі мақсаты қажетті білім беру болып саналады, сондықтан оқу процесінде балалардың денсаулығын сақтау да маңызды міндет болып табылады. Оқушылардың денсаулығының жай-күйі білімнің сапалы болуына әсер етеді. Мұның бәрі бастауыш сынып оқушыларының мектептегі өмірін ұйымдастыруға мұқият қарауды қажет етеді: оңтайлы гигиеналық, экологиялық және басқа жағдайларды жасау, оқушылардың денсаулығына кері әсер ететін жағдайлардың пайда болуына жол бермейтін оқу процесін ұйымдастыруды қамтамасыз ету. Сабақтардағы негізгі мақсат – оқушының оқу барысында денсаулығын қадағалау.

Ол үшін мұғалім тәжірибелік қызметінде келесі міндеттерді орындауы керек:

- денсаулықты сақтау мен нығайтуға үлкен әсер ететін оқу процесін ұйымдастыру;
- оқушыларға оқу үдерісінде қуанышын сезімін сыйлай білу;
- балаларды өздерімен және айналасындағы әлеммен үйлесімді өмір сүруге үйрету;
- салауатты өмір салтын қалыптастыру мәдениеті;
- бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту;
- салауатты өмір салтын ұстануға мотивация беру;
- балаларды алған білімдерін күнделікті өмірде қолдануға үйрету;
- инновациялық педагогикалық технологияларды енгізу.

Бастауыш сынып мұғалімі ұйымдастырған оқу процесі шығармашылық тұрғыда болуы керек. Л.С.Выготскийдің пікірі бойынша бұл оқу процесінің шығармашылық сипатын сақтауды жақсартудың өте қажет шарты болып табылады. Баланы шығармашылық процеске қосу тек табиғатқа ғана емес, ол адамның дамуы, оның бейімделу әлеуеті байланысты болатын ізденіс әрекетін іске асыруда қызмет етеді, жас оқушының жеке басының дамуына көмектеседі, сонымен қатар шаршау ықтималдығын азайтады. Мұндағы қатынастар тізбегі қарапайым: шығармашылықсыз қызықсыз, яғни бұл белгілі бір дәрежеде күшпен тыңдату болып саналады. Ал күштеу бұл денсаулыққа да, баланың денсаулығына да зиянды. Баланы шығармашылық процеске қосу арқылы шешім іздеу адамның дамуына қызмет етеді, ал бұл өз кезегінде шаршауды басады.

Бұған мыналардың көмегімен қол жеткізуге болады:

- сабақтағы ойын жағдайлары және сабақтың әр түрлі формалары;
- қозғалыстармен диалогтарды драматизациялау, әдеби сюжеттердің көріністерін сахналау;
- демалыс кезіндегі белсенді ойындар;
- сабақтағы ойын-сауық жаттығулары;
- үй тапсырмасының шығармашылық сипаты және үй тапсырмасын саралау.

Мұның бәрі коммуникативтік күзиреттіліктің, моториканың дамуына, зейіннің шоғырлануына, қиялдың, танымдық қабілеттерінің дамуына ықпал етеді, психоэмоционалды стрессті азайтады және сабаққа деген қызығушылықты арттырады.

Бастауыш сынып оқушыларында жүйке жүйесі әсіресе сезімтал, сондықтан мұғалім сабақ барысында әр түрлі оқу іс-әрекеттерін ауыстыруы керек:

- оқу;
- хат;
- есту;
- әңгіме;
- көрнекі құралдарды қарастыру;
- сұрақтарға жауаптар және. т.б.

Сабаққа оқытушы үшін оқу іс-әрекетінің кем дегенде 4-7 түрі кіруі керек. Сыныпта оқытудың әр түрлі әдістерін қолдануға, оқушылардың өздері шығармашылық белсенділігін арттыруға ықпал ету үшін:

- еркін таңдау әдісі (әңгіме, шығармашылық еркіндігі, іс-әрекет режимін таңдау);
- оқытудың белсенді әдістері (іс-әрекеттегі оқыту, топтық талқылау, оқушы зерттеуші ретінде);
- өзін-өзі тануға, өзін-өзі дамытуға бағытталған әдістер (ақыл, эмоциялар, қиял, қарым-қатынас, өзін-өзі бағалау).

Бұл әдістер жұмыс қалпын сақтау қажеттілігімен байланысты шаршауды басады. Осы әдістерге қосымша, оқытушы сабаққа келесі спорттық минуттарды қосуы керек:

- дене қалпын қалыптастыру жаттығулары;
- аяққа арналған жаттығулар;
- қолды босаңсыту;
- саусаққа арналған массаж;
- тыныс алу жаттығулары, рационалды тынысты дамытуға бағытталған жаттығулар;
- көздің шаршауы туралы ескерту және. т.б.

Қозғалыс белсенділігінің жетіспеушілігі бастауыш сынып оқушылары ағзасының бейімделу ресурстарының төмендеу себептерінің бірі болып табылады. Физикалық минуттар мидың белсенділігіне, жүрек-тамыр және тыныс алу жүйелерінің белсенділігіне әсер етеді, ішкі мүшелердің қан айналымын, жүйке жүйесінің жұмыс қабілеттілігін жақсартады.

Дене шынықтыру сабағын өткізген кезде мұғалім келесі талаптарды ескеруі керек:

- олар әр түрлі болуы керек;
- шаршаудың бастапқы кезеңінде жүзеге асырылуы керек;
- шаршаған бұлшықет топтарына арналған жаттығуларға артықшылық беру керек;

Осылайша, осы мәселе бойынша жұмыс барысында біз балалардың денсаулығын сақтау және нығайту мәселесі әлеуметтік мәселе болып табылады және оны барлық деңгейде шешу қажет деген қорытындыға келдік. Білім беру мекемесінде денсаулықты сақтау ортасын ұйымдастыру ағза мен жеке тұлғаның қалыптасуының әлеуметтік-биологиялық факторларын кешенді бағалау тұрғысынан қарастырылуы және үш негізгі бағыт аясында жүзеге асырылуы керек. Медициналық-гигиеналық, бұл салауатты өмір салтын сақтауды, созылмалы және жедел аурулардың алдын-алуды, түзетуді білдіреді. Психологиялық және валеологиялық, салауатты өмір салтын қалыптастыруға, денсаулықты сақтау қажеттілігін белсенді ынталандыруға, психикалық және физикалық денсаулық көрсеткіштерін диагностикалауға, қауіп факторларын анықтауға және жоюға, денсаулық сақтау резервтерін сақтау мен көбейтуге бағытталған. Сонымен, бұл балалардың психологиялық-педагогикалық, жалпы әлеуметтік және биологиялық бейімделуі, оның ішінде оқу жетістіктерінің көрсеткіштері мен физиологиялық бағасы, жас ерекшеліктерін ескере отырып, белсенділігін оңтайландыруға арналған түрлі психологиялық-педагогикалық бағдарламалар, денсаулық жағдайын алдын-алу және түзету мәселелерін шешетін психологиялық-педагогикалық жол.

Денсаулық сақтаудың жалпы білім беру жүйесі мыналарды қамтуы керек:

- денсаулық мәдениеті негіздерін қалыптастыру;
- оқу процесіндегі сауықтыру;
- мектепте және сабақтан кейінгі сауықтыру жұмысы.

Дені сау болу - әр адамның табиғи қалауы. Әр ересек адам дені сау болуды армандайды. Балалар, өкінішке орай, бұл туралы ойламайды. Біз балаға денсаулықтан басқа керемет ештеңе жоқ екенін түсінуіне көмектесуге міндеттіміз. Дені сау және рухани дамыған адам бақытты: ол өзін жақсы сезінеді, білім беру процесінен қанағат алады және өзін-өзі жетілдіруге тырысады. Біз мұндай дені сау адамды жас кезінен бастап тәрбиелеуіміз керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Акиева Г.С. Педагогические основы развития и совершенствования системы охраны здоровья школьников.-Алматы, 1997.
2. Алимжанова Г.Д. Концепция формирования здорового образа жизни школьников.- Алматы, 2001.-28 с.
3. Ахаев А.В. Управление здоровьесберегающим процессом.- Усть-Каменогорск, 2004.- 70 с
4. Тілеуова С., Ардақ А. «Педагогика». – Шымкент, 2006. – 162 б.
5. Абылкасымова А.Е., Даниярова К.А., Тулеубаева Х.Т. Здоровьесберегающие образовательные технологии в учебно-воспитательном процессе.-Астана, 2005.- 65 с.
6. Ахаев А.В., Колесникова Н.В. Валеологизация учебно-воспитательного процесса в общеобразовательной школе.-Алматы: Мектеп, 2002.-48 с.
7. Игенбаева Б.Қ., Шабжанова С.Қ. Сабақтың дұрыс ұйымдастырылуы – бала денсаулығының кепілі.//12 жылдық білім, -2005.-N7, -72-74 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Жапанова Риза Набиевна

riza_70@bk.ru

**Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ МЛАДШИХ
ШКОЛЬНИКОВ ПУТЕМ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ**

В статье автор уделяет большое внимание вопросам охраны здоровья учащихся начальных классов, так как от этого зависят достижения в учебе. Он предлагает использовать технологии здравоохранения на уроках и внеклассных работах, определяет задачи, которые учитель должен выполнять на уроке.

Ключевые слова: метод, здоровье, технологии здравоохранения, приоритетные направления.

Zhapanova Riza Nabievna

riza_70@bk.ru

**Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan
WAYS TO FORM A HEALTHY LIFESTYLE OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN
THROUGH THE EFFECTIVE USE OF HEALTH-SAVING TECHNOLOGIES**

In the article, the author pays great attention to the issues of health protection of primary school students, since academic achievements depend on this. He suggests using health technologies in lessons and extracurricular activities, and defines the tasks that the teacher should perform in the classroom.

Keywords: method, health, health technologies, a teacher, classroom.

**УДК 159.00.14
МРНТИ 15.01.29**

Урумбаева Айгуль Нагметовна

urumbaev67@mail.ru

**Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза,
Нукус, Республика Узбекистан**

Бокижанова Галина Каскарбековна

galiyakaz68@gmail.com

Академия «Болашак», Караганда, Республика Казахстан

К ВОПРОСУ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ В ПРОЦЕССЕ ОВЛАДЕНИЯ УЗКОСПЕЦИАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ

В статье рассматриваются вопросы совершенствования профессиональной подготовки специалистов в процессе овладения узкоспециальной лексики. Акцентируется внимание на значении и роли учебного словаря по психологии в подготовке педагогических кадров, анализируется проблема учебной лексикографии.

Ключевые слова: учебный словарь, термины и понятия, психологическая лексика, словник, содержание и структура словаря.

Развитие и совершенствование профессиональной подготовки специалистов в значительной мере определяется степенью овладения ими языком изучаемой области знания, т.е. её терминологией. Этот процесс предполагает последовательное и системное усвоение основных понятий изучаемого предмета, совокупность которых даёт представление о данной области знания в целом и качественно отличает её от других областей. Обучение языку специальности, освоение студентами общенаучной и узкоспециальной лексики, привитие им умений и навыков самостоятельной работы с литературой по специальности – важные задачи преподавания психологических дисциплин в педагогическом вузе.

Цель изучения психологических дисциплин в педагогическом вузе:

- получить представление о природе психики человека, о соотношении природных и социальных факторов в её становлении, а также о том, как происходит осознание человеком окружающего мира и самого себя;

- научиться давать психологическую характеристику личности;

- объяснять собственные психические процессы, свойства, состояния, а также овладеть простейшими приёмами их психической саморегуляции;

- научиться осознавать особенности взаимодействия людей в процессе общения и совместной деятельности;

- овладеть приёмами, повышающими эффективность общения и др.

Как известно, изучение студентами любой науки подчинено одной цели — научиться подходить к жизненным явлениям, к практическим задачам с научных позиций, т.е. со знанием дела, изученного всесторонне. Применительно к психологии это означает, что студенту её нужно изучать с целью получения научной ориентировки в психологии человека, чтобы понимать и объяснять особенности её проявлений в действиях, поступках, поведении реальных людей, и на этой основе научиться правильно взаимодействовать с ними в повседневной практике.

Изучая психологию, каждый студент независимо от его будущей специальности должен научиться мыслить психологически при анализе и оценке человеческих действий и поступков, при выявлении особенностей характера и способностей, темперамента и других свойств личности, социально-психологических явлений в обществе, коллективе, личном общении с другими людьми и т.д.

Цель изучения студентом психологии и цель преподавания сходятся в конце обучения студента в его результате: в формировании у него умения практически руководствоваться научными психологическими знаниями при реальном взаимодействии с другими людьми, что, в свою очередь, как раз и предполагает формирование умения мыслить психологически. А для этого должны быть сформированы логико-понятийный аппарат и знания терминов по предмету.

Как известно, современная психологическая наука включает в себя значительное число специальных разделов и прикладных областей знания, решающих важные теоретические и практические задачи. Каждая из областей психологической науки приобретает в наше время почти самостоятельный статус, включает специфические методы исследования, формулирует психологические закономерности.

Сегодня в современной психологии используется большое число психологических терминов и понятий, необходимых для усвоения студентами в процессе обучения. Поэтому возникает необходимость в учебных терминологических словарях, носящих не только справочный, но и обучающий характер. Однако, несмотря на интенсивное развитие теории учебной лексикографии, она всё ещё недостаточно разработана как в лингвистическом, так и в методическом отношении.

Общеизвестно, словарь является частью учебного комплекса, «ключом», вспомогательным средством, позволяющим расширить понимание термина, уточнить его место в терминотерминологической системе. Следовательно, создание учебных терминологических словарей следует рассматривать как методическую и лексикографическую проблему.

Указанная выше задача, разумеется, не может быть успешно решена без отбора необходимого лексического материала, связанного со специальностью студентов. Разработка лингводидактических основ составления учебных терминологических словарей представляется особенно актуальной в нынешних условиях. Важность такой работы заключается в попытке решить задачи по оптимизации и интенсификации учебного процесса, в совершенствовании методики преподавания

психологических дисциплин в педагогическом вузе в соответствии с современным состоянием науки, а также требованиями, предъявляемыми обществом и государством к подготовке высококвалифицированных специалистов.

Общеизвестно, что словарь составляет язык науки. Он всегда отвечает определённому уровню её развития и отражает определённые теоретические позиции учёных. В современной психологии существуют различные теоретические научные школы, использующие специальную терминологию. Полагаем, что в той или иной степени они обязательно должны быть представлены в учебном словаре.

В словарь-минимум любого специалиста, по мнению методистов, должно входить не менее 2500 терминологических единиц, отражающих основные фундаментальные понятия и положения науки, активное владение которыми достаточно для профессиональной коммуникации, чтении специальной литературы.

Вместе с тем, следует иметь в виду, что в современной психологии основные понятия и термины получили новые определения. В некоторых случаях эти определения не соответствуют тем, которые студент может найти в старых учебных пособиях и учебниках по психологии, что ещё раз доказывает важность подготовки учебного словаря по психологии.

При этом основная трудность заключается в составлении словника, т.е. в отборе исходного терминологического материала. Поскольку необходимо выделить из множества терминологических единиц такое минимальное, но достаточное подмножество, которое способно отразить понятийную структуру всей совокупности терминов рассматриваемой области науки. Каждая область знания, характеризуясь определённым типом мышления, имеет свою, специфическую для неё, типовую модель, в которой отражаются наиболее существенные виды связей между её главным и второстепенными компонентами.

Критерием отбора и расположения терминов в словаре служит место термина (понятия) в системе терминов (понятий) психологии, его «удельный вес» в терминосистеме. В учебный словарь должны войти только собственно психологические термины, т.е. одним из принципов составления терминологического словаря является принцип разделения исследуемых терминов на собственные (например: бессознательное, эмоции, фобии, холерик, эгоцентризм, сензитивный) и привлечённые (например: общение, коллектив, личность, группы, тренинг).

Таким образом, с целью составления учебного словаря психологической лексики нами была проведена определённая работа по отбору и лексикографическому анализу терминологической лексики по ряду специальных дисциплин. Источником для составления словника послужили имеющиеся словари, справочники, учебная литература по общей, возрастной, педагогической и социальной психологии, истории психологии, практической психологии и др.

На основе лексикографического анализа словарей, а также учебников и учебных пособий по профилирующим дисциплинам была составлена картотека в 3000 слов. В словник включены термины основной специальности, т.е. психологии, а также смежных с нею наук – педагогики, философии, физиологии и общенаучная лексика.

При составлении словника учитывалась употребительность слов в научном языке. Поэтому в него не вошли слова, которые обозначают понятия, не играющие существенной роли в будущей профессии студентов. Исходя из принципа минимизации лексического материала, в словник не были включены однокоренные слова в тех случаях, когда они легко могли быть сведены к имеющимся в словаре. Таким образом, структуру словарной статьи в нашем словаре составили:

- заголовочное слово (термин),
- толкование (семантизация) значения данного термина в языке и примеры его использования,
- иллюстративный материал.

Как было сказано выше, данный учебный словарь будет содержать терминологию и систему понятий, принятые в психологической науке. В него будут включены термины и понятия, раскрывающие категориальный аппарат и научную методологию современной психологии. Термины и понятия, включённые в словарь, отражая содержание основных учебных дисциплин, изучаемых студентами по направлению бакалавриата «педагогика и психология», позволяют адекватно описывать психологические явления. Самой главной характерной особенностью данного словаря является его дидактическая (обучающая) направленность.

Несомненно, практическая значимость и теоретическое значение такого словаря неоспоримы и не требуют доказательств. Убеждены, что благодаря обучающей направленности учебный

терминологический словарь по психологии может активно использоваться на занятиях в педагогических вузах, а также может служить базой для создания в дальнейшем учебного пособия или учебника по психологическим дисциплинам, и, возможно, будет способствовать поддержанию мотивации к дальнейшему изучению более сложных отраслей психологии.

Список использованных источников:

1. Учебники и учебные пособия по психологическим дисциплинам
2. Справочники и словари по психологии.

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

Айгуль Нагметқызы Урумбаева
Ажинияз атындағы Нукус мемлекеттік педагогикалық институты,
Нукус, Өзбекстан Республикасы
Галина Каскарбеқызы Бокижанова
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Мақалада психологияның білім беру сөздігінің оқытушыларды даярлаудағы маңызы мен рөлі талқыланады, оқу лексикографиясы мәселесі талданады, баспаға дайындалған психологиялық лексиканың білімдік терминологиялық сөздігін кәсіби түрде талқылау ұсынылады және оның мазмұны мен құрылымы ашылады.

Кілтті сөздер: оқу сөздігі, терминдер мен ұғымдар, психологиялық лексика, лексика, сөздіктің мазмұны мен құрылымы.

Urumbaeva Aigul Nagmetovna
Nukus State Pedagogical Institute named of Azhiniyaz
Bokizhanova Galina
Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan

The article discusses the importance and role of the educational dictionary of psychology in the training of teachers, analyzes the problem of educational vocabulary, offers for professional discussion an educational terminological dictionary of psychological vocabulary that is being prepared for publication, and reveals its content and structure

Keywords: educational dictionary, terms and concepts, psychological vocabulary, vocabulary, content and structure of the dictionary.

ӘОК 373.2
ҒТАХР 14.23.01

Шалтаева Роза Жиёмбаевна
roza-r-9@mail.ru
« Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Сарбасова Қалимаш Амангельдиновна
kalimash.70@mail
« Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ АЛҒАШҚЫ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ
ҚӨЗҚАРАСТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың алғашқы дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастырудың тиімді жолдары, кейбір ерекшеліктері туралы айтылады. Сонымен қатар мектеп жасына дейінгі балалардың алғашқы дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастыру мәселесі жайында қарастырылады.

Кілтті сөздер: дүниетаным, көзқарас, білім, заңдылықтар, мектеп, балалар

Білім берудің қазіргі жаңа талаптарына сәйкес мектеп жасына дейінгі баланың оқу - танымдық құзыреттілігі: қоршаған дүниенің заттары мен құбылыстарының мәнін түсіну, оларды салыстыру, жіктеу; қоршаған шындықтың заттары мен құбылыстары арасындағы себеп - салдық өзара байланыстарды түсіну және түсіндіру; қоршаған шындықты тануын талдау, дәлелдеу, негіздеу; табиғи объектілерді тану, салыстыру, өлшеу, олардың мәнді белгілерін бөліп көрсету қабілеттерін дамытуды көздейді. Бұл әрекет тәсілдері білім мен іскерлікті шығармашылықпен қолдануға, табиғат нысандар және құбылыстарын бақылау, тәжірибе жасау, эксперимент жүргізуді жобалауға; экологиялық міндеттерді шешу, табиғи байлықтардың күйін бағалауға бағытталған.

Оқу әрекетінің тәсілдері оқушы дүниетанымдық көзқарастарды сипаттай, қорыта және жүйелей алған жағдайда ғана мүмкін болады. Баланың алғашқы дүниетанымдық көзқарастардың мазмұнын білуі денелер мен заттарды, табиғат объектілері мен құбылыстарын, денелер мен заттардың мәнді және мәнсіз қасиеттерін, табиғаттағы денелер мен заттардың күйін ажырату, табиғаттағы нысандар мен құбылыстар арасындағы өзара байланыстарды анықтау икемділігін қалыптастырады. Ұсынылған мазмұнды зерделеу барысында оқушылар меңгеруге тиісті көзқарастар қарастырылатын объектінің сыртқы белгілері туралы эмпирикалық түсініктер деңгейінде емес, заттардың мәні, ішкі байланыстары т.б. туралы көзқарастар жүйесінде теориялық деңгейде беріледі [1].

Әрбір пән заңдары мен олардың жүйесі ерекше пайда болған ұғым немесе көзқарастар тобы көмегімен бірігеді. Барынша терең білімдер табиғаттың іргелі заңдылықтары негізінде арнайы заңдар мен заңдылықтарды біріктіру, олар арқылы табиғат туралы білімдер жүйесін жасау нәтижесінде пайда болады.

Алғашқы дүниетанымдық көзқарастарды меңгеру процесі өз алдына мақсат ретінде емес, бұл процесті мектеп жасына дейінгі балалардың теориялық және бейнелік ойлауын дамыту көзқарасы тұрғысынан қарастыру қажеттілігінен туындап отыр.

Мектеп жасына дейінгі балалардың қоршаған орта туралы дүниетанымын бейнелейтін олардың өмірден жинаған тәжірибесі: негізінде – сезімдік бейне жататын, мектепке дейін алған білімі, ақиқат дүниені бақылау арқылы немесе суретті, бейнекөріністі қабылдау, кітап оқу нәтижесінде қалыптасқан түсініктері.

Бұл көзқарастар ғылыми дүниетанымдық білім болып табылады, өйткені:

- олар қоғамдық таным барысында қоршаған дүние туралы білім деңгейін бейнелейді;
- балалардың дүниетанымдық көзқарастар көмегімен ақиқат дүниенің құбылыстары мен үрдістерінің мәнін таниды;
- бұл көзқарастарда дара нысандар мен құбылыстардың елеулі қырлары мен белгілері жалпыланған және бұл жалпылаулар бірқатар елеулі белгілермен сипатталған;
- көзқарастардың анықтамалары белгілі терминдермен беріліп, ұғымның мазмұны – түсіндіру, суреттеу тәсілімен, нұсқаулар көмегімен анықталған.

Алғашқы дүниетанымдық көзқарастарды оқып-үйрену үрдісінде қоршаған дүниенің заттары мен құбылыстары туралы дұрыс түсінік болуының үлкен маңызы бар.

«Дүниетаным, дүниеге көзқарас дегеніміз — айнала қоршаған орта, бүкіл әлем, тұтас дүние туралы, ондағы адамның орны, тіршіліктің мәні, мағынасы туралы көзқарастың, пікірлер мен түсініктердің жүйеленген жиынтығы» [2].

Дүниетанымның көзі — білім. Білім неғұрлым тереңдеген сайын дүние-таным да қалыптасып, тұрақтанады. Балабақша қабырғасында алған білімнің шындығы мен ғылымилығы практика жүзінде қолдану барысында айқындала түспек. Осы арқылы адам, заттар, құбылыстар арасындағы қарым-қатынас пайда болады. «Адамзаттың, қоғамның пайда болып қалыптасуы қоршаған табиғи ортаның қажетті алғы шарттардың, жағдайлардың болуына байланысты...», «...адамның өмір тіршілігінің, қызмет әрекетінің негізі табиғат заттары мен табиғи процестер» — дейді, философтар Д.Кішібеков пен Ү.Сыдықов. Табиғатты танып, білу, игеру барысында адам қоршаған ортаға ауқымды, қуатты ықпал ете алатын күш екенін және осы қарым-қатынас барысында дүниетанымы қалыптасатынын А.Г.Спиркин, В.С.Степин, Д.П.Горский, А.П.Шептулин, А.Ф.Файзуллаев еңбектері де әр саладан дәлелдейді. Адам тіршілігінің көзі — табиғат. Осы табиғат заттары туралы оқып, оны танып білу арқылы адам сол табиғатпен қатынасқа түседі, оның заттарын пайдаланып, екінші бір қолдан жасалған заттар шығарады. «Екінші затты жасау үшін ол ақылын, білімін жұмсайды, соның нәтижесінде «екінші табиғат» заттары пайда болады. Бұл «екінші табиғат» дүниелері қоғамның дамуына тікелей өсер етеді. Табиғат заттары туралы ғана емес, оның құбылыстары жайында ұққандарын да ой елегінен өткізіп, табиғаттың даму заңдылықтарын ашатын да — адам. Мұндай

жетістіктерге ол қоршаған ортаға бақылау жүргізу, ой қорыту, ғылыми-зерттеулер жүргізу нәтижесінде жетеді.

Табиғат заттарын оқып білу арқылы адам табиғат байлығын керегіне пайдаланады. Сонымен қатар бүкіл білімін, дағдысын, шеберлігін жұмсап, оны өндіру үшін еңбек етеді. Осының нәтижесінде жасалған заттарды әлеуметтік өмірде қолданып, қажетіне жаратады [3].

Ғылым мен техника дамыған сайын әлеуметтік өмір деңгейі де өзгереді. Осының бәрі табиғат байлығын игерудегі адам миы мен күшінің жұмысы. Адам табиғат, қоғам — біртұтас дүние. Тұтас дүниені өз мәнінде бір-бірімен байланысты қабылдау таным үрдісі арқылы жүзеге асады.

Көптеген ғылым салаларында дүниетанымдық көзқарас философиялық тұрғыдан қарастырылады. Қазақ халқының қоғам, адам, табиғат туралы философиялық ойлары ертеден - ақ адамгершілік, ізгілікті көксеу, имандылықты дәріптеу, зорлық-зомбылыққа қарсы күресу, мемлекет пен адам тағдырының мәнін түсіну тұрғысында қалыптаса бастаған. Мәселен, ақындар, жыраулар, хандар мен батырлар, билер — осылардың бәрі де әділдік, адамгершілік, табиғат байлығын меңгеру сияқты тіршілік қамына тікелей байланысты мәселелер тұрғысында ой қозғады.

Халық арасынан шыққан ақындар табиғат пен әлеуметтік ортаның байланысы туралы біршама шығармашылық үлгі көрсетті. Философия ғылымы біртіндеп дами отырып, заттар мен құбылыстардың мәнін, олардың байланысын, қоғам, адам, табиғат арасындағы ішкі — сыртқы тұтастықтары жайында тиімді ойлауға, сол арқылы дүниені танып-білудегі қайшылықтарды шешуге тырысады. Әр қоғамда да білім мен сананың байланысы айқын байқалады. Адам санасы меңгерген біліміне, өмір тәжірибесіне, алдыңғы қатарлы даналық пікірлер жиынтығына байланысты дамиды.

Алдыңғы қатарлы ойшылар да өздерінің көрген-білгендерін терең біліммен байланыстыра отырып, ауқымды ой жүйесін құрады. Осыдан халықтық философия және ғылыми көзқарастар туады. Қоғамдық сананың өсуімен байланысты адамның ойлау дәрежесінің шеңбері де ұлғаяды. Сөйтіп «...қоршап тұрған дүниені, қоғамды, және адамның өзін дұрыс бейнелеу белесіне жету» көзделеді [4].

Білім салаларының қай-қайсысы да адамның дүниетанымын қалыптастыруға үлесін қосады. Сондықтан да ертеден бастап ғылымның дамуына орай дүниетанымдық деңгей де бірнеше кезеңнен өтті. Оның ең алғашқы кезеңі — халық ауыз әдебиетінің басты түрлері — ертегілер, аңыздар, айтыстар, батырлар жырлары негізінде қалыптасқан дүниетанымдық деңгей.

Бұл кезеңдегі дүниетанымдық деңгей адамдардың өз тәжірибесінен, күнделікті өмірден, олардың арасындағы қарым-қатынастан туындаған дүниетанымдықпен сабақтаса байып отырды. Аңыз, ертегілерде қоршаған дүние ішінде адамды жоғары ұстап, оның өзіне тән қасиеттердің (батырлық, тапқырлық, күштілік, ақылдылық, сұлулық, ізгілік, адамгершілік және т.б.) сол кездегі қоғаммен тығыз байланыста көрсетеді.

Қай кезде де адам өзі өмір сүретін ортада қызмет етіп, яғни, іс-әрекет жасап, өз қажеттілігін өтеп, алдына мүдде, мақсат қойып, сол арқылы көксеген мұратына ұмтылады. Бұл — адамның тарихи дамуын көрсететін жағдай. Көксеген мұратына жету үшін білім, ақыл-ой, шеберлік, ұстамдылық пен шыдамдылықтың қажеттілігі аңыз, ертегілерде атап айтылған.

Адамзаттың әлеуметтік тұрмысы материалдық және рухани болып қаралады. Көшпелі қазақ елінің рухани жан азығы әдебиет (өлең, ән, жыр, музыка, айтыс, ертегі және т.б.) арқылы қалыптасатынын айтсақ, «...алғашқы адамдар өзін қоршаған дүниенің сырын білмегендіктен олардың бәрінен қорқатын болды. Мысалы, табиғаттың сұрапыл, мылқау күштерінің бірі — найзағай жарқылдап, күн күркіреу, жер сілкіну, су тасу т.б. адамдарды үнемі үрейлендіріп отыратын қаһарлы күштер қатарында саналады». «Ендеше алғашқы адамдардың дүниетанымы айналаны қоршаған табиғат құбылыстарын түсіндіру талаптары да осыған ұқсас». Осылайша адам дүниетанымының бастапқы көрінісін ашып жазған жазушы С.Мұқанов «Еңбек етудің арқасында алғашқы адамдардың сана-сезімі оянып, табиғатқа саналы түрде әсер ете бастаған кезде, айналаны қоршаған алуан түрлі құбылыстарға назар аударып, оларды өздерінше түсіндіре бастаған», — деп ой түйеді [5].

Мұнан әрі адам санасы, тілі, ұғымы дамып, табиғатты меңгеру жолындағы өздігінен атқаратын әрекеттер етек алып, күнделікті көргендерін тек қабылдап қана қоймай, заттар мен құбылыстардың байланыстарын іздестіруге, олардың себеп-салдарын білуге талпынды. Сананың, ой-өрістің дамуына байланысты дүниетаным да жаңа белеске көтерілді. Осы тұста білімі бар, парасатты ойшыларымыз да көріне бастады.

Дүниедегі ең бағалы байлық — адам болғандықтан, оның қоршаған дүниеге көзқарасы, танып, білу деңгейі қоғам дамуында, табиғатты сақтауда және өзінің тұлға ретінде қалыптасуында негізгі орын алады. Ғылым мен техника жаңалықтары адамның табиғат пен ара-қатынасының түрін өзгертіп, табиғат байлықтарын аса көп пайдалануға әкеліп соқты. Түрлі химиялық қосылыстарды тауып,

жасанды заттарды өндіру кезеңі басталды. Мұның салдарынан дүниетанымдық көзқарас өзгерді. Енді дүниенің пайдасы мен қажеттілігіне баса көңіл бөлінді. Бірақ, қажеттілікке пайдаланылған заттың орнын толтыру, кемшілігін жетілдіру, пайдалыларын көбейту және зиянсыз өндіру, ортаны қорғау жақтары өз дәрежесінде жүзеге аспады. Бұл қоғамдағы білім беру саласының жіберіп отырған кемшілігінен туып отыр.

Адам табиғатты жақсы пайдалана білгенімен, оны қалпына келтіру жолын меңгере алмай келеді. Дайын табиғат байлығын өндіру қиынға соқпағанымен, оның қасиетін толық меңгеріп, қайта қалпына келтіру үшін ғылым салаларының жетістігі, мәдени деңгейдің жоғарылығы, дүниеге деген саналы көзқарас қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Жаналина Р. Бастауыш сынып оқушыларының алғашқы дүниетанымдық ұғымдарын қалыптастырудың педагогикалық шарттары: пед.ғыл.канд...дисс.автореф. – Атырау, 2007. – 27 б.
2. Краевский В.В. Общие основы педагогики: учеб. для студ. Высш. Пед. Учеб. заведений. - М.: Издат.центр Академия, 2003. - 256 с.
3. Крымский С.Б., Кузнецов В.И. Мироззренческие категории в современном естествознании. — Киев, 1983. - 222 с.
4. Қалиев С. және т.б. Оқушылардың тұлғалық қасиеттерін дамытудың педагогикалық негіздері. – Алматы: Білім, 2001. – 224 б.
5. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалары. 13-т. Очерктер. Саяхаттар. — Алматы: Жазушы, 1998. — 363 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Шалтаева Роза Жиёмбаевна

roza-r-9@mail.ru

Сарбасова Калимаш Амангельдиновна

kalimash.70@mail.ru

ЧУ академия «Volashaq»,

Караганда, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ПЕРВЫХ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ

В статье рассказывается о некоторых особенностях формирования первых мировоззренческих взглядов детей дошкольного возраста. Также рассматриваются вопросы формирования первых мировоззренческих взглядов детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: мировоззрение, взгляд, знания, закономерности, дошкольники, мировоззрение, формирование.

Список использованных источников:

1. Жаналина Р. Педагогические условия формирования первых мировоззренческих понятий младших школьников: пед.науч.канд...дисс.автореф.– Атырау, 2007. – 27 с.
2. Краевский В.В. Общие основы педагогики: учеб. для студ. Высш. Пед. Учеб. заведений. - М.: Издат.центр Академия, 2003. - 256 с.
3. Крымский С.Б., Кузнецов В.И. Мироззренческие категории в современном естествознании. — Киев, 1983. - 222 с.
4. Қалиев С. и т.г. Педагогические основы развития личностных качеств учащихся. - Алматы: Образование, 2001. – 224 б.
5. Мұқанов С. Выборочные произведения. Очерки п. 13. Путешествия. — Алматы: Писатель, 1998. — 363 б.

Shaltayeva Roza
roza-r-9@mail.ru
Sarbassova Kalimash
kalimash.70@mail.ru

Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan

**FEATURES OF THE FORMATION OF THE FIRST WORLD VIEWS
IN PRESCHOOL CHILDREN**

The article describes some of the features of the formation of the first world views of preschool children. The issues of the formation of the first world views of preschool children are also considered.

Keywords: world view, view, knowledge, patterns.

List of references:

- 1 Zhanalina R. Pedagogical conditions for the formation of the first worldview concepts of Junior schoolchildren: PED.nauch.kand...Diss.abstract.– Atyrau, 2007. – 27 p.
- 2 Kraevsky V. V. General principles of pedagogy: studies' for students. Higher PED. Educational institutions - Moscow: Izdat.the center Academy, 2003. - 256 p.
- 3 Karymsky S. B., Kuznetsov V. I. Philosophical category in the modern natural Sciences. — Kiev, 1983. - 222 p.
- 4 Kaliev S. and T. G. Pedagogical bases of development of personal qualities of pupils. - Almaty: Education, 2001. – 224 b.
- 5 Mukanov S. Selected works. Essays p. 13. Travel. — Almaty: Writer,1998. — 363 b.

АВТОР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Абдуллабекова Р.М., доктор медицинских наук, доцент «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ

Алмагамбетов А.М., докторант, «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ

Арунова Ж.А., аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі ЖММ «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Ахтамберлиева Г.М. Жана- арқа ауданы «Балдырған» балабақшасы Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Бакарамова С.А. аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі

Бокижанова Г.К., доцент, педагогика ғылымдарының кандидаты, ЖММ «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Голомазова Е.А., аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі ЖММ «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Жапанова Р. Н., аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі ЖММ «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Жунусов Е. С., PhD доктор, «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ

Жунусова М. А., PhD доктор, «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ

Керимбаева З.А., доктор медицинских наук, доцент, НАО «Медицинский университет Астана», Нур-Султан, Казахстан

Сарбасова К.А., аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі ЖММ «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Турсынова Ш.Б., аға оқытушы, ғылымдарының магистрі, «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ

Урумбаева А.Н., педагогика ғылымдарының кандидаты, Ажинияз атындағы Нукус мемлекеттік педагогикалық институты.

Шалтаева Р. Ж., доцент, педагогика ғылымдарының кандидаты, ЖММ «Bolashaq» академиясы, Қарағанды,

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРЕ

Абдуллабекова Р.М., доктор медицинских наук, доцент, НАО Медицинский университет Караганды»

Алмагамбетов А.М., докторант, НАО « Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан

Арунова Ж.А., ст. преподаватель, магистр, Академия»Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Ахтамберлиева Г.М. детский сад «Балдырған», Караганда, Республика Казахстан

Бакарамова С.А. ст. преподаватель, магистр, Академия»Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Бокижанова Г.К., к.п.н., доцент, Академия»Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Голомазова Е.А., ст. преподаватель, магистр, Академия»Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Жапанова Р.Н., ст. преподаватель, магистр, Академия»Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Жунусов Е. С., PhD доктор, НАО Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан

Жунусова М. А., PhD доктор, НАО Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан

Керимбаева З. А., доктор медицинских наук, доцент, НАО «Медицинский университет Астана», Нур-Султан, Республика Казахстан

Сарбасова К.А., ст. преподаватель, магистр, Академия»Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Турсынова Ш.Б., ст. преподаватель, магистр, , НАО « Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан

Урумбаева А.Н., к.п.н., доцент, Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза, Нукус, Республика Узбекистан

Шалтаева Р. Ж., к.п.н., доцент, Академия»Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abdullabekova R. M., doctor of pharmaceutical sciences, dotcent, Non-commercial Joint Stock Company «Karaganda Medical University», Karagandy, Republic of Kazakhstan

Almagambetov A., Doctoral student, Non-commercial Joint Stock Company «Karaganda Medical University», Karagandy, Republic of Kazakhstan

Arunova Zh. A., « Bolashaq» Academy Karagandy , Kazakhstan

Axtamberliva G. M. kindergarten "Baldyrgan", Karaganda, Republic of Kazakhstan

Bakaramova S.A. Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan

Bokizhanova G., associate Professor, candidate of pedagogical Sciences, «Bolashaq» Academy, Karagandy, Republic of Kazakhstan.

Golomazova E., teacher, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Zhapanova R., Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Zhunossov E., associate professor, Non-commercial Joint Stock Company «Karaganda Medical University», Non-commercial Joint Stock Company «Karaganda Medical University», Karaganda, Republic of Kazakhstan

Zhunossov M., associate professor, Non-commercial Joint Stock Company «Karaganda Medical University», Non-commercial Joint Stock Company «Karaganda Medical University» Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Kerimbaeva Z., doctor of medical sciences, dotcent, «Astana Medical University «

Sarbassova K., teacher, Academy "Bolashak", Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Tursynova Sh., teacher, Non-commercial Joint Stock Company «Karaganda Medical University», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Urumbaeva A., associate Professor, candidate of pedagogical Sciences, Nukus State Pedagogical Institute named of Azhiniyaz

Shaltaeva R., associate Professor, candidate of pedagogical Sciences, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

УДК 332.14
ГРНТИ 06.73.15

Дарибекова Айгуль Сагатбековна
aigul_daribekova@mail.ru
Жантөре Несібелі Маралұлы
Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА, СВЯЗАННЫЕ С ТЕНЕВЫМ СЕКТОРОМ

В статье рассмотрены некоторые проблемы, связанные с теневым сектором экономики в Республике Казахстан. Приведены официальные данные, подтверждающие долю теневого сектора экономики в Казахстане. На основе анализа расчетов авторы показали увеличение теневой экономики за счет следующих факторов: увеличения себестоимости продукции, снижения рентабельности в добывающей промышленности, роста теневого оборота в непроизводственной сфере. Делаются выводы о мерах по регулированию процессов, связанных с теневым оборотом.

Ключевые слова: ВВП (валовый внутренний продукт), теневая (ненаблюдаемая) экономика, финансово-хозяйственная деятельность, эффективность экономической деятельности.

Республика Казахстан – государство, которое в своем стратегическом развитии ориентируется на экономический рост. Первым долгосрочным приоритетом в Стратегии «Казахстан-2050» предусматривается экономическая политика нового курса – всеобъемлющий экономический прагматизм на принципах прибыльности, возврата от инвестиций и конкурентоспособности [1]. Теневой сектор экономики фактически противодействует реализации этого приоритета, нарушая не только юридические законы, но и законы рынка.

Удельный вес теневой экономики в ВВП Казахстана, по официальным данным, показывал в 2015-2016 гг. положительную динамику в векторе противодействия данному явлению. Так по данным Комитета статистики при Министерстве национальной экономики Республики Казахстан (КСМНЭ РК) ее средний удельный вес в ВВП Казахстана составил 26,04% за период 2012 - 2016 гг. За этот период размер теневой экономики составил от 19,2% до 28,6% от ВВП. На рисунке 1 представлены удельные веса ненаблюдаемой* экономики в ВВП Республики Казахстан за период 2012-2016 гг.

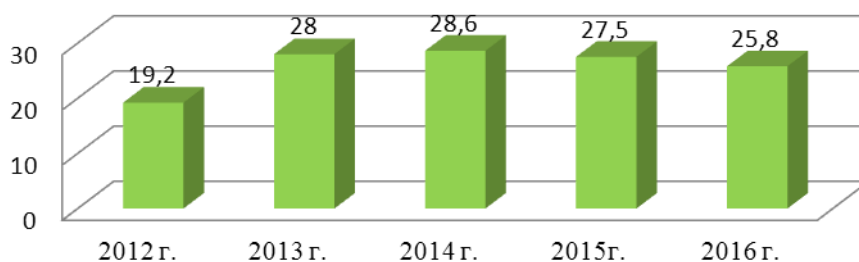


Рисунок 1 – Удельный вес ненаблюдаемой* экономики в ВВП Республики Казахстан за период 2012-2016 гг.

Рост доли теневой экономики с 2013 года был обусловлен изменением методики ее оценки в рамках Комитета по статистике Министерства Национальной экономики Республики Казахстан [2, с.58].

Новая методика включает методы оценки ненаблюдаемой экономики по статистическим и экономическим причинам, а также исследование неформальных, незаконных видов деятельности.

У многих стран мира доходы, получаемые от теневой экономики, не учитываются при расчете показателя ВВП из-за сложностей с методологией оценки и получения реальных данных.

Последовав примеру развитых стран мира, Республика Казахстан стала первым государством в СНГ, которое производит корректировку ВВП на незаконные виды деятельности. Так, с 2013 года РК начал учитывать в ВВП проституцию, торговлю оружием, контрабанду, выпуск нелегального алкоголя и другие виды незаконной деятельности, доля которой в ВВП страны по новой методике было зафиксирована на уровне 2,4%, что в абсолютном выражении составило 858 млрд тенге.

Несмотря на введение новой методики оценки теневой экономической деятельности, данные КСМНЭ РК и международной оценки в отношении Казахстана существенно разнятся. Так, по официальным данным Всемирного Банка доля теневой экономики в РК превысила 26% [3]. Это связано с тем, что методика Всемирного банка в большей степени основывается на методе экспертных оценок.

На основе консолидированных данных по финансово-хозяйственной деятельности организаций можно отметить процессы «теневизации» экономики. Анализ расчетов показал, что реальный объем произведенной продукции в РК на 6% превысил зарегистрированный. При этом размер себестоимости продукции, произведенной за этот период, отличается от реальной на 29% (рисунок 2). Это связано с тем, что предприниматели в отчетности завышают себестоимость продукции посредством включения фиктивных затрат.

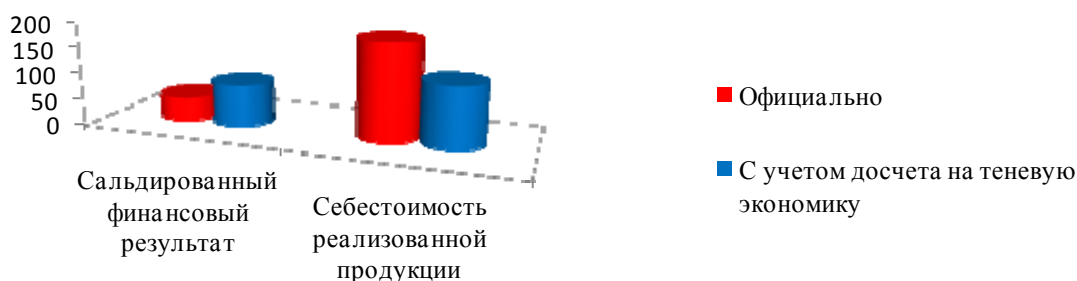


Рисунок 2 - Себестоимость продукции и сальдированный финансовый результат деятельности организаций в Республике Казахстан в среднем за период 2012-2016 годы, млрд тенге

Сальдированный финансовый результат по официальным данным КСМНЭ РК отличается от показателя, скорректированного на теневую экономическую деятельность, в среднем на 45%. Данная разница вызвана тем, что на него одновременно воздействует и фиктивная, и скрытая деятельность. Эти действия проводятся не только для перевода средств в теневой оборот, но и для снижения налогооблагаемой базы, что приводит к искажению статистической отчетности.

На снижение затрат на 1 тенге товарной продукции по сравнению с официальным показателем влияет вид экономической деятельности.

Максимальное снижение на 1 тенге товарной продукции приходится на обрабатывающие производства, в то время как в добыче полезных ископаемых оно практически незаметно (рисунок 3). В основе данной закономерности лежит специфика налогообложения различных отраслей народного хозяйства.

Налог на добычу полезных ископаемых формирует все налоговые поступления в бюджет от хозяйствующих субъектов, занимающихся добычей полезных ископаемых.

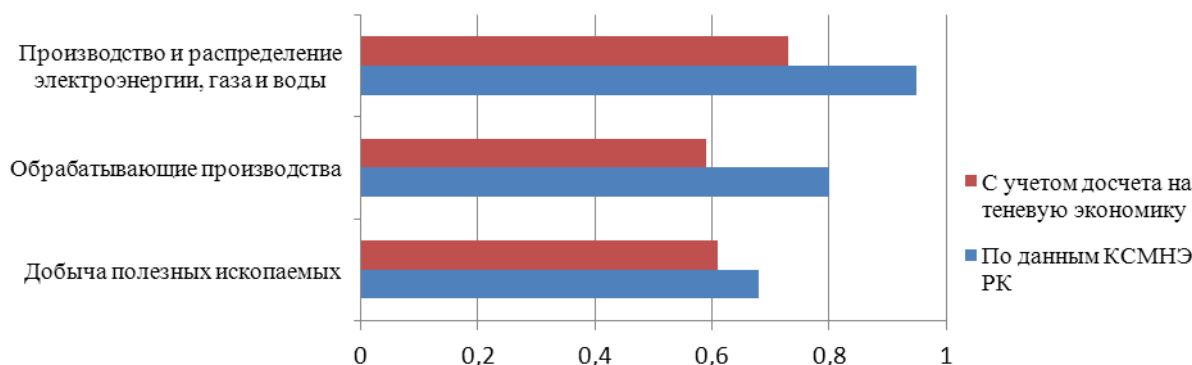


Рисунок 3 - Изменение затрат на 1 тенге товарной продукции по видам деятельности в экономике Республики Казахстан в среднем за период 2012-2016 годы, в %

Он взимается пропорционально физическому объему добычи природных ресурсов, которые контролируются государственными органами. Это приводит к нецелесообразности проведения фиктивных операций или скрытой деятельности с целью уменьшения налогооблагаемой базы или обналичивания денежных средств.

Предприятия обрабатывающей отрасли имеют более сложную систему распределения налоговой нагрузки. С помощью фиктивных операций они могут уклоняться от частичной уплаты налогов. В себестоимости продукции обрабатывающей промышленности большая доля отводится заработной плате. Сократить данную статью можно через «серые» выплаты, которые требуют фиктивных операций для перевода ресурсов в теневой оборот.

Объективную картину эффективности экономической деятельности представляет рентабельность производства продукции. По официальным данным за рассматриваемый период в РК происходил ее рост. Снижение рентабельности производства продукции наблюдалось только в добыче полезных ископаемых, что вызвано увеличением налоговой нагрузки (рисунок 4).

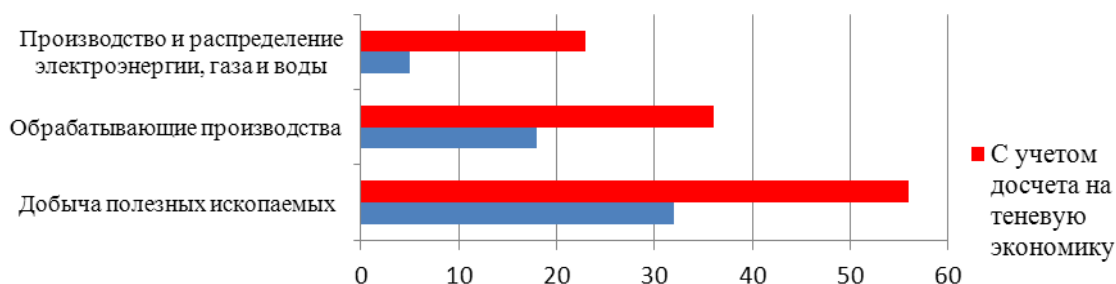


Рисунок 4 - Рентабельность по видам экономической деятельности в экономике РК в среднем за период 2012-2016 гг., в %

Нужно отметить, что показатель рентабельности производства продукции с учетом досчета на теневую экономику при легализации окажется меньше, так как с доходов удержан корпоративный подоходный налог и НДС.

Наиболее привлекательным для «теневиков» представляет непромышленный сектор, исключение составляет лишь сельское хозяйство. Такую картину теневой экономической деятельности представляет отраслевой срез, представленный на рисунке 5.

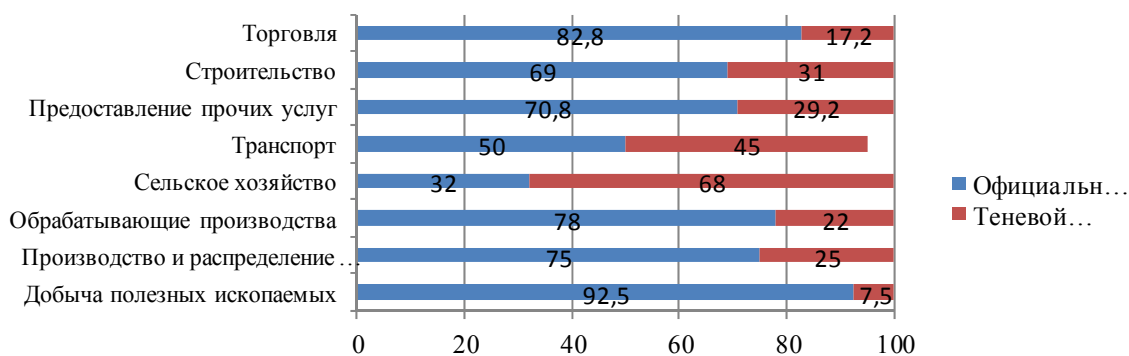


Рисунок 5 - Относительная величина теневого оборота в РК по видам экономической деятельности в среднем за период 2012-2016 годы, в %

При оценке степени проникновения теневой экономики в различные отрасли народного хозяйства необходимо учитывать относительную величину теневого оборота. В отраслевой структуре теневой деятельности отрасль не может занимать лидирующие позиции, но высокий уровень теневой деятельности оказывает существенное влияние на развитие отрасли.

Высокий уровень теневизации характерен для строительства и оказания услуг. Однако эти отрасли имеют низкую долю в структуре теневого оборота. Существенная доля в структуре теневой экономике отводится добыче полезных ископаемых, но объемы теневой деятельности в этой отрасли сохраняются на низком уровне, как показано на рисунке 6.

Такое межотраслевое распределение теневой деятельности говорит не о недостаточной эффективности работы правоохранительных органов, а о несовершенстве законодательства по вопросам урегулирования тех или иных аспектов ведения хозяйственной деятельности. Это толкает к преобразованию официальной хозяйственной деятельности в наиболее «удобные» виды теневой активности.

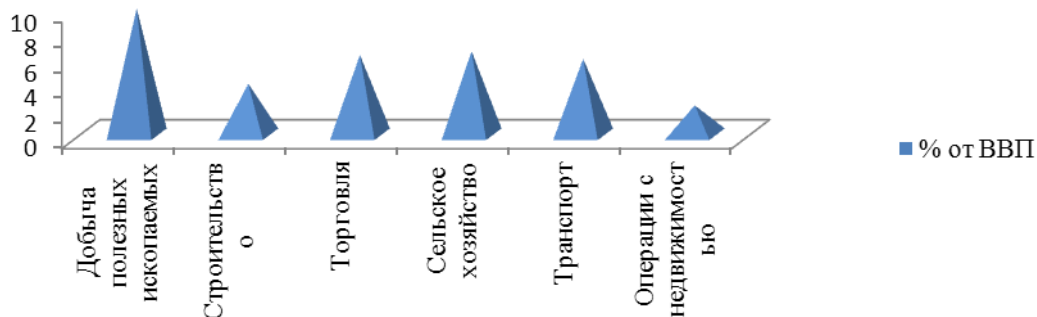


Рисунок 6 - Уровень теневизации деятельности по отраслям к ВВП в среднем за 2012-2016 годы, в %

Рассмотрим структуру теневой экономики в соотношении по отраслям народного хозяйства, используя данные КСМНЭ РК, МВД РК, Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК и Налогового комитета МФ РК (отчеты 2012-2016 гг.), а также опроса, проведенного анонимно среди «теневиков». Наибольшие масштабы теневой деятельности наблюдаются в 4 отраслях народного хозяйства: торговле – 23%, сельском хозяйстве – 16%, транспорте – 14% и операциях с недвижимым имуществом – 12%, представленной на рисунке 7.

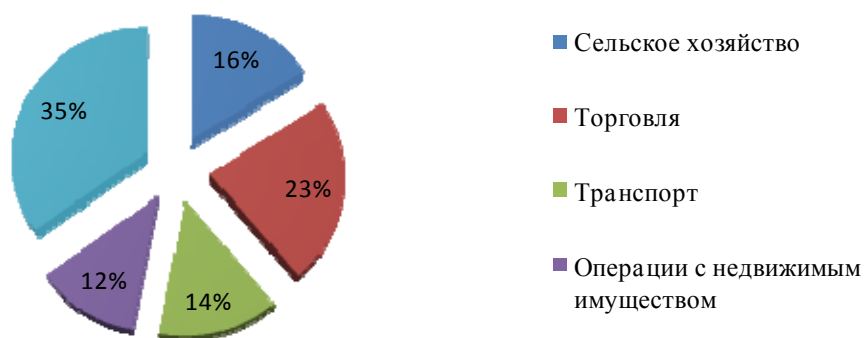


Рисунок 7 - Отраслевая структура теневой экономики Казахстана в среднем за 2012-2016 годы, в %

Основная доля теневой экономики приходится на торговлю. Ее вклад в ВВП Казахстана в 2016 году составил 4,6%, что в абсолютном выражении – 1487,3 млрд тенге. При этом на валовую добавленную стоимость торговли в структуре ВВП приходится всего 15,2%.

На долю теневой экономики в структуре отрасли торговли приходится 54,5% к ВДС, из них 30,1% представлено скрытой деятельностью и 24,4% – неформальной экономикой.

Теневая экономика в торговле представлена скрытым производством с целью занижения налогооблагаемой базы, стихийной торговлей и неорганизованностью торговых точек. Торговля на рынках занимает около 16% от всего розничного товарооборота, что составляет 715,6 млрд тенге. Для сравнения: соотношение площади рынков к организованным площадям торговых точек по продаже потребительских товаров составляет 48,8:51,2%.

В торговле присутствует множество инструментов вывода доходов и налоговых поступлений в теневой оборот. Особая роль отводится торговым рынкам. Взаимодействие с ведущими торговыми рынками позволяет расширить розничный сектор экономики за счет стимулирования производства продукции, пользующейся повышенным спросом у покупателей, организации ее поставок и ряда других сервисов.

Отсюда следует, что неорганизованные рынки оказывают значительное воздействие на отрасль в целом, а их проблемы расцениваются как основополагающие при возникновении теневого оборота в сфере торговли.

К основным проблемам функционирования рынков можно отнести неорганизованность торговых точек и распространенность неформальной занятости в данной отрасли. В 2016 году количество человек, занятых в торговле, составило 2,65 млн человек, или 15% от всего занятого населения в экономике. Доля наемных работников в структуре всех занятых в торговле составляла 48% (576,4 тыс. человек), а удельный вес самостоятельно занятого населения составил 52% (624,2 тыс. человек). В торговле задействовано 508 тысяч официально зарегистрированных ИП.

Таким образом, теневые процессы ярко выражены в экономике Республики Казахстан, особенно в сфере строительства, сельского хозяйства, торговли и транспорта. Их развитию в стране способствуют проблемы статистического и налогового учета, отсутствие анализа возможностей теневых схем при разработке и изменениях законодательства.

Необходим комплекс продуманных административных, экономических и юридических мер, направленных на устранение причин возникновения теневой деятельности.

Список использованных источников:

1. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана стратегия «Казахстан-2050». Новый политический курс состоявшегося государства // http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs.
2. Байзаков Д.Б. Методы оценки ненаблюдаемой экономики в Республике Казахстан// Материалы XXXIII Международной научно-практической конференции «Рынок и эффективность производства-14». – Кокшетау, 2017. – С. 57-62.
3. Kazakhstan: Macroeconomics and fiscal management 2016/ World Bank Group. – Astana: World Bank in Kazakhstan, 2017. – 46 p.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Дарибекова Айгуль Сагатбековна

aigul_daribekova@mail.ru

Жантөре Несібелі Маралұлы

"Bolashaq" академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада Қазақстан Республикасындағы экономиканың көлеңкелі секторымен байланысты кейбір проблемалар қарастырылған. Қазақстандағы экономиканың көлеңкелі секторының үлесін растайтын ресми деректер келтірілген. Есептеулерді талдау негізінде авторлар келесі факторлар есебінен көлеңкелі экономиканың өсуін көрсетті: өнімнің өзіндік құнының өсуі, өндіруші өнеркәсіптегі рентабельділіктің төмендеуі, өндірістік емес саладағы көлеңкелі айналымның өсуі. Көлеңкелі айналыммен байланысты процестерді реттеу жөніндегі шаралар туралы қорытындылар жасалды.

Кілтті сөздер: ЖІӨ (жалпы ішкі өнім), көлеңкелі (бақыланбайтын) экономика, қаржылық-экономикалық қызмет, экономикалық қызметтің тиімділігі.

Dairbekova Aigul Sagatbekovna

Zhantore Nesibeli Maraluly

Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

SOME PROBLEMS OF KAZAKHSTAN'S ECONOMY RELATED TO THE SHADOW SECTOR

The article deals with some problems related to the shadow sector of the economy in the Republic of Kazakhstan. Official data confirming the share of the shadow economy in Kazakhstan are provided. Based on the analysis of calculations, the authors showed an increase in the shadow economy due to the following factors: an increase in the cost of production, a decrease in profitability in the extractive industry, and an increase in shadow turnover in the non-manufacturing sector. Conclusions are drawn about measures to regulate processes related to shadow turnover.

Keywords: GDP (gross domestic product), shadow (unobserved) economy, financial and economic activity, efficiency of economic activity.

List of references:

1. Message of the President of the Republic of Kazakhstan-Leader of the nation N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan strategy "Kazakhstan-2050". New political course of the established state // http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs.

2. Baizakov D. B. methods for assessing the unobservable economy in the Republic of Kazakhstan // Materials of the XXXIII International scientific and practical conference "Market and production efficiency-14". - Kokshetau, 2017. Because. 57-62.

3. Kazakhstan: Megaesophagus and management of physical culture 2016 / World Bank Group. – Astana: the World Bank in Kazakhstan by 2017. - 46 p.

УДК 332.14

ГРНТИ 06.73.15

Дарибекова Назгуль Сагатбековна

nazguldarikoa@mail.ru

Абишева Бибигуль Космановна

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ

Статья посвящена системе социальной защите населения. Вопрос, стоящий сегодня перед социальной сферой в Казахстане, касается эффективной действенной защиты при параллельном сокращении государственных расходов с целью решения общих бюджетных проблем. Приоритет здесь должен отдаваться только тем лицам, которые действительно нуждаются в поддержке государства и не имеют возможности обеспечить себе прожиточный минимум. Социальную поддержку можно представить, как назначение и исполнение конкретных временных видов помощи

и в зависимости от степени нуждаемости. Она призвана, не только выводить соответствующие слои населения из числа бедности, ликвидировать критически опасные ситуации для людей, грозящие им обнищанием, но и предупреждать различные социальные коллизии в обществе.

Ключевые слова: система социальной защиты, система социального обеспечения граждан, социальная политика, социальные гарантии

Составной частью социально-экономической политики государства является система социальной защиты населения, регулирующая отношения в обществе в интересах и через интересы основных социальных групп.

Система социальной защиты обеспечивает индивиду, социальной группе, населению в целом комплексное, разностороннее решение различных проблем, обусловленных социальными рисками.

Основным социальным риском является утрата или отсутствие изначально основного источника дохода в силу ограниченных возможностей, возникающих у человека по состоянию здоровья (например, граждане преклонного возраста, беременные женщины, лица с временной и стойкой утратой трудоспособности) или в связи с социальными обстоятельствами (например, осужденные, беженцы, переселенцы, безработные, мигранты и т.д.

В мире сложилось две основные модели социальной защиты населения:

- с высокой ролью государства в обобществлении доходов и существенным значением общенациональных социальных механизмов управления социально-экономическими процессами;
- с минимизированной степенью государственного вмешательства в социально-экономические процессы и координирующей ролью государства в отношении частных инициатив в области удовлетворения социально значимых потребностей человека и социальной защиты личности.

Понятие «Социальная защита населения» рассматривается как экономическая категория, так как отражает основные цели и задачи развития и укрепления любого государства, как социального государства, способного создать своевременную адресную систему социальной защиты, соблюдения прав человека, действенной поддержки малоимущих слоев населения, социального обеспечения, здравоохранения, образования и профессионального обучения, борьбы с преступностью и предупреждения социальных конфликтов.

Категория социальной защиты имеет определенные разночтения в научной литературе. Широко распространена точка зрения, согласно которой социальная защита – это «Помощь тем частям населения, которые либо совсем не могут принимать участие в рыночном процессе, либо могут принимать ограниченное участие по причинам связанным с возрастом и здоровьем, недостаточной возможностью трудоустройства и так далее» [1; с.65].

По мнению других авторов, отражающих сложившуюся в социалистической экономике традицию, «система социальной защиты (социального обслуживания) опирается на принцип заботы государства о социально- уязвимых членах общества и социальной благотворительности. Она предусматривает дифференцированный подход к определению. Малообеспеченных групп населения по степени нуждаемости и бесплатное представление им социальной помощи» [2; с.217].

Поэтому, с точки зрения нормативно-правовой базы, основополагающим документом нужно принять Конвенцию МОТ № 102 о минимальных нормах социального обеспечения, вступившую в силу с 1955 года. Именно в этом документе употреблен термин «социальная защита», где содержится перечень видов социальной защиты и определен уровень. Далее МОТ были приняты Конвенции о равноправии и сохранении прав в области социального обеспечения (№118, 1962 г. и № 157, 1982 г. и др.). Конвенция № 102 признает и объединяет девять видов социальной защиты: медицинское обслуживание, пособия по безработице, пенсии по старости, пособия по производственному травматизму, пособия по инвалидности, пособия в связи с потерей кормильца, пособия по беременности и родам, пособия по болезни, семейные пособия [2; с.218].

Если система социальной защиты - это система уменьшения рисков, то основной функцией является помощь человеку, который находится в трудном социальном положении, или в том, чтобы предвидеть возможные трудности и помочь противостоять им. Причины, вызывающие возможности возникновения трудных социальных положений лежат в самой основе рыночной экономической системы. Они относятся к классу неустранимых противоречий и необходимости сочетать экономический порядок, основанный на личной свободе и социальное развитие. Об условиях сочетаемости экономической эффективности системы и социальной защиты индивида Эрхард Л. в своем высказывался следующим образом: «люди, очевидно, не хотят признать, что хозяйственный прогресс и основанное на достижениях производительности благосостояние несовместимы с системой

коллективной гарантированной обеспеченности. Свободный хозяйственный строй может удержаться в течение продолжительного времени лишь в том случае, пока также и в социальной жизни нации обеспечен максимум свободы и максимальным образом проявляется частная инициатива и забота каждого о самом себе», и далее «социальная обеспеченность, конечно, есть благо, и она в высшей степени желательна, но она должна быть основана, прежде всего, «на собственной энергии каждого, на собственных достижениях, на собственных устремлениях каждого в отдельности. Социальное обеспечение не означает социальное страхование для всех, оно не означает перенесение индивидуальной ответственности человека на коллектив. Вначале должна быть собственная личная ответственность, и только тогда, когда одной этой ответственности оказывается мало, или она безрезультатна, вступают в силу обязательства государства или общества в отношении человека» [3; с.93].

Система социального обеспечения граждан, особенно престарелых, нетрудоспособных, малообеспеченных, в бытность СССР формировалась более 70 лет и была основана на тотальном государственном финансировании. Она включала бесплатное медицинское обслуживание, начальное, среднее, высшее и профессиональное образование, обеспечение в старости, предоставление жилья с очень низкой квартирной платой, льготное санаторно-курортное обслуживание и отдых трудящихся, государственные дотации цен на продукты питания, товары детского ассортимента, для пожилых людей и т.д.

При такой системе использовались огромные ресурсы государства и общее управление этой системой было дорогостоящим. Для нее были характерны излишняя сложность правовой базы, громоздкость организационной структуры управления, обезличка и уравниловка в использовании общественных фондов потребления.

Вопрос, стоящий сегодня перед социальной сферой в Казахстане, касается эффективной действенной защиты при параллельном сокращении государственных расходов с целью решения общих бюджетных проблем. Приоритет здесь должен отдаваться только бедным и отдельным группам населения (престарелые, пенсионеры, ветераны Великой Отечественной войны, инвалиды и т.п.), действительно нуждающимся в поддержке государства и не имеющим возможности обеспечить себе прожиточный минимум.

В Конституции Республики Казахстан от 1995 года указано, что она «утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы» [4; с.79].

Социальная политика – это сфера деятельности, связанная с отношениями между государством и различными социальными группами населения. Она должна реализовываться на основе социальной справедливости. С одной стороны, данная деятельность направлена на решение всех социальных проблем, с другой – она преследует цель укрепления власти и государства.

Социальная политика переживает перемены. Все больше функций, выполняемых раньше государством, передается предприятиям и организациям, функционирующим на основе различных форм собственности, и перекладывается непосредственно на каждого человека. Важнейшей задачей социальной политики в это время является недопущение дальнейшего снижения уровня жизни населения.

Следуя нормам международного права, Конституция устанавливает обязанность государства проводить такую социальную политику, которая в будущем гарантировала бы каждому казахстанцу необходимый жизненный уровень.

Чтобы добиться успеха в намеченных целях, государство вырабатывает задачи и виды реализации социальной политики: социальная защита, поддержка, социальное страхование и обеспечение населения. Социальная защита при этом является обобщающим видом. Страхование и обеспечение – отдельные, но входящие в нее виды деятельности [5; с.87].

В современной научной литературе есть авторы, которые говорят о социальной защите в двух значениях:

- в широком смысле, как о системе социальных отношений, при которых индивид может сам создать соответствующие условия жизни для себя и своей семьи;
- в узком смысле, как о социальной системе государства, направленной на обеспечение определенного, хотя бы сносного, существования тех групп населения, которые не способны самостоятельно улучшить своё положение [2; с.217].

Следует отметить, что в немногочисленных отечественных публикациях, категория «социальная защита» трактуется по-разному. Зарубежный опыт по данной проблеме стал освещаться в нашей стране совсем недавно, времени для его осмысления прошло недостаточно, чтобы часть подходящих

нам аспектов можно было проверить на практике и сформулировать на этой основе четкие определения, поэтому некоторые авторы отождествляют социальную защиту с социальной политикой в целом, с социальными гарантиями, с социальной справедливостью. Действительно, данные понятия имеют немало общего, однако они не синонимы. Отождествление понятий в определенной мере связано с тем, что каждое из них не имеет общепризнанных трактовок.

К примеру, Патрушев В.И. рассматривает социальные гарантии «в доступности образования, культуры, медицинского обслуживания и жилья, заботе о престарелых, материнстве и детстве» [3; с.27].

Кунельский Л.Э. под социальными гарантиями понимает «гарантированность со стороны государства ряда услуг на бесплатной основе...». В развитых странах также неоднозначны трактовки понятия «социальная защита». В частности, во Франции на государственном уровне принято говорить о «семейной политике», имея в виду заботу о детях. Международная организация труда рекомендует различать уровни социальной защиты трудящихся: защита от угнетения, свобода ассоциаций, равное обращение, недопустимость принудительного труда; а также оберегает их физическую целостность: техника безопасности и гигиены труда; законодательство о детском труде и т.д.). Причем в дефиниции «Социальной защиты» так или иначе, учитывается уровень эффективности экономики страны, а также зависимость политической, социально-экономической и психологической устойчивости общества [4; с.79].

Термин «социальная защита» («социальная безопасность») был впервые применен в законодательном акте США в «Законе по социальной безопасности» в 1935 году, который в свою очередь стимулировал разработку программ помощи престарелым, нетрудоспособным и безработным. В последующем рамки данной дефиниции были значительно расширены при разработке и принятии конвенций и рекомендаций МОТ по социальному страхованию и обеспечению, гарантированию минимальных доходов работающим при наступлении нетрудоспособности, а также в области охраны труда и заработной платы [6; с.53].

Трактовка категории социальной защиты включает следующие составляющие: поддержание уровня доходов; услуги в области трудоустройства, как, например, распространение информации о рынке труда и консультирование по вопросам трудоустройства; программы повышения квалификации, включая профессиональную подготовку и развитие малых предприятий; виды деятельности, непосредственно связанные с занятостью, как, например, общественные работы; адекватно финансируемое медицинское обслуживание. Так, например, Шеденков С. рассматривает социальную защиту, как систему действий, направленную не только на поддержку человека в трудной жизненной ситуации, но и на устранение источника возникновения подобных ситуаций.

По мнению Кравченко В. социальная защита представляет собой систему законодательных, экономических, социальных и социально-психологических гарантий, обеспечивающих соблюдение важнейших социальных прав и достижений приемлемого уровня жизни. Гарантии в данном случае являются одним из способов исполнения государством своих обязательств в области социальной защиты населения.

Баккулов С. дает следующее определение: «Социальная защита – это система приоритетов и механизмов их реализации, государственных и иных институтов, обеспечивающих определенный уровень социальной защищенности в соответствии с конкретными условиями общественного развития».

С этим понятие связано понятие «социальная справедливость» - категория социально-политического, морально-правового сознания. Это понятие связано с историческими и меняющимися представлениями о неотъемлемых правах человека. Оно базируется на требовании соответствия между реальной значимостью различий индивидов, социальных групп и их социальным положением, между их правами и обязанностями, между деянием и воздаянием, трудом и вознаграждением и т.п. Несоответствие в этих соотношениях оценивается как несправедливость.

В разных государственных политических системах существуют свои отличительные черты социальной справедливости. Принято считать, что демократические устройства общества, к которому стремится и Казахстан через путь перехода к рынку, имеют больше потенциальных возможностей для реализации социальной справедливости. Но, вместе с тем, даже там, где достигнуты лучшие успехи в области демократии, не всегда полностью реализованы принципы социальной справедливости. Конкретное практическое наполнение этой категории изменчиво во времени и представления в ней тесно связаны с благосостоянием и культурным уровнем развития общества.

Обобщая содержания определений мы предлагаем свою трактовку данной категории.

На наш взгляд, термин «социальная защита населения» нужно понимать в широком и узком смысле.

В широком смысле в это понятие включается вся система социально-экономических отношений, обеспечивающая оптимальные условия для реализации потребностей граждан в различных сферах жизнедеятельности.

В узком смысле - «социальная защита» означает создание системы социальных гарантий для тех групп населения, чей социальный статус не позволяет без внешней поддержки обеспечить нормальные условия для жизнедеятельности.

Эти определения более полно отражают содержание данной категории, так как стержнем системы социальной защиты населения является – адресность, то есть действительная поддержка конкретных граждан общества.

Социальная защита населения должна ориентироваться на различные слои населения: всем членам общества она должна обеспечивать гарантированный прожиточный минимум, защиту здоровья жизни и имущества граждан, покупательной способности и др.; для трудоспособного населения одной из главных являются гарантии создания условий для активного и производительного труда, обеспечение гарантированного минимума его оплаты, создание условий труда и быта, охраны здоровья работников на предприятиях любых форм собственности; на общественно приемлемом уровне, предоставление пособий по временной неспособности и др.; нетрудоспособному населению – оказание различных форм социальной помощи.

Социальная защита населения осуществляется за счет средств фондов социальной поддержки населения, сверх социальных гарантий, традиционно реализуемых системой социального обеспечения. Организуя их осуществление, органы социальной защиты населения взаимодействуют с советами ветеранов войны и труда, общественными организациями инвалидов, организациями общества Красного Креста, Фондами Милосердия, Детскими фондами и др.

На государственном уровне органы социальной защиты населения обеспечивают гарантированное представление законодательно установленных размеров пенсий, пособий, льгот и услуг.

На местном уровне – с учетом местных возможностей (области, города, региона) решаются вопросы дополнительного повышения уровня обеспеченности на основе норм, не ниже закрепленных в законодательстве.

Социальная поддержка исходит из каждого конкретного случая и представляется в индивидуальной, бедственной ситуации, вне зависимости от того, виноват ли субъект помощи в том, что он оказался в критической ситуации, или нет.

Таким образом, термин «социальная защита населения» необходимо понимать в широком и узком смысле.

В широком смысле в это понятие включается вся система социально-экономических отношений, обеспечивающая оптимальные условия для реализации потребностей граждан в различных сферах жизнедеятельности.

В узком смысле - «социальная защита» означает создание системы социальных гарантий для тех групп населения, чей социальный статус не позволяет без внешней поддержки обеспечить нормальные условия для жизнедеятельности.

Эти определения, на наш взгляд, более полно отражают содержание данной категории, так как стержнем системы социальной защиты населения является – адресность, то есть действительная поддержка конкретных граждан общества.

Социальную поддержку можно представить, как назначение и исполнение конкретных временных видов помощи и в зависимости от степени нуждаемости. Она призвана, не только выводить соответствующие слои населения из числа бедности, ликвидировать критически опасные ситуации для людей, грозящие им обнищанием, но и предупреждать различные социальные коллизии в обществе. Кроме того, социальная поддержка должна предоставлять человеку возможность самостоятельных действий, независимо от помощи, для участия в хозяйственной жизни общества. Поддержка при этом должна осуществляться с учетом законодательно установленных государством социальных гарантий.

Список использованных источников:

- 1 Федотов А.И. Анализ моделей построения пенсионных систем. //Труды ИСА РАН. - 2014. - Т.38. - с. 168-173
- 2 Калов З.А., Куршаева Ф.М. Хадиева Л.У. Финансовая система пенсионного страхования. //Фундаментальные исследования. - 2012. - №10. - с. 243-244
- 3 Козырева П.М., Артамонова Е.И., Дорофеева З.Е. и др. Пенсионная реформа в России:

результаты мониторинга социально-экономического положения населения и зарубежный опыт. - М.: Ин-т социологии РАН, 2014. - с. 50

4 Аманбаев М.Н. Пенсионное обеспечение в Казахстане: Учебное пособие. - Алматы: Экономика, 2010. - 278 с.

5 Агеева Е.В. Современные пенсионные системы: учебное пособие. - Иркутск: Байкальский государственный университет экономики и права, 2015.-204с.

6 Коровкин В.В., Кузнецова Г.В. Влияние мирового финансово- экономического кризиса на пенсионную систему Чили. //Российский внешнеэкономический вестник. - 2011. - №12. - с. 37-45

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Дарибекова Назгуль Сагатбековна

nazguldariko@mail.ru

Абишева Бибигуль

"Bolashaq" академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы ХАЛЫҚТЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақала Халықты әлеуметтік қорғау жүйесіне арналған. Бүгінгі таңда Қазақстандағы әлеуметтік саланың алдында тұрған мәселе жалпы бюджеттік проблемаларды шешу мақсатында мемлекеттік шығыстарды қатар қысқарту кезінде тиімді пәрменді қорғауға қатысты. Мұнда басымдық тек мемлекеттің қолдауына мұқтаж және күнкөріс минимумын қамтамасыз етуге мүмкіндігі жоқ адамдарға берілуі керек. Әлеуметтік қолдауды нақты уақытша көмек түрлерін тағайындау және орындау ретінде және қажеттілік дәрежесіне байланысты ұсынуға болады. Ол халықтың тиісті топтарын кедейліктен шығарып қана қоймай, кедейлікке душар болған адамдар үшін қауіпті жағдайларды жоюға ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы түрлі әлеуметтік қақтығыстардың алдын алуға арналған.

Кілтті сөздер: әлеуметтік қорғау жүйесі, азаматтарды әлеуметтік қамсыздандыру жүйесі, әлеуметтік саясат, әлеуметтік кепілдіктер

Daribekova Nazgul Sagatbekovna

Abisheva Bibigul

Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

THEORETICAL FOUNDATIONS OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION

The article is devoted to the system of social protection of the population. The issue facing the social sphere in Kazakhstan today concerns effective effective protection while simultaneously reducing public spending in order to solve General budget problems. Priority should be given only to those who really need the support of the state and are not able to provide a living wage. Social support can be represented as the assignment and execution of specific temporary types of assistance and depending on the degree of need. It is designed not only to lift the relevant segments of the population out of poverty, to eliminate critically dangerous situations for people that threaten them with impoverishment, but also to prevent various social conflicts in society. **Keywords:** GDP (gross domestic product), shadow (unobserved) economy, financial and economic activity, efficiency of economic activity.

List of references:

1. Fedotov A. I. Analysis of models for building pension systems. // Proceedings of the ISA RAS, 2014, Vol. 38, pp. 168-173

2. Kalov Z. A., Kurshaeva F. M. Khatsieva L. U. Financial system of pension insurance. //Fundamental study. - 2012. - No. 10. - pp. 243-244

3. Kozyreva P. M., Artamonova E. I., Dorofeeva Z. E. and others. Pension reform in Russia: results of monitoring the socio-economic situation of the population and foreign experience. - M.: Institute of sociology of the Russian Academy of Sciences, 2014. - p. 50

4. Amanbayev M. N. Pension provision in Kazakhstan: Textbook. - Almaty: Economy, 2010. - 278 p.

5. Ageeva E. V. Modern pension systems: textbook. - Irkutsk: Baikal state University of Economics and law, 2015. - 204s.

6. Korovkin V. V., Kuznetsova G. V. Influence of the global financial and economic crisis on the pension system of Chile. // Russian foreign economic Bulletin, 2011, no. 12, pp. 37-45

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Дарибекова Айгуль Сағатбекқызы, э.ғ.к., профессор, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Дарибекова Назгуль Сағатбекқызы- «Қаржы» кафедрасының доценті, «Bolashaq», академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Жантөре Несібелі Маралұлы-ДФ 19- 1с тобының студенті, «Bolashaq», академиясы, Қарағанды қ.,Қазақстан Республикасы г. Караганда, Республика Казахстан

Абишева Бибигуль Космановна – ДФ 19- 1с тобының студенті «Bolashaq», академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы г. Караганда

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Дарибекова Айгуль Сағатбековна- к.э.н., профессор Академии «Bolashaq», г. Караганда, Республика Казахстан

Дарибекова Назгуль Сағатбековна- доцент кафедры «Финансы», Академии «Bolashaq», г. Караганда, Республика Казахстан

Жантөре Несібелі Маралұлы- студент гр. ДФ 19- 1с Академии «Bolashaq», г. Караганда, Республика Казахстан

Абишева Бибигуль Космановна – студентка гр. ДФ 19- 1с Академии «Bolashaq», г. Караганда

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Dairbekova Aigul Sagatbekovna, candidate of economic Sciences, Professor, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Daribekova Nazgul Sagatbekovna, associate Professor of the Department of Finance», Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Zhantore Nesibeli Maraluly, - student of gr. DF 19-1c, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abisheva Bibigul student of gr. DF 19-1c, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

ӘӨЖ 81' 25

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы,
a.rustem1971@mail.ru
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды қаласы,
Қазақстан Республикасы
Абильгазин Сағындық Иранович
saga.1970@mail.ru
№68 мектеп-интернатының
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Қарағанды қаласы. Қазақстан Республикасы

АУДАРМА ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ ЖАЙЫНДА

Аударма жанрлық-стистикалық ерекшеліктері мен тілдік әрекеттерінің жазба және ауызша түрлеріне қарай психолінгвистикалық ерекшеліктері бойынша жазбаша және ауызша формаларға бөлінеді. Мақалада синхронды аударма түрлеріне сипаттама жасалған.

Кілтті сөздер: аудармашы, ауызша аударма, ілеспе аударма, құжаттар, мемлекеттік тіл, іс-қағаздар, ресми, стиль, талаптар.

Бүгінгі күні елімізде аудармашыларға сұраныс артып келе жатыр. Ол бір жағынан экономиканың ғаламдануы болса, екінші жағынан тәуелсіздік алғаннан бері ел тарихын, өзіміздің әдеби мәдени құндылықтарымызды, оқулықтар мен әдістемелік құралдарды, құжаттар мен есеп берулерді т.б. қазақ тіліне аудару аудармашыларға сұраныс туғызып отыр.

Аудармашы өз жұмысында үнемі аударманың түрлері арасынан қандайда бір түрді таңдау керектігі мен аударылып отырған мәтіндегі қай сөздің ең маңызды екенін анықтау мен, сол сөздің міндетті түрде аударылуы керектігін үнемі шешіп отырады, қандайда бір қиындықтар туындай қалған жағдайда одан шығу үшін бір әдісті таңдайды. Көп жағдайда бұл таңдау ішкі сезімдер арқылы жүргізілетін болғандықтан, кейде аудармашы өзінің таңдауын қорыту арқылы түсіндіруге тырысады. Осы таңдау көбіне “аударма принциптері” түрінде беріледі, ол аудармашының өз еңбегіндегі алғы сөзде айтқандарымен немесе оған айтылған сыни көзқарастарға жауап беру ретіндегі өз ойын дәлелдеу кезіндегі сөзімен беріледі.

Осыған сәйкес француз гуманисті Этьенн Доле (1509-1546) ақын және аудармашы келесідей түрдегі аударманың негізгі бес принциптерін ұсынады.

Аудармашы аударма жасау барысында аударманың мына негізгі принциптерін ұстануы керек:

1) аударылып отырған мәтін мазмұнын және автордың айтқысы келген ойын жетік білуі; 2) аударылып отырған тілді және аударатын тілді жетік білуі; 3) сөзбе-сөз аударудан бас тарту, ол түпнұсқа мазмұнына нұқсан келтіреді; 4) аударма барысында жалпы халық қолданатын сөздерді қолдану; 5) сөздерді дұрыс қолдану мен дұрыс орналастыру арқылы түпнұсқадағыдай жалпы ой туғызу. Басқа да аударма теориясын жазған авторлардың принциптері бар, менің ойымша аталған принциптер неғұрлым толық мағыналы.

Жалпы аудармашылар аударманы үш түрге бөледі:

- а) еркін немесе нәзіралық аударма
- ә) дәлме-дәл және жолма жол аударма
- б) теңдес, толық, сәйкес келетін аударма [1].

Аударма жанрлық-стистикалық ерекшеліктері мен тілдік әрекеттерінің жазба және ауызша түрлеріне қарай психолінгвистикалық ерекшеліктері бойынша жазбаша және ауызша формаларға бөлінеді.

Аудармалар жанрлық-стистикалық жіктелуі мен жанрлық-стистикалық ерекшеліктеріне қарай екі түрге бөлінеді: көркем (әдеби) аударма және ақпараттық (арнайы) аударма.

Көркем аударма деп әдеби шығарма аудармасын айтамыз. Көркем аударманың бастаушы коммуникативтік функцияларының бірі оның көркем-эстетикалық немесе поэтикалық функциясы.

Ақпараттық аударманың негізгі функциясы қандайда бір мәліметті хабарлау болады, ол оқырманға көркем-эстетикалық әсер қалдыру емес. Мұндай мәтінге барлық ғылыми, іскер, қоғамдық-саяси, тұрмыстық т.б. түрдегі материалдар жатады. Сонымен қоса детективтерді, әңгімелерді, саяхатшының айтқандарын, очерктерді т. б. ақпараттық хабарлауы басым шығармаларды да жатқызуға болады.

Аударманы қабылдау мен аударма мәтінін құру жағдайларына байланысты психлингвистикалық жіктеу аударма әрекетін жазбаша және ауызша аударма түрлеріне бөледі.

Жазбаша аударма тіл аралық қатынастар кезінде біріктірілетін жазылған мәтін ретінде болады, оны аудармашы бірнеше рет қайта қарауға мүмкіндігі болатынымен ерекшеленеді. Жазбаша аударманың классикалық түрінде аудармашы бастапқы тілді көру арқылы қабылдап, аударма мәтінін жазбаша түрде құрастырады.

Ауызша аударма барысында бастапқы тіл мен оның аудармасы аударма процесінде фиксирленбеген формада болады, онда аудармашы бастапқы тілді есту арқылы қабылдайды одан әрі аударманы салыстыруға, түзетуге мүмкіндігі болмайды. Ауызша аударманың классикалық түрінде аудармашы бастапқы тілді акустикалық түрде (есту арқылы) қабылдап, өз аудармасын ауызша жеткізеді. Ауызша аударма барысында аударма мәтіні бастапқы тілмен қатар, немесе бастапқы тілді қабылдап болған соң жүргізіледі. Осыған сәйкес аударманың екі түрін айтуға болады: синхрондық аударма және ілеспе аударма[2].

Синхрондық аударма дегеніміз аударманың мәтінінің бастапқы тілді естумен қатар жүруі. Сондықтан синхрондық аударма аудармашы мәтінді естіп болғаннан кейін аударма мәтінен жасайтын ілеспе аудармаға қарсы қойылады.

Синхрондық аударма көбіне халықаралық конференцияларда, кеңестерде, симпозиумдарда қолданылады. Ілеспе аудармаға қарағанда уақытты үнемдеуге көп мүмкіндік береді: сөйлеушінің сөзі ол айтылған мезетте аударылатын болғандықтан жиынға қатысушылар аударманы тыңдауға қосымша уақыт кетірмейді (ілеспе аудармада сөйлеушінің сөзі тыңдалғаннан кейін ілесе отырып аталған жиында қанша тілге аударылуы керек болса сонша рет қайталанады).

Соңғы жылдары синхрондық аударма басқа да салаларда қолданылып жүр мысалы, лекциялардың, кинофильмдердің, театр қойылымдарының синхрондық аудармасы. Синхрондық аударма ілеспе аударманы дәстүрлі екі жақты кездесулердегі орнынан ығыстырып шығып келеді, осындай кездесулерде аудармашыларға екі жақтың айтылғандарын синхронды түрде бәсең дауыспен аударуға ұсыныстар жиі түсуде. Синхрондық аударманың қолданылу аясы күн өткен сайын кеңейіп келеді.

Синхрондық аударма дегеніміз - аудармашы сөйлеушінің сөзін тыңдай отырып, бір мезетте (2-3 сек. қала отырып) аударатын аударманы айтады. Синхрондық аударманың тағы бір түрі ол «сыбырлауық» (нашептывание) аударма, онда аудармашы Рецептордың қасына отырып, аударманы құлақша мен микрофонның көмегімен немесе онсыз сыбырлау арқылы жасайды. Синхрондық аудармашы үзілісті күтпестен, сөйлеушінің сөзін үздіксіз аударды. Синхрондық аударма – аударманың күрделі түрі себебі ол аудармашыдан бір мезетте бірнеше тілдік әрекеттерді орындауды талап етеді: бір тілде тыңдау, екінші тілге аудару, сол тілге сөйлеушінің сөйлеу ырғағынан қалмай аударма жасау. Барлық осы үш әрекетті синхрондау есте сақтау қабілетінің мықтылығымен, көңілді аударма білу, тілдік компрессия жүргізу қажеттілігімен, бастапқы тілдің келесі бөлігін болжау, орындалмай қалған болжауды реттеу, аяқ астынан шешім қабылдау қажеттігімен т.б. байланысты болады. Синхрондық аударма барысындағы қандайда бір артық қимыл аудармашының сөйлеушіге ілесе алмай аударма сөздерін байланыстары алмай қалуына әкеліп соқтырады. Синхрондық аудармашы тілді жақсы білумен қатар жеке басының ерік-жігерінің күштілігін, білімділігін, сыпайылығын, сондай-ақ жылдам әрекет ету қасиетімен әзілқойлықты талап етеді. Синхрондық аудармашы үшін басты мақсат ол ойды дұрыс жеткізе білу [3].

Синхрондық аударманың үш түрін айтуға болады.

1) есту арқылы синхрондық аударма жасау; бұл жерде аудармашы сөйлеушінің сөзін тыңдап отырып аударма жасайды. Ол көп тараған түрі синхрондық аударма дегеніміз де сол.

2) алдын-ала дайындықпен немесе дайындықсыз қағаз бетінен синхрондық аударма жасау: аудармашы мәтінді сөйлегенге дейін немесе сөйлер алдында жазбаша түрінде алып қағаздағы аудармаға сүйене отырып сөйлеушіден қалыспай аударма жасайды, қалдырып кеткен жерлерін толықтырады, түзетулер жасайды.

3) аударма мәтінін синхронды түрде оқу: сөйлеушінің сөзін аудармашы сөйлеушіден қалыспай қағаздан оқиды, қажетті барлық түзетулер жүргізеді.

Техникалық құралдарды қолдану барысындағы синхрондық аударманың үш түрін атап айтуға болады:

а) арнайы кабинадағы синхрондық аударма.

б) портативті аппаратпен жасалатын синхрондық аударма. Бұл жерде аудармашыға кабина құрылмайды олар залда отырып сөйлеушінің сөзін трибунадан естіп, аударманы микрофон арқылы жүргізеді, протативті аппаратпен синхрондық аударма жасау, залдағы шумның көптігінен аудармашыға қиындық туғызады

в) техникалық құралдарсыз синхрондық аударма жасау аудармашы залда қатысушының қасында отырып сөйлеушінің сөзін трибунадан естіп бәсең дауыспен аударманы сыбырлап айтады.

Ілеспе аударма дегеніміз – ол аудармашының сөйлеушінің сөзін толығымен немесе үзіндісін ғана сөйлеуші сөзін тоқтатқан соң жүргізілетін аударма. Аударылатын үзіндінің көлемі әр түрлі болады және аударма жасау аралық уақыты да 20-30 минут болуы мүмкін. Аударманың бұл түрі аудармашыдан көлемді мәтін сегменттерін қамтитын болса аудармашы аударма жасау барысында негізгі сәттерді жазып отырады.[4].

Барлық ауызша аударманың техникасының дағдылары көп болу үшін аудармашының ең бірінші дұрыс дикциясы болуы шарт, аудармашының сөйлеу мәдениеті дұрыс қалыптасқан, қандай да болсын сөзді сауатты аяқтауға жаттыққан (логикалық түрде), сөйлемдегі „бос орындарды“ толтыра білуі, қабылдауы қиын сөздерді дұрыс жеткізе білуі, репродуктивтік материалдарды (эпитеттер, күнделікті тұрмыстық сөздер, жағдаяттық клишелер) білуі керек.

Ауызша аударманың тағы бір түрі ол дәйекті аударма, ол арнайы құрал жабдықты пайдаланбай, жеке байланыс негізінде жүзеге асырылады. Дәйекті есте сақтау қабілетін талап етеді. Егер бастапқы тіл аудармасы тілдің көп аударма барысында аудармашы сөйлеушіні тыңдайды, сөйлеуші тоқтаған соң аударма жүргізеді. Дәйекті аударма шағын келіссөздерде, іскерлік және ресми кездесулерде пайдаланылады. Дәйекті және сыбырлауық аудармашылар келіссөз жүргізуші екі жақтың жанында отыратын болғандықтан олардың аударма жасау барысында өздерін ұстау мәдениетіне өте жоғары талаптар қойылады, себебі аудармашылар өздерін талапқа сай ұстамаған жағдайда екі жақты келіссөздің болмай қалуы мүмкін. Жалпы аударма жасау барысында аудару, жетілдіру-редакциялау, бақылау-редакциялау жұмыстарының толыққандылығынан кейін ғана тәржіма сапалы болмақ.

Әдебиеттер:

1. Жақыпов Ж. Аударматануды аңдату. –Қарағанды, 2002.
2. Аудармашыға көмек: Әділет министрлігі Мемлекеттік тілді дамыту басқармасы аударма бөлімінің іс-тәжірибесінен / Тіл комитеті. Құраст.: Ақыпбек Ө., Тұтқышбаева Г. – Алматы: Глобус, 2007. – 248 б.
3. Алдашева А.М. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелері. А., 1998. Алдашева А. Аударматану (Лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер). Оқу құралы/Тіл комитеті; жауап. ред. Р.Сыздық. – Алматы: Арда, 2006. – 248 б.4. Р.К.Миняев-Белоручев.Общая теория перевода и устный перевод. М., 1980г.
4. Латышев Л.К.. Технология перевода. М., 2001г.
5. Олег Мешков. Практикум по переводу с русского на английский. М., 2002г.
6. Ширяев А.Ф. Пособие по синхронному переводу. Фр. Яз. М., 1989

РЕЗЮМЕ/RESUME

Абдрахманов Рүстем Хасенвич
Академия «Bolashaq», Караганда,
Республика Казахстан

Абильгазин Сагындық Иранович
Учитель казахсконо языка и литературы школы гимназии №68,
Караганда, Республика Казахстан
О КОНЦЕПЦИИ ПЕРЕВОДА

Перевод подразделяется на письменные и устные формы по жанрово-стилистическим особенностям и психолингвистическим особенностям языковых действий в зависимости от письменных и устных форм. В статье рассматриваются виды синхронных переводов.

Ключевы еслова: переводчик, устный перевод, синхронный перевод устный перевод, документы, государственный язык, делопроизводство, официальные, стиль, требования.

Abdrakhmanov Rustem Khasenovich
Academy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan
Abilgazin Sagyndyk Iranovich
Boarding school No. 68 in Karaganda
teacher of Kazakh language and literature
Karaganda, Republic of Kazakhstan
ABOUT THE CONCEPT OF TRANSLATION

Translation is divided into written and oral forms according to genre-stylistic features and psycholinguistic features of language actions, depending on the written and oral forms. The article deals with regularities and accidents in interpretation

Keywords: translator, interpretation, simultaneous translation, documents, state language, office work, official, style, requirements.

ӘӨЖ 81' 367:811. 512. 122

Әбжанов Ермек Жанатұлы
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
Абдрахманов Рүстем Хасенұлы
a.rustem1971@mail.ru
«Bolashaq» академиясы,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

ЭКСПРЕССИВТІЛІКТІҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ ЖОЛМЕН БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада синтаксистегі экспрессивтілікті беру мәселелері қарастырылады. Зерттеу объектісі араласулар, кіріспе сөздер, қосылатын құрылымдар, сондай-ақ байланыстырушы құрылымдар. Экспрессивтілік синтаксистік дизайнның жалпы белгісі. Авторлар экспрессивтілікті синтаксистік құрылымдарды әр-түрлі позицияларында ұсынып, сондай-ақ ұқсастық және айырмашылықтарын ашып көрсеткен.

Кілтті сөздер: экспрессия, аударма, заңдылықтар, ұсыныс, сөз, құрылымдар, кірістіру, бекітілген сөз, тіл білімі, парцелляция, үстеме құрылымдар.

Тақырыпты ашып алу үшін ең бірінші «экспрессивтілік дегеніміз не?» деген сұраққа жауап берейік.

Экспрессия - латын сөзі, орысшасы - выразительность. Тіл ғылымында экспрессивтілік туралы дөп басып айтатын пікір жоқ. Мысалы, француз ғалымы Марузо сөздігінде экспрессивтілік "мәнерлі" деген ұғымды білдіретіні көрсетіледі де, оған "элементтің, не құбылыстың айтылатын ойға бағалық сипат үстейтін қасиеті" деген анықтама беріледі.

Дәл осындай екінші сөздікте экспрессия анықтамасы былай беріледі: "Экспрессия - сөздің мәнерлілік, суреттілік - қасиеті. Ол сөзді қарапайым лексикадан ерекшелеп оған бейнелілік пен эмоционалдық реңк үстейді. Бірақ, әрқашан экспрессивтілік бар жерде бейнелілік пен эмоционалдық реңк бола бермейді". Осы сияқты пікірлер көптеп кездеседі.

Сөйлем арқылы ойды білдіруде, сөйтіп бес түрлі мүше қолданатын болады. Бірақ сөйлем - жалаң коммуникативтік акт емес, ол психологиялық-экспрессивтік те акт.

Жалпы тіл білімінде эмоция және экспрессия деген ұғымдардың өзара байланысы, қолданылу ерекшеліктері жайында әртүрлі пікірлер айтылып келеді. Эмоция мен экспрессия ұғымдары көбіне лексиканың аясында "эмоционалды-экспрессивті" түрінде бірге қолданылып жүргені бәрімізге мәлім. Дей тұрғанмен, тіл білімінің біраз мамандары, әсіресе, синтаксис мамандарының эмоция мен экспрессияның әр басқа ұғымдар екені жайында жазылған, айтылған еңбектерін де кездестіруге

болады. Бұл туралы қазақ тіл білімінде Х.М.Нұрмұқановтың "Сөз және шеберлік" деп аталатын еңбегінде эмоция мен экспрессия ұғымдарына арнайы орын берілген. Зерттеушінің еңбегінде экспрессия - латын сөзі, орысшасы — выразительность деп көрсетіледі [1, 49].

Сонымен қатар, ғалым өзіне дейінгі айтылған пікірлерді негізге ала отырып, экспрессия мен эмоция ұғымдарының ара қатынасы жөніндегі ойларын ортаға салады. Зерттеуші бұл ұғымдардың стильдік қырларына ерекше назар аударып отырған. Алайда, ғалым бұл мәселенің лексика төңірегінде ғана қарастыруды мақсат етеді де, синтаксистік деңгейдегі экспрессия туралы мәселе қарастырылмайды. Зерттеуші экспрессия сөзге бейнелілік пен эмоциялық реңді үнемі бермейді, яғни экспрессивтілік бар жерде бейнелілік пен эмоциялық рең үнемі бола бермейді деген пікір білдіреді [1, 50].

Экспрессия ұғымының синтаксиспен байланысы жөнінде орыс тіл білімінде біршама еңбектер бар болғанымен, қазақ тіл білімінде экспрессияның синтаксиспен байланысы әлі күнге дейін мамандардың назарынан тыс қалуда.

Синтаксистік құрылымдағы қандай сипаттар, қандай қолданыс, қандай единицалардың экспрессиялық реңк беретініне әлі күнге дейін баса назар аударылмауда. Сондықтан синтаксистің зерттеу міндеті - өзінің зерттеу нысанына алатын бірліктерді белгілеп алып, олардың экспрессияға қатысын таразылау. Оның үстіне, экспрессияның жазбадағы көрінісі тыныс белгісі арқылы да берілетіндіктен тыныс белгілерінің қойылу жайттарына да тоқталуға тиіспіз. А.Ф.Прияткина өзінің "Об экспрессивности союза" деген мақаласында экспрессивті құрылымдар жайында сөз ете келіп: "Существует понятие и об особой сфере "экспрессивного синтаксиса", к которому относятся различные приемы построения текста — речевые преобразования языковых структур: сегментация, парцелляция, эллипсис", - дейді [2. 97].

Бұл жерде аталған бірліктер (единицалар), біздіңше синтаксистік экспрессивтік реңк беретін бірліктерін түгел қамтымайды. Біздің мақсатымыз - осы единицалардың экспрессияға қаншалықты қатысы бар екеніне көз жеткізу.

Экспрессивтік бояу одағай сөздерде өте айқын көрінеді. Мысалы: *Е, мен бір түк көрмеген меңреу ме едім сонша?* (Ғ.М.). Мәселен, қаратпа, қыстырма сөздердің кейбіреуінде айқын көрініп, енді бірінде солғындау көрінеді, одағайларда олай емес. Мысалы, адам көңіл-күйін көрсеткенде ғана оның жағдайына байланысты бірде бәсең, бірде айқын көрінеді.

Сөзімізді дәлелдей түсу үшін, *Апырым-ай! Қамарға әзірейіл шеңгелі тигендей тер онан да, мұнан да кетіп қалшылдап, қысылып оранып түсіп шалқалаймын деп басын бөренеге соқты* (С.Т. "Қамар сұлу" 74-б.). Осындағы *"Апырым-ай"* одағайы арқылы Қамардың қатты күйзелгеніне автордың өзінің де сезімі ұштасып кетіп жатыр. Апырым-ай одағайының астарында *"неге оны осындай күйге түсірді, осыншама адам баласына зұлымдық жасайды екен-ау"* деген ойлар жатқан секілді. Қамар жанының күйзелгені, қиналған жайын көріп, автор да қатты қиналады. Бұл жерде *"апырым-ай"* одағайын алып тастасақ сөйлемге әсерлілік беріп тұрған бірліктен айырыламыз.

Одағайларға -ау, -ай демеуліктерінің қосылуы арқылы оның әсерлілігін, бейнелілігін арттырады және де олар күрделенген одағайлар қатарына жатады.

1) *Ойбай-ай!... Болыс басымен әлі тосып отыр, әлі тосып отыр* (С.Т. "Қамар сұлу", 27-б).

2) *Ой, пірім, алла-ап! Мынау Қамар ма?* (С.Т. "Қамар сұлу", 33-б).

Одағайлардың қайталанып келуі арқылы жасалғанда, жоғарыдағыдай қасиетті аңғаруға болады

3) *Е-е-е! Тоқал, жалшы дегендер отпен кіріп, күлмен шығатын еді-ау!* (Ғ.М. "Дауылдан кейін", 230-б).

"Е, бұзылып болды зой бұл жұрт деп ағайынға қашаннан бергі жараның қалыптасып, шайқалып бара жатқанын аңғартқысы келді", - деген сөйлемде "Е" деген одағайды алып тастасақ ешқандай да мағынаның өзгергенін байқамаймыз, тек адамның көңіл-күйінің қандай күйде тұрғанын, сөйлемге эмоциялық реңк беріп тұрған единицадан айрылып қаламыз. Екінші жағынан осы жерде өз кейіпкерін қандай күйде бергісі келгенін де «Е» арқылы аңғарғандаймыз.

Ескерте кететін бір жайт сөз басында немесе оқшау тұратын жоқ пен сөйлем мүшесі болып келетін жоқты шатастырмау керек. Сөйлем мүшесі болып келетін "жоқ" көбінде сөйлем соңында келеді.

1) *Бұл қағазға келгенде Абайдың айналасындағы топ сеніп қалған еді, бірақ Абай қынжылған жоқ* (Абай жолы, 320-б.).

Өлең жолдарында сөйлем мүшесі болып келетін жоқ сөйлем басында келеді. Бұлар тыныс белгісі арқылы ажыратылмайды.

Қыстырма және қыстырынды құрылымдардың экспрессивті қызметі

Қыстырынды сөйлемдер деп отырғанымыз – қыстырма сөйлемдердің ерекше бір түрі. Ол ХІХ ғасырға дейін қыстырма сөздер ретінде қарастырылып келеді. Және де бұл ХҮІІІ ғасырда орыстың ірі құнды қағаздарында негізгі сөйлемде берілген ойды түсіндіру, ссылақ ретінде шығарманы дұрыс жазу үшін осындай сөз түрлері қолданылған. Ал тек ХХ ғасырдың 50-60-жылдарынан бастап, қыстырынды сөзді қыстырмадан бөліп алып қарастырса, 70-80-жылдары барлық тілдерде қыстырынды сөздердің құрылымын, функциялық-семантикалық ерекшеліктерін, дыбыс яғни интонацияға байланысты қыстырма сөздерден алшақтығын, олардың мәтіндерде қолданылуын зерттей бастады. Қыстырынды сөздердің пайда болуына мәтіндегі стильдік жанр тарихы үлкен әсер етті. Қыстырынды сөздер алғашқы кездерде газет, журнал беттерінде көбірек кездесті.

Қыстырма мен қыстырынды арасындағы айырмашылық мынада: қыстырма сөздер негізгі баяндалған оқиға желісіне байланысты айтушы адамдардың түрліше көзқарасын, өзіндік пікір, тұжырымын білдіріп тұрса, ал қыстырынды сөйлемдер сол тұтас сөйлемге не болмаса сондағы кейбір жеке сөздерге қосымша түсінік, ескерту жасай кету ыңғайында жұмсалады. Дәлірек айтсақ, қыстырынды сөйлем негізгі сөйлемдегі ойдың жанама түсініктемесі. Мына бір сөйлемдердің құрылысы мен ондағы синтаксистік құрылымдардың қызметіне назар аударып байқайық.

1) *Оның айтқан мәліметтеріне қарағанда, біздер біраз күнде көмекші жәрдем алатын сияқтымыз* (газеттен).

2) *Мынау қабан сияқты адамның (Шоқан оны Әлібек деп жорыды) қимылы сол — Байқал қабанына ұқсайды* (С.Мұқанов)

Негізгі сөйлемдермен синтаксистік қарым-қатынаста жұмсалғанымен де, мағыналық байланыстың көрінісі екі сөйлемде екі түрлі берілген. Алғашқысында сөйлемдегі негізгі ойдың желісі біреудің пікіріне байланысты жұмсалып келсе, екіншісінде жеке сөздің мән-жайы жол-жөнекей түсіндіріле, ескертіле айтылып тұр. Осыған орай екі сөйлемнің құрылысы да, ондағы синтаксистік конструкциялардың өзаралық мағыналық қарым-қатынастары да әр түрлі болып келген. Сондықтан осы тәріздес сөйлемдерді бір қалыпты аясында бірге қарастыруға бола бермейді. Әрқайсысы жеке-жеке синтаксистік категория ретінде өз алдына жеке талдауды қажет етеді. Соңғы тәріздес сөйлемдердің өз ерекшелігін ескере отырып, оларды "қыстырынды сөйлемдер" деп атаймыз.

Ал сөйлеуші өз ойын білдіргенде, бір нәрсенің жайын құр баяндап қоймай, оған өзінің қатынасын қоса білдіруі мүмкін. Ол қатынас әрқилы болады: сөйлеуші өз айтқанына күмәнданатындығын немесе сенетіндігін білдіре алады, немесе айтқан ойына байланысты өкінішін, ренішін, қуанышын, қуаттайтындығын қоса айтуы мүмкін, сондай-ақ ол ойды қорыта айтатындығын немесе оның кімнің тарапынан екендігін де білдіре кете алады. Қысқасы, сөйлемге осы сияқты сан алуан мағыналық реңктерді синтаксистік жолмен беру үшін қыстырма элементтер пайдаланылады. Бірақ бұл элементтер сөйлемнің белгілі синтаксистік жолмен беру үшін қыстырма элементтер сөйлемнің белгілі бес мүшесінің ешбіреуіне де жатпайды, олармен белгілі синтаксистік тәсілдердің (қиысу, матасу, жанасу, қабысу, меңгеру) ешқайсысы арқылы байланыспайды, сондықтан сөйлем мүшелерінің бірде-бір сұрағына жауап бермейді. Бірақ қыстырмалар не сөйлемде айтылған тұтас ойға, не оның белгілі бір мүшесіне қатысты болады, сондықтан олар да, сөйлем мүшелері сияқты айтылатын ойды білдіруге қатысатын қажетті, мәнді элементтер болып саналады.

Қыстырма сөз сөйлемге модальдік мән үстейді. Модальділік – айтылған ойға айтушының көзқарасын қоса білдіру. Модаль сөздің барлығы орыс тіліндегідей тек қыстырманың қызметін атқармайды. Сөйлем ішінде тек әр қыстырманың қызметін атқаратын модаль сөздер бар: *шамасы, әлбетте, зайыры, бәлкім, рас, анығында, шындығында* сияқты модальдық мағына беретін сөздер белгілі істі, қимылды мойындау, келісу шамасында ғана қыстырманың қызметін айтады.

Қыстырма сөз тіркестерінің ішінде тұрақталған түрлері және жақтық, шақтық, жекеше-көпшелік жағынан құбылмалы немесе басқа түсіндірме сөздермен жойылып кете алатын тұрақсыз тіркес бола алады. Тұрақты қыстырма сөз тіркестерінде: *сөз жоқ, не шара, амал қанша, амал не* т.б. тәрізділер жатса, тұрақсыздарға: *қорыта келсем* (қорыта келгенде, қорыта айтсақ, қорыта айтсам т.б.), *сорыма қарап* (сорыңызға қарай, сорыңа қарай).

Қыстырма сөз сияқты, сөйлем мүшелерімен синтаксистік белгілі тәсілдер арқылы байланыспайтын, сөйлем мүшелерінің сұрақтарына жауап бермейтін оқшау сөздердің тағы бір тобы бар:

1. Қойылған сұрақтар тура құптауды немесе айтылған ойға келісушілікті білдіретін *я, құп, жарайды, жаңсы, жөн, мақұл* деген.

2. Қойылған сұраққа тура қарсы жауап беретін немесе келіспеушілікті білдіретін *жоқ, қой* сөздері.

3. Амандасу, қоштасу, кешірім сұрау, алғыс айтуды білдіретін сөздер.

Қыстырма сөз бен қыстырма сөздер арасында функционалдык, грамматикалық, генетикалық айырмашылықтары бар.

Мысалы, қыстырма сөзде айтушының хабарлап тұрған фактімен тікелей қарым-қатынаста болады. Оны мынадай варианттарға бөлуге болады:

1) Автордың түрліше сезімін қуанғанын, қайғырғанын, таңданғанын, өкінішін, сенімін т.б. білдіретін қыстырма сөздер болады. Мысалы:

1) *Айтпақшы, сізге айтуға ұмытып кетіппін* (А.ж. 132 б.).

2) *Рас, сен сүйдедің. Соны айтып ойнадың! — дей берді Ербол* (А.ж. 545 б.).

Қыстырынды сөздерде жақшамен қатар үтір, сызықша қолданылады. Бірақ олар жақша сияқты емес, сирек кездеседі. Сызықша арқылы бейнеленген қыстырынды сөздер сөйлем соңында келсе, олар өздерінің қыстырындылық қасиетінен айрылып қалады. Сондықтан олар көбіне сөйлем басында, ортасында келеді. Мысалы:

1. *Үлкен үйге кішкене кілт жол ашатын сияқты, үлкен іске көбіне кіші іс кілт болады, кіп-кішкене ұшқыннан үп-үлкен өрт шығады* (А.Б.).

2. *Ақсақ Темір әулеті — жауынгер шалдың өзі мен немересі Ұлықбектен өзгесі - мұсылманшылыққа берік болғанға ұқсайды* (Т.Ахтанов).

3. *Бұдан елу жыл бұрын - мың тоғыз жүз отызыншы жылдың жаз айы - мамырдың орта шені болатын* (С.Жүнісов).

Негізінен қыстырынды сөзде тыныс белгілерін таңдауда мынадай байланыстар болатын сияқты:

а) тексттің мазмұнында автордың негізгі ойды беруге тырысуы;

ә) негізгі мағынаға мазмұндық жағынан жақын болуы;

б) қыстырынды сөздердің синтаксистік құрылымының күрделі болуы;

Жалпы, қаратпа, қыстырма, одағай сөздердің экспрессивтік қасиеті көркем әдебиеттерде шығармашылық көркемділік дәрежесін биіктетуде, яғни шығармадағы образдар арасындағы қарым-қатынасты әсерлі көрсету мақсатында образ табиғатын мейлінше жан-жақты ашуда оқшау сөздердің қолданылу қызметінің аясы кеңейіп, жаңа мағыналық роль атқара бастады.

Сонымен бірге экспрессивтік мән бар оқшау сөздер де бірдей болмайтынын анықтады. Одағайлар мен қаратпаларда айқын көрінсе, қыстырмаларда әлсіз көрінеді.

Тіл білімінде "үстеме құрылымдар" және "парцелляция" деген ұғымдар бар. Бір қарағанда, бұл ұғымдар бір-біріне ұқсас келеді. Бұларға жеке-жеке берілген анықтамалар да көп. Бірақ бір-бірінен ерекшелене қоймайды.

Тіл білімінде парцелляцияға байланысты бірізді тоқтам жоқ. Зерттеушілер мұны парцелляция құбылысының көп қырлылығымен байланыстырады. Және бұл мәселеге зерттеушілердің өздері әрқилы көзқарас тұрғысынан қарайтындығынан болса керек. Біздің қазақ тіл білімінде осы мәселе бойынша бірді-екілі ғана мақалалар жарыққа шыққан. Осыған орай қазақ тіл білімінде бұл мәселе жан-жақты зерттеле қойды деп айту қиын.

Қай анықтамаға үнілсек те, біздің байқағанымыз – парцелляция – белгілі бір информациялық жүкті арқалап тұратын, белгілі бір информацияға негізделген, базистік сөйлемдегі ойды нақтылаушы, айқындап анықтаушы, толықтаушы, пысықтаушы қызметін атқаратын, базистік сөйлемнен белгілі бір тыныс белгісі арқылы ерекшеленген синтаксистік түзілім [3. 386]. Осы ерекшелену арқылы ол оқырманның назарын аударып, өзгеше бір экспрессиялық сипатқа ие болып тұрады.

Қалай десек те, бертінге дейін тіл мамандары парцелляцияны үстеме құрылымның бір түрі деп танып келген. Бұлай деп тануының қиысыны да бар. Біріншіден, сыртқы тұлғасы жағынан ұқсас болып келуі; Екіншіден, берілген анықтамаларда бұлардың айырмашылықтарын нақты тілдік дәлелдер арқылы ажыратуды көздемеген сияқты.

Әдебиеттер

1. Нұрмұқанов Қ. «Сөз және шеберлік». Алматы, 1987.

2. Прияткина А.Ф. «Об экспрессивности союза». Москва, 1983.

3. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. «Словарь-справочник лингвистических терминов». М.: 2001.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Абжанов Ермек Жанатович
Карагандинский государственный университет,
Караганда, Республика Казахстан
Абдрахманов Рүстем Хасенвич

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

С статье рассматривается проблемы передачи экспрессивности в синтаксисе. Объектом исследования взяты междометия, вводные слова, вставные конструкции, а также присоединительные конструкции. Экспрессионность является общим признаком вышеназванных синтаксических конструкции. Авторами указаны экспрессионность этих синтаксических конструкции в разных позициях предложения, а также сходства и различие их.

Ключевые слова: закономерности, случайности, устный перевод, документы, государственный язык, делопроизводство, официальные, стиль, требования.

Abzhanov Ermek
Karaganda State University named after E. A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Abdrakhmanov Rustem
Academy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan

The article devotes expression ways of given. The adverbs, conclusion, undes structures like base objects have been putting. Their likes as and differences had shown. The expression is these syntaxis structures middle opinion. The author had showing these problems.

Key words: expression, vocabulary, patterns, sentence, word, structures, insertion, bonded word, linguistics, parceling, overhead structures

ӘӨЖ 81-13

Ержанова Алма Сабыржановна
alma.sabyrzhan@mail.ru
Қарағанды медициналық университеті
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Мақалада тіл білімінде ғалымдардың когнитивтік лингвистикаға берген ғылыми анықтамалары мен тұжырымдары біріктіріліп қарастырылған. Когнитивті ғылымдардың дамып қалыптасуы туралы мәселелер қарастырылды. Жалпы алғанда, қазақ тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың қалыптасуындағы қазақ ғалымдарының еңбектеріне шолу жасалды.

Кілтті сөздер: бірлік - сөз, сөйлем, сөз тіркесі, когнитивизм, таным, тіл мен ұлт, концептуалды жүйе, когнитивтік феномен, әлемнің тілдік бейнесі, білім, ішкі лексикон

Қазақ тіл білімінде когнитивтік бағыт–кейінгі уақытта ғана, яғни ғасырлар тоғысында қалыптасып, бүгінгі күнде қарқынды дамып келе жатқан негізгі бағыттардың бірі. Таным теориясының даму ерекшеліктері және қолдану сипаты бірталай ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Солардың ішінде Н.Уәлидің (халық тілін оның болмысымен тығыз байланыста зерттеген), М.Оразовтың (сөздің мағынасын сипаттағанда «тілдік ой», «ойлау», «объективті дүние», «ішкі форма» ұғымдарына назар аударып, анықтамаларын берген), К.Жаманбаеваның («эмоция», «символ», «тілдік сынақ» ұғымдарын қарастырған, олардың когнитивтік негіздерін қарастырған), Б.М.Тлеубердиевтің (ономастикалық концептілерді қарастырған), Б.Хасанұлының («тұжырым», «тұжырымсала», «нобай» ұғымдарын талдаған, олардың когнитивті негіздерін сипаттаған), Э.Н.Оразалиеваның (қазақ тіл біліміндегі когнитивтік парадигманың басты теориялық қағидалары мен ұстанымдарын сипаттаған) зерттеу мақалалары мен еңбектерін айтуға болады.

Тіл мен ойлаудың өзара байланысы туралы мәселе жалпы тіл білімінде ғана емес, сонымен бірге пәлсафа, логика, психологияда ең күрделі мәселелердің бірі болып саналды. Мәселенің күрделілігі ойлаудың табиғаты мен тілдің табиғатының күрделі болуында. Бұл екі құбылыстың екеуі

де адамның екі жақтық табиғатына сәйкес әрі әлеуметтік, әрі танымдық, әрі биологиялық жақтарымен сипатталады. Ой тіл арқылы айтылған мазмұнның негізін құрайды. Ой арқылы, адам миының сәулелендіруші әректі арқылы тілдік бірліктер объективті дүниемен байланысқа түседі. Сондықтан да тіл-ойлаудың қаруы, ал тіл мен ойлаудың байланысы танымдық бірлік ретінде сипатталады. Ойлау мидың материалдық физиологиялық процестерімен байланыста бола отырып, тек тілдің негізінде және тілдің көмегімен іске асады. Тіл арқылы адам ойлайды, ал ойлау арқылы шындық болмысты танып біледі. Адамның ойы сөйлеу арқылы дүниеге шығады. Тілдегі сөздер мен сөз тіркестерін айту арқылы біз шындық болмысқа деген көзқарасымызды білдіреміз. Ойлау мен тілдің диалектикалық байланысы сөйлеу арқылы беріледі, ол тілдің танып білуде (познание) атқаратын ролін белгілейді. Тілдегі әрбір бірлік - сөз, сөйлем, сөз тіркесі қандай да бір мағынаны, ұғымды, ойды білдіреді. Ұғым мен ой тілдік бірліктердің мазмұны болса, танымның негізгі бөлшектері болып табылады.

Тіл білімінде ғалымдардың когнитивтік лингвистикаға берген ғылыми анықтамалары әр түрлі болып келеді. Когнитивті лингвистика мен когнитивті грамматиканың бастауында тұрғандар америка ғалымдары: Рэй Джекендорфф, Джон Лакофф, Ч.Филлмор, У.Чейф. Осы бағыттың негізін салған Дж. Лакофф былай дейді: «Егер тілді адамның әлем жөнінде мағлұмат алатын тәсілі деп түсінсе, сол тәжірибені бейнелейтін тіл теориясы қажет. Бұл тек когнитивті грамматика арқылы жүзеге асады» [1,42.].

Бұл ғалымдар «когнитивті лингвистика мен грамматика – егіз ұғымдар» деп түсіндіреді. Сол себепті ғалым В.Маслова когнитивті грамматика терминінің АҚШ-та кеңірек мағынада қолданылатынын ескеріп, когнитивті лингвистиканы оның синонимі ретінде түсіндіреді: «Өзі дүниеге келген АҚШ топырағында бұл сала когнитивті грамматика деп таралды. Ол ағылшын лингвистикасында грамматика терминінің көп қолдануымен байланысты. Ресейде когнитивті семантика термині жиі қолданылады»[2,12.].

«Когнитивті грамматика» термині ең алғаш Дж.Лакофф пен Г.Томпсонның 1975 жылғы «Когнитивті грамматиканы ұсынамыз» деген мақаласында пайда болған. 1987 жылы Р.Лангакердің «Когнитивті грамматика негіздемесі» еңбегінің алғашқы томы, 1991 жылы екінші томы жарық көрді. Л.Талми, Ч.Филлмор, У.Чейфтің мақалалары когнитивті лингвистиканың дамуына кезеңдік сипат берді.

Орыс тіл білімінде когнитивті лингвистиканы, концептік зерттеулерді семантиканың тұңғығы деп есептейтін ғалымдар да бар. Ресей ғалымдары тікелей семантикамен айналысқандықтан, когнитивті лингвистиканы семантикамен тығыз байланыстырады. Когнитивті лингвистиканың ең көрнекті өкілдері: Н.Д.Арутюнова, А.Вежбицкая, Ю.С.Степанов, Е.С.Кубрякова, В.Н.Телия когнитивті лингвистикаға сол семантикадан келген. Сол себепті орыс тіл білімінде «когнитивті лингвистика» терминімен қатар, «когнитивті семантика», «когнитивті грамматика» терминдері бірге қолданылып келеді. Олар қазір аражігі ашылған жеке-жеке ұғымдар. Когнитивті грамматика когнитивті лингвистика сияқты тілдік құбылыстардың когнитивті аспектілерін қарастыруға бағытталған грамматикалық концепцияларды сипаттайды.

Таным өте күрделі, қайшылыққа толы, ұзаққа созылған процесс. Сол себепті қазіргі жаһандану процесі ғылым салаларының тоғысу мен бірігуіне ғана ықпал етпей, сонымен қатар тың ғылыми салалардың қалыптасуы мен дамуына ықпал етті. Когнитивті лингвистика – қазіргі тіл білімінің қоғамдық-әлеуметтік рөлі мен орнының күшеюіне орай, адамзаттың ой мен тіл, таным мен тілдік қарым-қатынасын анықтайтын, тың ізденісті талап ететін сала. Ғалым Е.Кубрякованың сөзімен айтқанда, «Когнитивті лингвистика – тілдің жалпы когнитивті механизмі, тілдік танбалар жүйесіндегі ақпаратты белгілеу мен сыртқа шығарудың құралы ретінде қалыптасқан лингвистикалық бағыт» [3, 16.].

Когнитивті лингвистиканы ғалым В.Маслова тіл біліміндегі жеке ғылым ретінде қарастырады. Ғалым Б.Хасанұлы «Когнитивті лингвистика - бұл бейне (символ) жөніндегі ғылым, ол таңба арқылы берілген бейнені объективтік және субъективтік тұрғыдан анықтауды теңгереді, сол арқылы лингвистикалық- когнитивтік талдау жасау үдерісін қиындатады, бірақ зерттеуді пәнаралық тұрғыдан қанықтыра түседі», - деп көрсетеді [4,10.]

Сол себепті когнитивтік лингвистика әлемді дайын қалпында сипаттап қана қоймайды, нысанды шығармашылық жолмен шынайы түрде жаңа қырларынан пайымдайды. Оның негізгі зерттеу нысаны - кезінде дәстүрлі лингвистикада сөз ретінде қарастырылып келген концептіні таңба тұрғысынан когнитивті лингвистикада жан-жақты қарастыру. Соған орай когнитивті лингвистиканың мақсаты - тілді таным шеңберінде зерттей отырып, тіл мен когнитивтік түсініктің сәйкестігін

анықтау, адам басында пайда болған тілдік сана мен әлемнің тілдік бейнесін белгілеу. Ғалымдар когнитивті лингвистиканы тілді ішкі құрылым ретінде қарастырады және сөйлеушіні-тыңдаушыны ақпаратты өңдейтін жеке модульдерден тұратын жүйе ретінде сипаттап түсіндіреді деп көрсетеді. Осылайша когнитивті лингвистика әлемді сипаттау мен осындай сипаттауды туғызатын құралдарды жасаумен байланысты күрделі зерттеулер аясына кіреді. Бұл ғылым саласы толық қалыптасып болмағанмен, онда көптеген ағымдар жол салып келеді. Олар: когнитивті грамматиканың түрлі типтері, прототиптік семантика, концептуалдық семантика, фреймдік семантика. Нәтижесінде көптеген тілдік сүбелі мәселелер жаңаша қарастырылып, өз шешімін табуда.

Когнитивті лингвистика - ХХІ ғасыр лингвистикасының бетке ұстар негізгі бағыттарының бірі. Ол дәстүрлі лингвистиканың, когнитология мен психолингвистиканың негізінде пайда болды.

Когнитивті ғылымдар адам санасы мен ойлау жүйесі және олармен байланысты менталды (психикалық, ойлау) процестер мен және жағдайлармен байланысты. Оның зерттеу нысаны - когниция. Когниция – таным және онымен байланысты құрылымдар мен процестер. Сондықтан когнитивті ғылымдардың басты мақсаты адам қандай ақпаратты игереді, оны қалай пайдаланады деген мәселелерге келіп тіреледі.

Когнитивті ғылымдарды когнитивизм деп те атайды. Ғалымдар когнитивизм терминінің бірнеше мағынасын атап көрсетеді:

1) бұрын психология аясында қарастырылған таным мәселесі, сол танымдық процестерге қайта оралу;

2) бүкіл когнитивті ғылымдарға мәнделс атау ретінде қарау;

3) когнитивті ғылымдардың дамып қалыптасуының бастауында тұрған ең алғашқы басқышы.

Лингвистика саласына бұл ғылым адамның ойлау және сөйлеу процестерін санадағы модель тұрғысынан қарастыруға байланысты қалыптасты. Сол себепті когнитивті лингвистика адамның білімін, оны алу жолдарын, жалпы таным-түсінігін жан-жақты қарастырады. Жалпы алғанда, когнитивті ғылым көптеген басқа салаларға жанашылдық әкеліп қана қойған жоқ, сонымен бірге өзі де біршама байыды.

Тіл білімінің даму тарихында дәстүрлі үш түрлі ғылыми парадигма анықталып отыр. Олар: салыстырмалы - тарихи, жүйелі – құрылымдық және антропоцентрлік. Тілді зерттеудің арнайы әдісі салыстырмалы – тарихи әдіс болғаны бүкіл ХІХ ғасыр тіл білімінің алғашқы ғылыми парадигмасы ретінде сипатталады. (Ф.Бопп, А.Мейе, Р. Раск т.б.)

Ал ХХ ғасырда жүйелі - құрылымдық парадигмаға сай сөзге, атауға таңбалық жүйе ретінде ерекше назар аударылып, соның негізінде тілдің әр түрлі деңгейіндегі парадигмалық және синтагмалық қатынастарын, қызметін т.б. анықтайтын іргелі зерттеулер, оқулықтар және академиялық грамматикалар жазылды және бұл әрі қарай да жалғаса бермек (Ф.Фортунатов, Бодуэн де Куртенэ, Фердинанд де Соссюр, А.Мартине, Э.Бенвенист, А.Реформатский т.б.).

Тіл мен ойлау бірлігінің өзіндік ерекше қасиеттерін тіл білімінің дәстүрлі, «таза», тілдік жеке ғылым саласы шеңберінде зерттеу мүмкін емес. Оған қажет ғылыми парадигма - когнитивті лингвистика, онымен сабақтас этнолингвистика, психология, социологиямен т.б. тұтасуы. Осы тұтастық адам санасы қалай құрылған, адам дүниені қалай таныды, қабылданған мәліметтер қалай танымға айналады да, менталдық кеңістіктер қалай жасалады деген сұрақтарға жауапты тілдің терең құрылымдарын зерттеу арқылы анықтайды. Осы ғалымдардың, атап айтқанда, философиялық, психологиялық, этностық, лингвистикалық теориялардың жүйесі дүниені тұтас танудың теориясы шеңберінде тіл қызметінің когнитивтік негіздерін айқындайды. Оның негізгі ұстаным-дарын былайша анықтауға болады:

1. Қоғамдық тәжірибеге негізделу, яғни дәстүр жалғастығы, танымның қазыналық сипаты;

2. Таным модельдерінің символдық түрлері, яғни тілдің қызметі – ақпарат беру емес, бейнелеуге мүмкіншілік жасау.

3. Таным модельдерінің жүйелі сипаты, сабақтастығы. Яғни, ол - таным моделінің құрылымдарының тұтасуынан тұратынын сипаттайды.

Негізінен қазақ тілші-ғалымдары қазақ тіл біліміндегі тілтанымдық бағыттың дамып, қалыптасуын алаш зиялыларынан бастайды. Себебі, ХХ ғасырдың басында ұлттық тіл білімінің дамуы мен қалыптасуында маңызды орын алатын Алаш зиялылары қазақ халқының рухани-мәдени өрлеуіне зор ықпал жасаған ұлт зиялылары болды. Міне, сол себепті олардың асыл тіліміз туралы айтқан тұжырымдары мен көзқарастары қазақ тілтанымының қалыптасуына түрткі болды десек қателеспейміз. Өз еңбектерінде тіліміз туралы алғашқы танымдық тұжырымдар жасап, осы тіл арқылы бірде қоғамтану, бірде елтану, бірде адамзаттану міндеттерін шешіп, жалпы, құрғақ

сипаттама шолудан гөрі, тіл біліміндегі өзекті болған жеке мәселелерді тереңінен түсінуге өз зерттеулері мен ғылыми мақалаларын бағыттап жазды. Оған дәлел ретінде А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Қ.Кемеңгерұлы, М.Тұрғанбаев, т.б. секілді ұлт оқығандарының еңбектеріне назар аударған дұрыс. Бұл еңбектерінде қазақ оқығандары тіліміздің мән-мағынасын ашып қана қоймай, сонымен бірге тілді танудың маңыздылығын саралайды. Мысалы, А.Байтұрсынов өзінің зерттеулерінде «Тіл- құрал» деген қағиданы басшылыққа ала отырып, оған тек құрылымдық бірлік ретінде ғана қарамай, тіл табиғатын түсіндірудің амалдарын қарастырып, оны адамзат болмысының өзіндік бір бөлшегі ретінде қарастырады. Оның қолданған сөздері мен сөйлемдері, ол түрлеген қазақ терминологиясы қазақ тілінің төл табиғатынан шығып, ұлттық таным-түсінікті қалыптастырып, ұлттық ойлаудың деңгейін қалыптастырды. Қазақ сөзінің қасиетін, табиғатын танытуға тырысқан ғалым тіл туралы былай дейді: «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниядығы адамдар тілінен айырылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық түсер еді» [6,8].

Осылай ой қорытқан ұлт ұстазы тілдің қоғамды, әлемді танудағы асыл қасиеті туралы мынандай ой қорытады: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарар. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек» [7,343].

Қазақ тіл білімінде когнитивтік бағыттың қалыптасуында этнолингвистикалық зерттеулер ерекше мәнге ие. Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, М.Копыленко, Ж.Манкеева зерттеулері тек этнолингвистика үшін ғана емес, когнитивтік зерттеулер үшін де құнды. Ұлттық іс-әрекетті талдауда, ең алдымен, қалыптасу, сақтау, адамзат тәжірибесінің берілу процестерін адам туралы ғылымның барлық бағытының бір-бірімен байланысынсыз елестету мүмкін емес. Этнолингвистика-тілдің халық мәдениетіне қатысын зерттейтін бағыт. Когнитивті лингвистика да, этнолингвистика да тілде сақталған атау арқылы қоғам дамуының белгілі бір тарихи кезеңдерінде қолданылған материалдық игілікті тіл арқылы тануға көмектеседі.

Қазақ тіл білімінің танымдық тұжырымдамасын мен когнитивтік бағытты дамытуға ат салысып келе жатқан зерттеулер қатарында А.Қ.Сейілханның, С.И.Жапақовтың, М.Т.Күштаеваның, А.Б.Әмірбекованың, Ә.Ж.Айтпаеваның және өзге де тілшілердің ғылыми еңбектерін атаған орынды. Тілдік құралдардың, лексикалық бірліктердің, көркем шығарма мәтіндерінің когнитивтік негіздерін, концептуалды жүйені талдауға бағытталған бұл ізденістер әрі бағыт-бағдарымен, әрі өзіндік жүйелі әдіснамалық негізімен, әрі маңызды дерекнамалық қорымен көзге түседі.

Жалпы алғанда, қазақ тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың қалыптасуында Э.Д.Сүлейменова, Н.Ж.Шаймерденова, Г.Г.Гиздатов, Ж.Манкеева, Қ.Жаманбаева, Г.Смағұлова, Б.Хасанұлы, Б.Қасым, А.Ислам еңбектерінің маңызы зор. Қазақстандық тіл білімінде когнитивтік лингвистика ұстанымдарын бүгінгі күні жан-жақты зерттеп жүрген ғалымдардың бірі — Э.Д.Сүлейменова. Когниция ұғымын, тілдің танымдық мүмкіндігін, мағына табиғатын контрастивті лингвистикааясында, әрі екінші тілді меңгеру проблемаларымен сабақтастыра зерттеген тілшінің, тұжырымдары адамзат санасы, концептуалды жүйе, когнитивтік феномен, әлемнің тілдік бейнесі, білім, ішкі лексикон, адамзат тәжірибесі сияқты ұғымдар табиғатын айғақтаумен тығыз байланыста дамыды. "Таным процесіндегі тілдің қызметін абсолютті деңгейге көтеру оны адамнан, оның танымдық әрекетінен тыс тұрған концептуалды жүйе, өзгеше білімдер жиынтығы ретінде тануға әкеледі...",-деп атап көрсете келе, зерттеуші тіл мен таным арасындағы байланыстарды тек ойлау арқылы ғана жүзеге асатын өзгеше қатынастар көрсеткіші ретінде танып білді, себебі, ғалымның пайымдауынша, "...тек ойлау жүйесінде ғана әлемнің бейнесі сұрыпталады, ал тіл ондай қасиетке ие бола алмайды, ол арнайы үлгіде ұйымдастырылған әлемдік бейненің материалдық формасын ғана құрайды" [8, 89].

Осыған сәйкес, Э.Д.Сүлейменова әлемдік бейнені де, әлемнің тілдік бейнесін де адамның ойлау әрекетінің "нәтижесі және шарты" деп қарастырды, сондықтан тілдің танымдық негізін де "жеке тұлғаның өзіндік жетістігі, когнитивтік, перцептивті және эффе́ктивті үдерістердің жан-жақты және ұзақ байланыстарының нәтижесі, білімді ұйымдастырудың бастапқы әрі универсалды амалы, адамзат санасының қабылдау, ойлау, түсіну, есте сақтау сынды өзге де когнитивтік құрылымдарымен тығыз қарым-қатынас жасайтын ажырамас құрамды бөлігі" тұрғысынан қабылдады. Әлемдік тәжірибенің ұтымды үлгісі ретінде тілші когнитивтік процесте қатар қолданылатын субъективті-объективті және дара-универсалды қатынастарға тоқталды, сөйтіп, ішкі лексикон, әлемдік бейне ұғымдарын да осы байланыстардан өрбіте отырып, олардың тіл мен таным негізін дәлелдейтін бірлігіне және қажеттігіне

назар аударды. Ғалым "Адамның шындықты тануы лингвистика үшін маңызы зор екі өзгешелікке ие болады; бірін танымдық әрекеттің нәтижелерін тілде бекіту амалдары құраса; екіншісін бұл әрекеттің қатысым шарттарында жүзеге асу сипаты айқындайды", - деп атап көрсетті.

Сонымен, тіл мен ой немесе таным, тіл мен ұлт т.б. мәселелер, сайып келгенде, ұлтты, ұлттың танымын өзінің терең құрылымдары арқылы тұтастырушы тілдің табиғатын анықтауға байланысты қазіргі тіл біліміне жаңа бағыттардың айқындалып, қалыптасып, дамып келе жатқаны байқалады. Оның көріністерін қазақ тіл білімінің даму күйінен де көріп отырмыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. В.Маслова Когнитивная лингвистика, Москва. Наука, 2011, - 472 с.
2. В.А. Маслова Линвокультурология, М. Академия, 2011, - 203 с
3. Уәлиұлы Н.Фразеология жәнетілдікнорма.- Алматы: РБК, 1998.-126 б.
4. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. –Алматы: «Ана тілі», 1998.-304 б.
5. Жанпейісов Е.Қазақ прозасының тілі. -Алматы, 1968 – 264 б.
6. Қайдаров Ә.Т.Этнолингвистика // Білім және еңбек. 1985. №10.-103 б.
7. Жанпейісов Е. Этнолингвистика // Ана тілі. 1994. 23 мамыр.№8.-96б.
8. Э.Н.Оразалиева. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. А.
9. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты - Алматы: Ан Арыс, 2007 312 б.
10. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным, 2001, №4. - 39-44 бб.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Ержанова Алма Сабыржановна
Карагандинский медицинский университет
Караганда, Республика Казахстан

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

В статье рассматривается объединение научных определений и выводов ученых на когнитивную лингвистику в языкознании. Были рассмотрены вопросы о развитии когнитивных наук. В целом, был проведен обзор трудов казахских ученых в формировании когнитивной направленности казахского языка.

Ключевые слова: единство - слово, предложение, фраза, когнитивизм, познание, язык и нация, концептуальная система, когнитивный феномен, языковой образ мира, знание, внутренняя лексика.

Erzhanova Alma

Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
HISTORY OF COGNITIVE LINGUISTICS RESEARCH

The article deals with the integration of scientific definitions and conclusions of scientists on cognitive linguistics in linguistics. Questions about the development of cognitive Sciences were considered. In General, a review of the works of Kazakh scientists in the formation of the cognitive orientation of the Kazakh language was conducted.

Key words: unity - word, sentence, phrase, cognitivism, cognition, language and nation, conceptual system, cognitive phenomenon, linguistic image of the world, knowledge, internal vocabulary.

ӘӨЖ 81' 367:811. 512. 122

Ермекбай Ақылбек Масымқанұлы
yermekbayakylbek@mail.ru

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

КӨНЕ ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІ МЕН ФОЛЬКЛОРДЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ **(ОРХОН ЖАЗБАЛАРЫ БОЙЫНША)**

Орхон жазба мұралары – ежелгі дәуірлердегі халықтың көркем танымындағы ізденістерінің негізінде туып қалыптасқан фольклорлық жанрлар дәстүрлерін бойына сіңіре отырып жазылған, тарихи, шежірелік те сипаты бар көркем туындылар. Орхон жазбаларының алуан сырлы, көп қырлы

ерекшеліктерінің бірі, бірегей тұстары фольклорлық дәстүрмен байланысы, дәстүр жалғастығымен сабақтастығы деп санаймыз.

Кілтті сөздер: Түркі қағанаты, миф, мотив, эпитет, теңеу, метафора, дәстүр.

Алғашқы қауымға тән дүниетаным мен діни нанымдардың көрінісі болып саналатын анимизм, тотемизм сондай-ақ рулық қауымның тұсында қалыптасқан әруаққа табыну белгілері Түркі қағанаты дәуірінің киелі деп саналған кешендерінде, жазбаларында едәуір бейнеленген.

С.Қасқабасов эпостың жанр болып қалыптасуында оған тірек болатын қайнар көздерінің бірі ретінде ертегі, өлең, тарихи жырлармен қатар мифті де атап көрсеткеніндей, Түркі қағанаты дәуірінде «Ежелгі мифтер мен нанымдар, сюжеттер мен мотивтер бірыңғай идеологиялық сипат алып, қағанды дәріптеу үшін біршама көркем қасиетке ие болған, «сондай-ақ түркі жұртының бабасы – Көкбөрі деп, Ашинадан тарағаны туралы тотемистік ұғымның іздері Құлтегін, Білге Қаған, Тоныкөк туралы жазуларда жақсы сақталған» [1, 319-б].

Жазбалардағы “Көк түрк”, “Көкте түрк тәңірісі”, “Көк тәңірі”, “Жол тәңірі”, “Жер-су тәңірі”, “Тәңірі”, “Ұмай”, «Қасиетті жер-су» деген ұғымдар олардың тәңірлікке қатысты наным-сенімінен көрініс береді. Кейбір түркі халықтарының мифтерінде жердің иесі әйел құдай - Ұмай” [2, 3-б] болса, жазбаларда осы түсініктің ізі де едәуір көрініс тапқан.

«Құлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жазуларында көне мифтердің бір түрі жасампаздық – әлемнің пайда болуы жөніндегі мифтің сілемі, түркі аңыз, дастандарында жиі кездесетін мифтік эпикалық уақыт пен кеңістік сарындары көрінісі де бар.

Ғалым С.Қасқабасовтың көрсетуінше, «Аспан мен жердің телегей теңізден бөлініп жаралғаны туралы түсінік жаһанда үш әлем (аспан, жер, жер асты) бар деген сенім тудырған» [1, 234-б]. Бұл сенім жөнінде ғұлама ғалым Ш.Уәлиханов та кезінде жазып көрсеткен болатын [3]. Дүние-әлемнің мифтегідей төменгі, ортаңғы және жоғары әлем деп үш бөліктен тұрады деп бейнеленуі эвендердің көне эпосында да кездеседі [4, 21-б]. Түркі-монғол халықтарының эпосы мен ертегілерінде түрлі дәрежеде сақталған мифтік дәуірдегі бұл түсініктің көрінісі қазақ фольклорындағы батырлық ертегілерде бейнеленген («Ер Төстік», «Күн астындағы Күнікей қыз» т.б.). Үш әлем түсінігінің кейбір белгілері, қазақ фольклорында жиі кездесетін әлемнің төрт бұрыштылығы жөніндегі айтылатын сарын Орхон жазбаларында да кездеседі. Ондағы дүниені төрт бұрышты деп есептеген ескі түсініктің көрінісі – ежелгі мотив – түркілердің мекен еткен жерінің кеңдігін, қағанаттың күш-дәрежесін бейнелеу мақсатында пайдаланылған.

Фольклордың ертегі, аңыз, эпсана, эпикалық жыр сияқты түрлерінің бәрінде дерлік айрықша орын алатын *ғажайып туу мотивінің* де түп-төркіні мифтерден бастау алады [2, 8-б]. Бұл мотив әлем халықтарының фольклорында бар. Ғажайып туу мотивіне А.Н.Веселовский, В.Я.Пропп сияқты ғалымдар назар аударып, ол жөніндегі пікірлерін жазған болатын. Бұл құбылыстың қазақ фольклорындағы көрінісі С.Қасқабасов, Б.Әзібаева, Ш.Ыбыраев зерттеулерінде қарастырылды.

Эпикалық фольклорлық туындыларда жиі көрініс табатын мотивтердің бірі – кейіпкердің ғажайып тууының түрлерін С.Қасқабасов: «тотем-бабаның баласы, аталар әруағының жәрдемі, мұсылман әулие-әнбиелердің, пірлердің көмегі және баланың төтенше жағдайда (әкесі үйде жоқта) тууы» [5, 240-б], - деп топтастыра көрсетеді. Қаһарманның ерекше туылысы жайындағы мотив, әсіресе эпостарда дәстүрлі түрде сақталып, басты қаһарманды дәріптеу, оның ерлігін аша түсу үшін қолданылады, яғни қаһарманның алдағы ерліктерді жасауына дайындығын көрсетуге бағытталған.

Түркі қағанаты дәуірі жазба ескерткіштерінде тотемизмнің – фольклорлық ғажайып туу мотивінің де көрінісі бар. Ол жазбаларда қағандар Тәңірінің қалаулысы, Көктен жаралды деп көрсетіледі. Қағандардың, батырлардың Тәңірден жаралуы туралы ұғым ежелгі түсінік – көктен, күн нұрынан жаралуы жөніндегі көне танымның бір көрінісі. Орхон жазбаларында ел билеушінің ерекше жаралатыны жайындағы ежелгі наным айқын бейнеленген. «Бұл – ғайыптан туу мотиві ежелгі тотемизмнің өзгерген түрі» қазақтың көркем фольклорында «бас қаһарманды дәріптеудің бір амалына айналып кеткен» [1, 321-б].

Қазақ мифтерінің ең көне түрлерінің бірі – жан-жануарлар туралы мифтер болса, фольклорда кең көрініс табатын осы дәстүр түркілердің Түркі қағанаты дәуіріндегі киелі кешендерінен, сол дәуір аңыздарынан, Орхон жазбаларында көкбөріге қатысты жайттардан байқалады. Ежелгі түркілердің өздерінің шығу тегін көкбөрімен байланыстыратындығы, қасиетті санайтындығы жөніндегі осы ежелгі түсінігінің ізі Орхон киелі кешендерінде де сақталған. Мысалы: Бұғыты кешеніндегі қасқырды еміп тұрған баланың бедері (барельеф), Құлтегін, Білге қаған, Қарабалғасун (Ордубалық)

ескерткіштерінде де бөрі бейнесін тас бетіне түсіргенде мифтік түрде бейнеленуі. Тарихи деректерге қарағанда байырғы түркі заманында бөрінің мүсіні гранит тастан да тұтас ойылып жасалған. “...байырғы түркілер киетегі болған бөріні ардақ тұтып, Қағанның оққағарынан бастап, Кіші ханға дейін бөрі атап, мәңгілік елдің аруақтарының рухын сақтап тұратын киелі орынға қойылар ескерткіштің (мәңгітас) басына бөрі бейнесін ойып қалдырып, оны бүкіл бүтін қағанаттың (империяның) киетегіне айналдырған” [6, 98-б].

Ежелгі түркілердің бұл түсінігі олардың Көкбөрі туралы аңыздарымен қатар “Оғыз қаған” сияқты ежелгі эпосында да сақталған. Оғыз батырдың дүниеге келуі, батырлық бейнесі, оның ерлікке толы жорықтары мен «Күлтегін» жырындағы Күлтегін бейнесі, жорықтарынан ортақ ұқсастықтарды аңғаруға болады. Осы сияқты көріністердің қазақ фольклорында да жиі ұшырасуы кездейсоқ ұқсастық емес, ол – сандаған ғасырлық тарихы тығыз байланысып жатқан түркі тайпаларының туыстастығынан туындайтын құбылыстар. Ежелгі түркілердің қасқырды кешендердегі тастан жасалған ескерткіштерде бейнелеуі, көк бөрі туралы аңыздары мен “Оғыз қаған” дастаны арасында, сондай-ақ түркі тектес халықтар мен қазақтың батырлық жырлары, т.б. әдебиет үлгілері арасында дәстүрлі көркемдік байланыс, сабақтастық бар.

Орхон жазбаларында түркі әскерінің күштілігін, басымдылығын көрсету үшін жазбагер оларды бөріге теңейді. Қазақтың батырлық жырларында да жауға қарсы әскер бастаған батырларды көк бөріге теңей сипаттау жиі кездеседі. Осы ұқсастықтарды “Күлтегін” жазбасындағы «Әкем қағанның қосыны бөрідей болыпты» деген жолдармен салыстыра қарасақ, олардың арасында өзара байланыстың бар екендігі айқындала түседі. Қазақта ер жігіттің күшіне, ерлігіне риза болғанында «бөрім», «нарым» деп сүйсініп айтуы мен эпостарда батырдың ерлік іс-әрекетін бөріге теңеуінде сол ежелгі танымның көркемдік дәстүрлі сабақтастығы бар. Бұл дәстүр кейінгі көркем фольклорда да кеңінен қолданылып отырған. Осыған орай М.Жолдасбеков: “Ұнамды кейіпкерлерді бөріге теңеу түркі халқы бөріден тараған деген аңыздан шықса керек. Өзінің түп тегі санаған халық бөріні ерекше қасиеттеген. Қасқырбек, Бөрібек, Бөлтірік, Бөрібай тәрізді кісі аттарының өте көп болуы осыдан” [7, 83-б], - деген пікір білдіреді. Сол сияқты “Иттің иесі болса, бөрінің Тәңірісі бар” деген мақалдан да қазақ халқының бөріні қасиеттей қарағаны байқалады. Эпитет пен метафораның хронологиялық жолмен туып, даму процесін қарастырған А.Н.Веселовский мен В.М.Жирмунский пікірлеріне сүйенсек, мифтік ұғымдар кейін келе ауыспалы, астарлы мағынаға ие болып, поэтикалық тілдің құрамына қосылады да әр түрлі көркемдік тәсілдердің – эпитет, теңеу, метафоралардың қызметін атқара бастайды. Түркі қағанаты дәуірінде ежелгі түркілердің көк бөріге байланысты түсінігі – «алғашқы қауымға тән мифтік сананың жемісі көркем құралға айналды, бейнелілікке және метафораға негіз болды» [1, 24-б].

Орхон жазбаларында сюжеттік уақыттан тыс автор уақыты мен батырлық жырларды орындаушы, жырлаушы уақыттары арасында жақындық бар. Бұлай болуының себебі қаһармандық жырдың табиғатынан – эпикалық дәуірді беру дәстүріне орайлас келіп шығады, яғни жанрлық ерекшелігінен туындайды.

Эпикалық дәуір – жинақталған жалпы ұғым, тарихи дәуірдің эпикалық бейнесі. Ш.Ыбыраев: «Өткен заман, батырлар дәуірі, мифтік және тарихи мезгіл, әлеуметтік және тұрмыстық ахуал, міне, осылардың бәрі топталып келіп ерекше бір дәуірдің бейнесін жасайды», - деп түсінік бере келіп: «Батырлық жырдағы «бұрынғы өткен заман» халық санасына терең ұялаған, ел-жұрт тарихындағы айрықша бір дәуір. Ол – қасиетті бабалар уақыты, батырлардың реалды түрде тарихта болған мерзімі. Сондықтан да бұл айрықша дәуір. Оның қадір-қасиеті бүтін шығарманың өн бойына тараған», - деп көрсетеді [8, 84-б].

Эпостағы бейнеленген оқиғалар тарихи шындықтың нақты көшірмесі емес, халықтық тұғыры (концепциясы), оның өз тарихына берген бағасы болып шығады. Олардың ішінде халықтың арман-тілегі де бірге жүреді. Фольклорлық эпикалық шығармаларда эпикалық дәуір мен тарихи мерзімнің сәйкес келе бермейтіні белгілі. Орхон жырларында да сол эпикалық дәстүр тап сол эпостық жырлардағыдай болмаса да белгілі дәрежеде көрініс тапқан. Ғалымдардың зерттеу еңбектерінде көрсетіліп жүргендей жазбалардағы деректердің тарихи шындықпен сәйкес келе бермейтіндігі осыған дәлел болады. Олай болатыны бұлардың бірі реалды шындық та, екіншісі оның көркем бейнесі екендігінен.

Эпикалық дәуір әр заман қаһармандарын бойына жинақтайтындығындай «Күлтегін», «Білге қаған» жырларында Түркі қағанатының алғашқы қағаны Бумыннан бастап ел тәуелсіздігі мен бірлігі үшін күрескен бірнеше қағандардың ерліктері тарихтарына да тоқталып, деректер береді. Ертеректе болған ата-бабаларының ерлік істерін үлгі-өнеге тұту – эпосқа тән белгі.

Бірлікті мұрат тұтқан эпостың көбінесе татуласып бітискен оқиғаны бейнелейтіндігіндей, Орхон жазбаларында да түбі бір түркілердің қайта бірігуі, сол мақсаттағы іс-әрекет, жорықтары сюжеттің негізгі арқауы болып алынады.

Эпостық жырларда дәуір бейнесінің тарихи өмірге жақын келетін тұсы көбінесе эпос сюжетінің белсенді іс-әрекетті баяндамайтын, бас қаһарманның қозғалыссыз кезеңіне қатысты эпизодтарда – жыр экспозициясында, соңында шоғырланып көрінсе, осы құбылыс Орхон жырларының басында, соңында нақты деректердің берілуінен байқалады. Жауды жеңіп, еліне бейбіт өмір әкелген батыр бәрін үйлесімділікке келтіріп, молшылықты заманға жеткізеді, жауды елін байлыққа кенелтеді. Батырлық жырлардағы «аш-арықты тойындыру», «жарлыны байға теңеу» мотивінің Орхон жырларындағы бір көрінісі осындай. Осылайша дәуірді көтермелеу батырларды идеализациялаумен астасады.

Эпикалық дәуірді жырлауда «арғы-бергі замандардағы оқиғалар, тарихи тұлғалар, атаулар, мифтік және діни ұғымдар бір орталыққа топтастырылып, бір сүзгіден өткізілетін» болса [8, Б. 128-132], мұнда кеңістік те өзгеше көрініп «болмыстағыға сәйкес бола бермейді, бұларда шарттылық, мақсатты қиял үлкен рөл атқарады» [1, 25-6]. Эпос жанры кеңістігінің де ауқымдылығымен өзгешеленеді.

Мифтік кеңістіктің жоғары / төмен құрылған тәртібі Орхон ескерткіштерінде эпикалық жинақтау түрінде көрініс тапқан. Қиялға ерік беру көрінісі Түркі қағанатының иелігіндегі жерлердің сипаттауынан байқалады.

Орхон жазбаларындағы *төрт бұрыш, төрт тарап, түстік, шығыс, терістік, күн ортасы, күн батыс, түн ортасы* деген атаулар батырлық жырларда да аз қолданылмайтын мекендік ұғымдар. Бұдан Орхон ескерткіштері мен қазақ фольклорында жиі кездесетін «дүниенің төрт бұрышы» деген ұғым түркі халықтары фольклорында ұзақ замандар бойында орын алып келгенін көруімізге болады.

Қазақ эпосындағы батырдың жау еліне жеткенде таудан асуы, не тауға шығуының көне эпоспен байланысы бар. Көне эпостағы тау жаумен екі ортадағы шекара ғана емес, жаудың мекен-тұрағы, жаудың жүретін жері, болмаса қала, қамал салатын орны болады. Көне эпоста тау мен жау бір-біріне теңеседі. Эпоста тау мен су аса қауіпті, ситуациялы болып бейнеленеді. Ол жерде батыр міндетті түрде қиындыққа, кедергіге ұшырайды. Ш.Ыбыраевтың пікіріне құлақ түрсек, «Мифтік кеңістіктің адамзаттық және адамзаттық емес болып бөлінуі эпоста *өзімдікі* және *жаудікі* деген жіктелуге әкелсе, осы ұғымдардың заттанған түрі *дала* және *тау* болып шығады». Ғалымның көрсетуінше, «мекен ұғымының шеті қай заманда да өзен болуы эпос дәстүрінің мыңдаған жылдық тарихына қайшы келмеген» [8, Б. 144-146].

Эпостың негізі тарихи шындық болғандықтан, ондағы жер-су атаулары, жалпы ел-жұрт, батырлар жүріп-тұрған жер бедері оларды реалды ұғымға жақындатады.

Орхон жырларында мекендік ұғымды білдіретін жау мекені орналасқан тау, қала, су атауларының аттары айтылып отырады, Олардың тарихи шындыққа қатысы барына күмән келтіре алмаймыз. Әйтсе де олардағы мекендік атауларға қатысты өткен оқиғалардың тарихи шындыққа қаншалықты қатыстылығы әлі де зерттеулерді қажет етеді. Ғалым Ш.Ыбыраев жазып көрсеткендей: «Тарихи шындық пен эпикалық кеңістіктің ортасында шындықты игерудің эпикалық дәстүрі тұр. Бұл дәстүрдің поэтикамен қарайластығы даусыз» [8, 148-6].

Түркі қағанаты дәуіріндегі тарихи, рухани мұраларды танып-білу, зерттеу мақсатында біршама іргелі жұмыстардың жүргізілгеніне көз жеткіздік. «Орхон ескерткішінің толық Атласының» жарық көруі, «Күлтегін» ескерткіші көшірмесінің Астана төрінен орын алуы, түркітану мақсатында арнайы халықаралық конференциялар мен конгрестердің жүйелі өткізілуі, ҚР Білім және ғылым министрлігі ғылым академиясы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты дайындаған қазақ фольклоры тарихының жаңаша көзқарас тұрғысынан жазылған ғылыми еңбектің, ежелгі әдеби жәдігерліктер енгізілген жиырма томдықтың көпшілікке ұсынылуы, «Бабалар сөзі» деген атпен фольклорлық мол мұраларды жариялаудың қолға алынуы сияқты іс-шаралар бұл бағыттағы маңызды істердің жолға қойыла бастағанын көрсетеді. Осы мақсаттағы іс-шаралар нәтижесінің біздің жұмысымызда алатын орны, маңызы аз болмады.

Орхон ескерткіштерінің фольклормен байланысына, ол жазбалардағы фольклорлық дәстүр көріністеріне, олардағы дәстүр жалғастығын ғылыми негізде дәлелдеуге көңіл бөлініп, бұл мәселе зерттеу еңбегімізде көптеген деректер, талдау-саралау негізінде жан-жақты сөз етілді. Орхон ескерткіштеріндегі фольклор мәселесі, фольклорлық дәстүр арнайы қарастырылғандықтан, бұрын-соңды зерттеушілер назарынан тыс қалып келген жайттар назарға алынып, талдаулар жасалды. Орхон жазбаларында бейнеленетін Түркі қағанаты дәуіріндегі өмір шындығын, ежелгі түркілердің

наным-сенімдері мен дүниетанымын бейнелеудегі туындыгерлердің шығармашылық ерекшеліктерін, фольклор мен әдебиеттің өзара арақатынасын саралау, яғни шығарма авторлары фольклорлық жанрларды, дәстүрлі көркемдік тәсілдердерді, құралдарды қалай пайдаланды, қолдану ерекшелігі, оның жазбалардағы көрінісі қандай? деген мәселелер жұмыстың негізгі мазмұнын құрады.

Орхон жазба мәтіндерін фольклорлық үлгілермен салыстырып, олардың фольклормен байланысы жөнінде бұрын-соңды айтылған ой-пікірлерді еске ала отырып, ойды жүйелей келе, мынандай бірнеше түйінді байламдар жасадық:

Біріншіден, Орхон жазбалары – дәуір шындығын танытатын, жазбагерлердің өзіндік қолтаңбалары бейнеленген, сонымен қатар өз дәуірінің әдеби дәстүріне негізделіп жазылған мұралар.

Екіншіден, Орхон жазба ескерткіштерінің жанрлық ерекшелігі туралы көптеген ғалымдардың ертелі-кеш айтқан ой-пікірлері әр түрлі сипатта болғанын байқадық. Бұл мәселе әлі де жан-жақты қарастыруларды қажет етеді.

Үшіншіден, қай кез, дәуірде болса да сөз шеберлері – көркем әдебиет өкілдері фольклорлық дәстүрге арқа сүйеп отырған. Бұл құбылыс Орхон ескерткіштерінде де кеңінен көрініс тапқан. Орхон ескерткіштері стилінде де эпостық жырлармен жақындастыра түсетін белгілер бар. Фольклор жанрларының стилі Орхон жазбалары авторларының стиліне негіз болғандығы олардың халық поэзиясының дәстүрлерін игеруінен, көркемдік ойлау жүйесінен де байқалады.

Төртіншіден, Орхон жазбаларындағы фольклорға тән ерекшеліктің бірі – оларда да синкреттілік бар екендігі. Идеологиялық синкретизм мен жанрлық синкретизм көріністері бар.

Бесіншіден, қазақтың қаһармандық жырларымен ортақ ұқсастық белгілері аз емес. Орхон ескерткіштерінің ішіндегі “Білге қаған”, “Күлтегін”, “Тоныкөк” жырлары – қаһармандық жырларға жақын, эпикалық жыр дәстүрінде жазылған туындылар. Оларды қаһармандық эпостарға жанрлық жағынан идея бірлігі, тақырып ортақтығы, сюжетіндегі ұқсастықтар, кейіпкердің идеализациялануы, дәріптелуі, образдардың жасалу ерекшелігі, батыр мен тұлпар образдарының қатар келуі, қайталаулардың жиі ұшырасуы, композициясы мен стиліндегі дәстүрлі ортақ қолданыстар, фольклорлық шағын жанрлардың эпикалық туынды бойында кездесуі, ежелгі таным-түсініктердің аралас жүруі, көркемдік бейнелеу әдіс-тәсілдерінің, құралдарының ортақтығы, т.б. белгілері жақындастырады.

Алтыншыдан, Орхон жазба ескерткіштерінде фольклорлық эпикалық дәстүрге сәйкес эпосқа тән көпқабаттылық та белгілі дәрежеде көрініс тапқан.

Жетіншіден, Орхон ескерткіштерінің фольклорлық дәстүрмен сабақтастығы фольклорға тән айшықтарды, яғни тіл байлығын пайдалануынан да көрінеді.

Көркемдеу құралдарында дәстүрліліктің басым болуы фольклорлық туындыларға тән ерекшеліктің бірі. Фольклор мен көркем әдебиет туындыларындағы дәстүрлілік олардың дәстүрлі шумақтар, сөз тіркестері, оралымдар мен жекелеген сөздерді қолданысынан да көрінетін болса, Орхон жырлары эпикалық, ерлік тақырыбындағы туындылар болғандықтан олардың көркемдік тәсілдерінде батырлық жырларға тән болып келетін көркемдік әдіс-тәсілдер бас қаһарманды дәріптеуге, мадақтауға бағытталады, көркемдік бейнелеу құралдары кейіпкерлер образын ашуға қызмет етеді.

Салыстыра қарастыру барысында батырлық жырлар мен Орхон жазбалары өздерінің идеялық-тақырыптық жағынан ғана емес, ойды тиімді де көркем жеткізу мақсатында жасалған көркемдік әдіс-тәсілдерімен, көркем тілдік құралдарының ортақтығымен, ұқсастығымен өзара байланысып жататындығына көз жеткіздік.

Қорытындылай айтқанда, Орхон жазба мұралары – ежелгі дәуірлердегі халықтың көркем танымындағы ізденістерінің негізінде туып қалыптасқан фольклорлық жанрлар дәстүрлерін бойына сіңіре отырып жазылған, тарихи, шежірелік те сипаты бар көркем туындылар. Олардың негізгі белгі, сипаттары осыған келіп саяды. Орхон жазбаларының алуан сырлы, көп қырлы ерекшеліктерінің бірі, бірегей тұстары фольклорлық дәстүрмен байланысы, дәстүр жалғастығымен сабақтастығы деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 1-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 812 б.
2. Ыбыраев Ш. Қазақтың мифтері мен мифтік аңыздары туралы // Қазақтың мифтік әңгімелері. Құрастыр.: Ыбыраев Ш., Әуесбаева П. – Алматы: Ғылым, 2002. – 320 б.
3. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в 5-ти т. – Алма-Ата: 1961, Т. I. – 480 с.
4. Лебедева Ж.М. Архаический эпос эвенов. – Новосибирск: Наука, 1981. – 158 с.

5. Қасқабасов С. Тұтастану – фольклор поэтикасының заңдылығы // Қазақ фольклорының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 2001. – Б.8-62.
6. Сартқожаұлы Қаржаубай. Орхон мұралары. 1-кітап. – Астана: Күлтегін, 2003. – 392 б.
7. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1990. –351 б.
8. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Ермекбай Ақылбек Масымканович
ermekbayakylbek@mail.ru

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
ВЗАИМОСВЯЗЬ ДРЕВНЕЙ ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ФОЛЬКЛОРА
(По орхонским надписям)

Орхонское письменное наследие-это художественные произведения, имеющие исторический, летописный характер, написанные на основе изысканий в художественном познании народа в древние времена. Одним из самых разнообразных, многогранных особенностей орхонской письменности, уникальными моментами является связь фольклорной традиции, преемственность традиций.

Ключевые слова: Тюркский каганат, миф, мотив, эпитет, урвание, метафора, традиции.

Yermekbay Akylbek Masymkanovich
ermekbayakylbek@mail.ru

Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
RELATIONSHIP OF ANCIENT TURKISH LITERATURE AND FOLKLORE
(According to Orkhon inscriptions)

Orkhon written heritage is artistic works that have a historical, chronicle character, written on the basis of research in the artistic knowledge of the people in ancient times. One of the most diverse and multi-faceted features of the Orkhon script, unique moments is the connection of the folklore tradition, the continuity of traditions.

Keywords: Turkic Khaganate, myth, motif, epithet, analogy, metaphor, tradition.

ӘӨЖ 82-3

Исмаилова Райхан Налжигитовна
raihan-a@mail.ru

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Оспанова Қымбат Дауитбековна
sch102@kargoo.kz

№102 мектеп- гимназия КММ
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Д. ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМНІҢ КӨРІНУ ТӘСІЛДЕРІ

Аталған мақалада Д. Исабеков әңгімелері талданды. Дулат әңгіме жанрын әбден түсінген, әдемі игерген, парасатты прозаның сырына әбден қаныққан шебер суреткер. Қаламгер Д.Исабековтің айрықша зерттегені - адам жаны, оның ішкі әлемі.

Жазушының әр сөйлемінде қарапайым көркемдік, ойлы орамдар жатады. Өз заманының өмір сырын анық ұққан Дулат әлеуметтік астарды, халықтық экономиялық ахуалын, мәдени-эстетикалық талғамын көркем шығарма шындығымен бейнелейді.

Кілтті сөздер: тақырыптары, авторлық позициялар, стильдік мәнерлері, пейзаж, параллелизм, деталь, портрет, іс-әрекеттері, ішкі монолог, психологиялық диалогтар, ым-ишарат, жест, бет құбылысы, дене қозғалысы.

XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қаламгерлерінің жеке шығармашылық әлемін танытатын стиль даралығы шығармалардың тілдік, композициялық ерекшеліктерін, ырғағын,

образдар әлемінің қыр-сырын, психологиялық табиғатын, қақтығыс сипатын талдау арқылы айқындалады.

1970 жылдар әдебиетінде қазақ прозасында романтикалық сарындар Ә. Кекілбаев, Д. Исабеков, Т. Әбдіков, С. Санбаев, М. Ысқақбаев, О. Бөкеев, Т.Жұртбаев және т.б. қаламгерлер шығармашылығында түрлі деңгейде көріне бастады. Аталған жазушылардың туындыларын дәуірінің өзекті мәселелерін арқау ету, концептуалдық, трагедиялық сипат, адам жанын зерттеуге құлшыныс сынды белгілер біріктіргенімен, әрқайсысының жазатын тақырыптары, авторлық позициялары, стильдік мәнерлері әртүрлі, бір-біріне ұқсамады, бірін-бірі қайталамады. Әр суреткердің өзінің жеке көркемдік әлемі, дара шығармашылық концепциялары, қайталанбас стильдері қалыптасты.

Д.Исабековтің шығармалары - өмірдің өзінен алынып, айналадағы күнде көріп жүрген құбылыстар өзіндік құнарлы да қарапайым тілімен әлеуметтік деңгейге дейін көтерілген шыншыл туындылар. Суреткердің арнасынан асқақтамай, қысқа да жинақы жазылған әңгіме, повестерінде адам өмірі, табиғи тазалық, адамгершілік, қазақы мінез, қоғамдық өзгерістер шынайы суреттелген.

Суреткердің адамгершілік-парасаттылық сияқты мәселелерді көтерген шығармаларынан байқалатын басты ерекшелік - адамның ішкі әлемін, рухани сырын айқын аңғарту. Осыдан бастау алып, жалғасын тауып жататын жаңалықтың бірі - жазушы қаламынан туған көптеген шығармаларға тән тамаша нәзіктік, сазды сыршылдық, әдемі әуездік. Жазушы шығармашылығындағы кейіпкер психологиясының ашылуы олардың сөйлеген сөздері арқылы, іс-әрекеттері, ішкі монолог, психологиялық диалогтар, ым-ишарат, жест, бет құбылысы, дене қозғалысы, психологиялық пейзаж, параллелизм, деталь, портрет, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі талдау, өзіндік таным, түс көру, сандырақтау, күлкі, жылау, сыр ашу және т.б. арқылы жүзеге асып жатады.

Қ.Ергөбек: «Дулат Исабеков - мейлі өткен күн тағылымын айтсын, мейлі бүгінгі күн шындығын жазсын, қайда да, қашан да - шынайы суреткер. Айтарын характер арқылы бейнелей айтады, жазарын көркем детальдарды ойната құбылтып ашады, шығарманың көркемдік формасы жұтынып, композициясы дөңгеленіп шып-шымыр шығады»-деп, қаламгер туындыларына тамаша баға берді [1, 123].

«Пері мен періште» повесіндегі Құлахмет ағайдың Сафураға алған біз өкше туфлиі, Нәзікетке арнаған қызыл лентасы мен жинаған ірі-ірі қып-қызыл алмалары да деталь қызметін атқарады. Қызыл лента Нәзікеттің бұрымына арналған. Қазақ отбасындағы бұрымды кішкентай қыздың қызыл алмадай өсіп келе жатқандығының белгісі. Қызыл түс - әдеміліктің, қызғалдақтай балғындықтың символы. Жазушы Құлахметтің көңіліне қуаныш орнатқан кішкентай ғана ботақанын өз отбасында, әке - шешесі қасында, қызғалдақтай өсіп келе жатқан періште көңілді Нәзікетті біз өкшелі Сафурадай шешесінің жұлып алып кетуін деталь дәлдігімен бере білген. Авторлық таным тұрғысынан біз өкшелі туфлидің өзін деталь ретінде алып, оны біздиген Сафура характерімен психологиялық параллелизмде суреттейді.

Д.Исабековтің «Мазасыз күндер» повесіндегі: «Әйел кеткен соң есімде елес болып қалған нәрсе оның оттай жанған шырайлы жүзі мен жалт еткен жанары ғана болды. «Ол жанар - аптабы қайтпаған өмірді жырлап тұрды. Ол жанар қазаны төңкеріліп, қасығы сынған ішкі бір дүниенің шама-шарқын баян етіп тұрды», - деген жолдар кейіпкердің бір қарағанына осынша терең мәнді сыйдыра білген қаламгердің әйел психологиясының білгірі екенін тағы бір аңғартса керек[2, 50].

Көз жанарының түрлі сипаты арқылы адамның ішкі дүниесінде болып жатқан түрліше психологиялық хал-күйді таныту арқылы жазушы кейіпкерлерінің образдарын тереңдете ашып көрсетеді. Ал, «Сүйекші» повесінде жазушы сүйекшінің барлық ауыр тұрмысын бір сәттік көзқарасы арқылы аңғарта білген. Адам мен қарым-қатынас, әңгімелесу үстінде өзгенің бет-әлпетінен тек сол сәттегі эмоциялық сезімді, көңіл-күйді ғана емес, оның бүкіл ғұмырынан сыр шертер нәзік нюанстарды аңғара алатынын сезімталдықпен паш ете білген.

Д.Исабековтің «Гауһар тас» повесіндегі Салтанаттың бойындағы керемет назды да биязды қылығын хас жазушыға тән шеберлікпен бере біледі. Бұл тұрғыда кейіпкердің болмысын ішкі-сыртқы бірлікте суреттей отырып, аса дарынды суреткер екендігін танытады. Жаңа келін болып түскен Салтанаттың ерекше жаратылысын, нәзік табиғатын, ұлттық психологияға тән портретін мінездеуде ашық сипатталады. Ұлттық психологиялық портретті Салтанаттың ұлттық жақсы қасиеттерді бойына мол жинақтаған жан иесі екенін жан-жағына қараған ибалы көз жанарын суреттеу арқылы ұқтырады.

Д.Исабеков шығармаларында кең қолданылған адамның ішкі иірімдерінен хабар беретін тәсілдердің бірі - күлкі. Күлкінің әдебиет пен өнердегі орны ерекше. Ол адам санасы мен мінез-құлқындағы қуанышты, өмірлік қуат пен күшті бейнелей отырып, адамдар арасындағы әр түрлі

қарым-қатынасқа негіз болады. Екінші жағынан, күлкі қоршаған ортадағы қарама-қайшылықтарды сынап-мінеу үшін, одан адамның эмоциялық жерінуін аңғарту үшін де қолданылады. Күлкінің мәні турасында Аристотель, Кант, Чернышевский т.б. өз тұжырымдарын айтқан болатын. Күлкі - сонымен бірге ішкі психологиялық сезімді беруде де таптырмайтын құрал.

Д.Исабековтің «Гауһар тасындағы» ерлі-зайыпты Ыбыш пен Салтанаттың екі түрлі болмысы да осы күлкіге байланысты ашылады. Бақытты күлкі ойнаған әсем еріндерінің ар жағынан көрінген аппақ әсем тістері төгіле кететін ақ маржан секілді тізіле қалған. «Сөз соңын оның сыңғырлаған күлкісі көміп кетті. Әдемі күлкі, ерке күлкі». Оның бұл сөзі мен күлкісінде еріне деген жарасымды әжуа, жеңіл ғана байқалмас наз жатыр еді. Салтанатта реніш те, зіл де жоқ, керісінше, нәзік әйелдің қатал еріне деген таңырқауы, сонымен бірге нәзік құрмет пен нәзік сезім жатыр. Адамның адамгершілік қасиетін анықтауда, оның рухани байлығын биік азаматтық тұрғыда түсіндіруде махаббат тақырыбының ерекше маңызы бар. Адамның ескірмейтін, тозбайтын осы бір мөлдір сезімін жазушы жете зерттей отырып, жас келіншектің нәзік жүрегінің лүпілін оқырманға сездірту арқылы өмірге құлшындыратын өршіл сезім күйін тап басады. Күйеуінің тоң мойын тұйық мінезін Салтанат тек күлкіге айналдырып, әзілге жеңдіріп жүреді. Өзінің еркін де ерке жаратылысына сай «барлығы да жақсылыққа қарай өзгереді» деп сенеді. Жалпы Д.Исабеков шығармаларында күлкінің кейіпкер психологиясын ашудағы орны ерекше екенін атап айтқан жөн.

«Дулат Исабековтің «Талахан-186», «Ескерткіш», «Бонапарттың үйленуі» атты әңгімелеріндегі күлкі де - осындай арлы, ақиқатшыл күлкі. Күлкі шақыратын әрбір емеуріннен, әрбір детальдан автордың уайымы мен күйзелісі «мен мұңдалап» тұрады. Бұл қасиетті тек жазушының шеберлігіне жатқыза салу аздық етеді, мұндай қасиет яки арлы күлкіні ояту және оны оқырманның жүрегіне жеткізе білу - сирек дарынның қолынан ғана келетін сирек қасиет. Ілуде бір кездесетін қасиет», - деп айқындап берді Әмірхан Меңдеке жазушының шығармалар жинағына жазған алғы сөзінде [3,13].

Шынында да қаламгердің шығармаларында кездесетін езу тартқызар оқиғалар арзан күлкіге емес, осы айтылған ақиқатшыл күлкіге негізделгені зер салып аңдағанға айғақ нәрсе.

Адам баласындағы күлкіге қарама қарсы эмоциялық күй - жылау. Жазушы өз туындыларында осы процестің түрлі сипаты арқылы да кейіпкерінің жан түкпіріндегі елеулі жайттарды жарыққа шығара біледі. Сондай-ақ «Тіршілік» повесіндегі жылаудың түрліше сипатын (еңіреп жылау, зарлап жылау, дауыстап жылау) саралай жіктеуі арқылы оқиғаның бояуын қалыңдатып, жалпы жұртшылықтың ішкі күйін танытады. Үнсіз жылаудың өзін жеке мен көптің басынан өткеру арқылы шебер пайдаланады. Жапан далада жалғыздықпен бетпе-бет қалған Қыжымкүлдің хал-күйі оқырман аяушылығын тудырады.

Жазушының «Сүйекші» повесі де аянышты. Тоғыз жасында әкесі қолынан жетектеп әкеп, бір байдың үйіне аманатқа тастап кеткен Тұңғыштың өмірі қайғы-қасіретке толы. Сүйекшінің өлімі ың-шыңсыз өмірден кетуімен емес, оны осындай жағдайға душар еткен жандардың өз істері үшін ар жазасына ұшырауымен анықталады. Бұл қайғының бәріне кім кінәлі? Әрине, адам бойындағы қызғаншақтық, зұлымдық, мейірімсіздік кінәлі. Неге адамдар бір-біріне сонша мейірімсіз, сонша қатыгез? Бұл сауал тек «Сүйекшіде» ғана емес, Дулат Исабеков шығармаларының барлығында дерлік ұдайы қойылып отырады. «Гауһар тастағы» Ыбыштың өз жары - Салтанатқа деген жібімес қаталдығы, «Тіршіліктегі» туған перзенті Қыжымкүлді тағдыр тәлкегіне ұшырағаны аз болғандай өз қолынан қаңғыртып жіберген әке қатыгездігінің тамыры қайда жатыр? Оның нәтижесі бейкүнә Салтанаттың мезгілсіз қазасы, Тұңғыштың аянышты өлімі, Жәдігердің апаты, Қыжымкүлдің сұрқай тіршілігі, оның іштен шыққан перзентінен қалған ұрпақты бір көре алмай, көз жұмуымен аяқталады. Салтанаттың қыршынынан үзілуі Қайрекеннің өз-өзін, қоршаған ортаны түсінуге, адамдар арасындағы қиын да шешілмес жұмбағы мол қарым-қатынасты пайымдауға деген алғашқы қадамына негіз болғаны анық.

Д.Исабеков кейіпкерлерінің характері мен тағдырын тек таза тұрмыстық көзқараспен бағамдау мүмкін емес. Оның қай кейіпкерін болсын, бір жақты түсіндіру қиынға соғады, өйткені оның қазақы, аңқау да аңғал кейіпкерлерінің бойынан кәдімгі адамға тән барлық жақсылы-жаманды қасиеттерді табуға болады. Жазушы қаламының ерекшелігі де осында: ол өз шығармаларында жалаң дидактика ұсынбайды немесе кейіпкер іс-әрекетін талдамайды, бұның бәрін оқырман талқысына салады. Оның кейіпкерлері бастан кешіретін іс-әрекет, оқиғалардың сан түрлілігі, ешкімге ұқсамайтындығы (ескерткіш орнына адамды уақытша тұрғызу идеясы, Есіркептің басындағы қызықты оқиға, посылкадан басталған дау, Бонапарттың сүндетке отырғызылуы, помидор өскен апан басындағы жанжал дейсіз бе, әйтеуір толып жатқан ерекше жағдайлар мен оқиғалар) кеңестік дәуір кезіндегі қалыптасқан сюжеттерден көш ілгері болғанын мойындауымыз керек. Оның шығармаларына негіз

болатын өзек - адам өмірі, өлім, махаббат, қуаныш мен қайғы, жақсылық пен жамандық. Бір оқығанда, ауыл адамдарының қалжыңына құрылған оқиғалар сияқты болғанымен, әрбір шығармадағы оқиға сыртында адам тағдыры, адамның рухани өмірдегі алшақтықтан шаршауы, қоршаған ортаны түсінбестіктен туған дағдарыс басты орын алады.

Қорыта келгенде айтарымыз: Д.Исабеков шығармашылығы еркін ақыл - ой мен қажырлы еңбекті тоғыстырған көркемдік кестесі келісті, өзгеше әлем. Өйткені, қалам тартқан қай тақырыбын да сана сүзгісінен өткізіп, өрелі ой айтудың құралына айналдыратын жазушының арман аңсары да асқаралы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ергөбек Қ. Ұлтын сүйген жүрек үні. //Қазақ әдебиеті:1992, №10
2. Исабеков Д. 2-томдық шығармалар жинағы. -Алматы: Жазушы, 1993.-497б
3. Қирабаев С. Шығармалар 2-том/С.Қирабаев.-Алматы:Жазушы,1992.-544 б.
4. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Алматы: Алаш, 2003; - 328-б.
5. Исабеков Д. Екі жиырма. - Алматы: Жазушы, 1983. - 429 б
6. Қадырова Б. Д.Исабеков әңгімелелеріндегі кейбір көріктеу амалдары. - Ізденіс. - 2003. - №1. - Б. 135-138
7. Орда Г. Әңгіме. Қазақ әдебиетінің тарихы. - Алматы: 2005.-Т,9.-Б.241-242

РЕЗЮМЕ/RESUME

Исмаилова Райхан Налжигитовна
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Оспанова Кымбат Дауитбековна
КГУ "Школа-гимназия №102"
Караганда, Республика Казахстан

Д. ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМНІҢ КӨРІНУ ТӘСІЛДЕРІ МЕТОДЫ ПСИХОЛОГИИ В РАБОТАХ Д.ИСАБЕКОВА

В данной статье проанализированы рассказы Д. Исабекова. Дулат умелый художник, прекрасно освоивший жанр рассказа, очень насыщенный красотой мудрой прозы. Особое исследование писателя Д. Исабекова - душа человека, его внутренний мир. В каждом предложении писателя относятся простые художественные, мысленные идеи. Дулат олицетворяет поистине художественное произведение, социально-экономическое положение, культурно-эстетический вкус своего времени.

Ключевые слова: темы, авторские позиции, стилистические стили, пейзаж, параллелизм, деталь, портрет, действия, внутренний монолог, психологические диалоги, жесты, жесты, мимика, движения тела.

Ismailova Raikhan
Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Ospanova Kymbat
KSU "School-gymnasium No. 102"
Karaganda, Republic of Kazakhstan

METHODS OF PSYCHOLOGY IN THE WORKS OF D. ISABEKOV

This article analyzes the stories of D. Isabekova. Dulat is a skilled artist who has perfectly mastered the genre of the story, very rich in the beauty of wise prose. A special study of the writer D. Isabekov - the soul of a person, his inner world. Each sentence of the writer includes simple artistic, thought-provoking ideas. Dulat represents a truly artistic work, socio-economic situation, cultural and aesthetic taste of Its time.

Key words: themes, author's positions, stylistic styles, landscape, parallelism, detail, portrait, actions, internal monologue, psychological dialogues, gestures, gestures, facial expressions, body movements.

Оспанова Гүлбарам Ебенбаевна
gulbaxram.ospanova@bk.ru
Қарағанды медициналық университеті
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ, ӘДІСТЕМЕЛІК ЖОЛДАРЫ

Аталған мақалада драмалық шығармаларды оқытудың жолдары, тиімді әдістері қарастырылды. Драмалық шығармаларды оқытудың өзіндік ерекшеліктері мен дидактикалық, әдістемелік жолдары талданды. Сондай-ақ, драмалық шығармаларды оқытудың әдіс-тәсілдерін әлі де жетілдіре түсу мәселелері қозғалды.

Кілтті сөздер: комедия, драма, трагедия, пьесаның мазмұнын ашу, бейнелеудегі характер, адам, оның қоғамдағы орны, іс-әрекеті, жеке басының қасиеті, ізгілікке ұмтылуы, күресі, идея, тартыс, кейіпкер мінездері

Драма - көркем шындықты ерекше тәсілдерімен шиеленіскен тартыстар желісіне жинақтап, оқиғаға қатысатын кейіпкерлер сөзі мен іс-қимылы арқылы көрсететін сөз өнерінің күрделі тегі. Драмалық шығармаларда баяндау болмайды. Оқиға, яғни тартыс желісі репликалар (кейіпкер сөзі) арқылы дамиды. Автор кейіпкерлердің қимыл-қозғалысын білдіретін түсініктемелерді жақша ішіне бөлек жазып отырады. Оларды авторлық ремарка не ремарка деп атайды. Оқиғаның негізгі даму арнасы болып табылатын кейіпкерлер сөзі, яғни репликалар, көбінесе, диалог, кейде монолог түрінде болады. Қалай болғанда да репликалар шымыр, ондағы кейіпкер мүддесі мен күштарлығы, аласұрған сезім әлемі көрермендерді еліктіретіндей деңгейде құрылуы қажет. Олар өлең түрінде де, қара сөз түрінде де бола береді. Драмалық шығармалардың құрылымы ондағы оқиға мен тартыстардың даму қарқынына және ауқымына байланысты көріністерге, актілерге, бөлімдерге бөлінеді. Ал композициялық тұрғыдан драмада оқиғаның (тартыстың) басталуы, шиеленісуі, шарықтау шегі, шешімін табуы болады. Кейбір шығармалар мұндай классика үлгіден өзгеше, яғни бірден тартыстың шиеленіскен тұсынан басталуы мүмкін. Ежелгі грек трагедияларында сахналық шығармалардағы тартыс аяқталып, өз шешімін тапқан соң, міндетті түрде бас кейіпкердің азапты күйі көрсетілген. Мұны катарсис, яғни күйіне отырып күнәсінен арылу деп атаған. Сезім мен қайғы-қасіретке толы бас кейіпкер монологі көрермендерге қатты әсер еткен. Қазіргі заманғы драмаларда, әсіресе, қазақ драмаларында осы үрдіс қолданылып жүр;

Драма - әдебиеттің үлкен бір жанры. Ол өзінің қоғамдағы орны мен жазылу формасы арқылы эпостық және лирикалық шығармалардан дараланады. Драма бір жағынан әдебиет туындысы болса, екінші жағынан ол театр өнеріне негіз болады.

Драма мазмұнына қарай үш түрге бөлінеді: комедия, драма, трагедия. Драмалық шығармаларда автор өмір болмыстарын көркем типтік жағдайларда тартыс үстінде көрсетіп, белгілі бір идеяны ұсынады. Драманың басты нысаны - адам, оның қоғамдағы орны, іс-әрекеті, жеке басының қасиеті, ізгілікке ұмтылуы, күресі. Театр өнерінің дамуына байланысты драмалық шығармалардың түрлері дами түсуде (оперетта, водовиль, либеретто т.б.)

Драма мәтіні тек кейіпкерлердің сөзінен тұрады. Диалог, монолог түрінде жазылады. Драма шығармасы сахнаға айналғанда “пьеса” немесе “спектакль” деп аталады. Пьеса өз ретінде афишадан, акті, сурет, көріністерден тұрады, уақытпен шектеледі. Мұнда авторлық баяндаулар, суреттеулер болмайды. Кейде автор өз тарапынан оқиғаға, не декорацияға, не кейіпкерлерге қатысты сілтеме түсінік келтіреді. Бұл сілтемелер “ремарка” делінеді және жақшаға алып жазылады.

Драма - қазақ әдебиетінің кейіндеп дамыған саласы. Сондықтан қазақ әдебиетін оқытуда оның әдістемесі дамымай келеді. Бұған тағы бір себеп мектеп қабырғасында оқытылатын драмалық шығармалардың аздығы және оны оқытудағы теориялық тіректің жоқтығына да байланысты. Орта буын сыныптарда драмалық шығармалардан Д.Исабековтің “Әпке” драмасы оқытылады. XI сыныпта Ғ.Мүсіреповтің “Қозы Көрпеш-Баян сұлу”, М.Әуезовтің “Еңлік-Кебек”, Ш.Мұртаза “Бесеудің хаты” т.б.

Ал, ЖОО- да драма тек жанама түрде ғана оқытылады. Орыс топтарында «Театр», «Кино» тақырыптарында тереңінен сөз қозғап, көрініс, қойылымдарды тамашалау басты назарда болады. Ұлттың рухани және интеллектуалды ілгерілеуінің құралы ретінде **ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ**.

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі мәселелері бойынша жазылған ғылыми еңбектер мен зерттеулерде драмалық шығармаларды оқыту жайлы көп айтыла бермейді.

Драмалық шығарманы түсіндіргенде олардың деңгейліктерін арыттыру ойын - сауық қоятын жерлердің сахнасында орындап көрсетуге шығарма екенін, текст диалог пен монологқа құрылатын кейіпкерлер шығарманың басына тізіліп, олардың аты – жөні, жынысы кәсіби қызметі мамандығы жыл мөлшері, жақын серігі досы көрсетіледі.

Драма үшін ең қажетті нәрсе - әрекет пен характердің тұтастығы мен бірлігі. Аталмыш жанр табиғаты турасында азды-көпті сөз болса, осы бір заңдылық аттап өтілмейді. Драматургияның өзіне тән ерекшелігі болып табылатын тартыс та, пьесаның мазмұнын ашу, бейнелеудегі характер орны да тікелей қимыл - әрекет үстінде ашылатыны даусыз, мұны әр пьеса өзінше көрсетіп жататыны тағы бар.

«Пьеса автордың еркін араласуына жол бермейді, оны түсіндірудің, баяндаудың қажеттілігі мүлде жойылады» - деген М.Горькийдің пікірінің астары терең. Бірақ қазіргі кезең драматургиясы үшін бұл бұлжымас заң болудан қалған тәрізді [1, 145].

Идея да, авторлық өзіндік шешім де тек аршынды әрекет негізінде арналанады. Осыдан келіп, драмадағы негізгі талап бас көтереді. Ол-тартыс пен мінездің шымыр байланысы. Бей-берекет қозғалыс, сюжет шашыраңқылығы авторға абырой әкелмейтіні аян. Осы орайда шығармадағы оқиғаны түйіндеуге бас-көз болатын-тартыс деген ұғым бар. Табиғаты тылсым дерлік бұл термин жайындағы бұрын-соңды айтылған пікірлерді жүйелеу, сын көзбен бағамдау біраз мәселелерге жетелейтіні анық.

«Өз мағынасындағы драмалық дегеніміз-индивидтардың өз мүдделері үшін күресінде және характер мен құлшыныстардың айырмашылығында» Гегельдің пікірінше драмалық деген ұғым жанрдың негізгі ерекшелігі болып табылатын тартысқа саятын сияқты [2,141].

«Драма дегеніміз – ойнаушылардың диалогы мен авторлық ремарка түрінде бейнеленген конфликт» [3,47].

Белгілі драма зерттеушісі В.Волькенштейннің бұл пікірі драма мен конфликт арасындағы байланысты басты нәрсе ретінде қарайды және тартыс компоненттерін де пьесаның өзекті мәселелерінің қатарына қосады.

«Пьесаның құрылымдық көркемдігі, меніңше, идея, тартыс, кейіпкер мінездері сияқты үш жағдаймен анықталады» [4, 86].

Шынында, драма негізгі осы үш нәрседен тұрады деу қарапайымдау айтылған қағида. Жалпы, осы үшеуі негізгі материал болса, тіл, сюжет, композиция сияқты драма элементтері үштікті біріктіріп, байланыстырып, дамытып, белгілі шешімге жеткізіп тұратын сияқты.

Белгілі әдебиет зерттеушілері Р.Нұрғали, С.Ордалиев қазақ драмасындағы конфликт турасында құнды пікірлер айтқаны мәлім. Пьесаның көркемдік, идеялық сапасының жоғары болуы, ең алдымен тартыстың терең, айқын болуына, драмалық түйіннің беріктігіне байланысты. Тартыс турасында сөз болғанда араласа жүретін, байланысы байқалатын қарама-қайшылық, қақтығыс, перепития деген ұғымдар бар. Қарама-қайшылық қақтығысқа әкелетін оқиғалар желісі болса, түрлі қақтығыстар тартысқа әкелетін жол. Ал перепития болса -кейіпкер өміріндегі қысылтаяң шақ, оқыс өзгеріске апаратын қимыл. Коллизия қақтығыстар түйіні, тартыс сол драмалық түйінді шешуге бағытталған кейіпкер қимылынан туындайды. Драмалық шығарманың негізі, түп қазығы болып табылатын тартыс өмірдегі қарама-қайшылық негізінде қалыптасады. Тартыс турасында әдебиеттану ғылымында мынадай пікірлер қалыптасқан.

«В драме сила и важность события дает себе знать, как «коллизия» или та ошибка, то столкновение между естественным влечением сердца героя и его понятием о долге, которые не зависят от его воли, которых он не может ни произвести, ни предотвратить, но которых разрешение зависти не от события, но единственно от свободной воли героя. Власть события становится герою драмы на распутьи и приводит его в необходимость избрать один из двух, совершенно противоположных друг другу путей для выхода из борьбы с самим собою, но решение в выборе пути зависит от героя драмы, а не от события» [5,105].

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі ғылымында драмалық шығармаларды оқыту жолдарын қарастырған әдіскер-мұғалімдер мен әдіскер ғалымдар санаулы. Драмалық шығармаларды оқыту

жолдарын қарастырып, әдістемелік құрал жазған- Сайлау Дүкенбаев. С.Х.Дүкенбаевтың “Мектепте драмалық шығармаларды оқыту” атты оқу әдістемелік көмекші құралы 1985 жылы “Мектеп” баспасынан жарияланған(1).

“Драмалық шығармаларды оқыту” тақырыбында кандидаттық диссертация жазылды(2). (Рыскүл Байділдақызы Бораш, 2006).

Солай бола тұра драмалық шығармаларды оқыту әдістемесі әлі де көп қарастыруды, зерттеуді қажет ететін тың тақырып болып есептеледі.

Драмалық шығарманы талдауда ұстаз алдында бірнеше мәселе тұрады. Бұл мәселелер драманың тақырыбы мен идеясына, сюжеті мен композициясына, кейіпкерлер мен әрекеттерге, тіліне, сахналық қойылымына т.б. қатысты.

Драмалық шығарманы талдау мәтінмен жұмыс істеу арқылы іске асады. Қашан да басты назар драманың тіліне аударылады. Тілдің қолданылу аясы, адамдардың сөйлесуі -диолог. Диолог-тіл болмысы. Сондықтан оған үңілу шығарманың сырын ашады. Драма тілі кейіпкердің жай ғана сөйлеуі емес, автордың мақсатты түрде саралап салған сөздері болып есептеледі. Демек, драма тілі-көркем тіл. Әлемге әйгілі драматургтер Шекспир, Мольер тілі шынайылығымен, дәлдігімен, ойнақылығымен, ұйты-өткірлігімен ерекшеленеді. Драмада адамдар тілі іс-әрекеттер арқылы бейнеленеді. Олардың бар болмысы, сөйлеуі, киімі, жүріс-тұрысы, кейпі, мінезі- көруші назарында болды.

Ертегі, мысал, әңгімелерге инсценировка жасау, рөлмен оқу, рөлдік ойындар жүргізу т.б. жұмыс түрлері- драмалық шығармаларды танып-білудің алғашқы бастамасы болып есептеледі. Драмалық туындыларды оқып үйренуін күшейтуде драма үйірмесінің тигізер әсері мол. Драмалық шығармаларға тартыстың мазмұнын бірнеше түрде өзгерте отырып ойнату, салыстырту драма жанрын терең түсіндіруге мүмкіндік туғызады. Меселен, бір шығарманы бірнеше топқа тапсыра отырып, тартыстың мазмұнына қарай комедия жанрында, трагедия, драма жанрында ойнату, салыстырту аса қызықты да тиімді нәтиже көрсетеді.

Инсценировка, киносценарий құрастыру көркем мәтінді терең әрі шығармашылық жолмен түсінуіне игі ықпалын тигізеді. Сонымен қатар кино, сахна өнеріне деген қызығушылығын да арттырады. Кинодан үзінді көрсету, оның құрылымдық элементтерін талдату, оқыға желісін саралату аса маңызды. Киносценарий, инсценировкалар жасату. Сондай-ақ көркем мәтінді ыждаһатпен, оймен оқуға, көркем мәтінді көз алдына келтіріп, бейнелі түрде қабылдауына әсерін тигізеді. Киносценарий құрастыру үшін бір оқиға, бір көріністі ғана тандап алуға болады. Шағын шығармаларды тұтастай алуға да болады.

Драмалық шығармаларды оқыту әдістемесінің дұрыс жасалуы мен ұйымдастырылуы және драмалық шығармаларды оқытудың жемісті болуы оқыту мазмұнын анықтаумен, оқыту принциптерін жүйелеумен тығыз байланысты.

Оқыту технологияларын пайдалану арқылы оқытудың маңызды аспектілерін жетілдіру және оқу процесін оңтайландыру, байыту, әдістемелік құралдар мен тәсілдердің алуан түрлі жұмыс түрлерін жасау және оқыту процесінде студенттер үшін қызықты.

Драмалық шығармаларды оқыту оқыту әдістемесінде мынандай әдістерді алуға болады:

- Әңгімелеу;
- Проблемалық баяндау;
- Шығармашылық оқыту (іздендіріп оқыту);
- Иллюстрация және көрнекілік;
- Жазбаша жұмыс;
- Өз бетімен жұмыс жасау;
- шығармашылық жұмыстары;
- Деңгейлік тапсырмалар орындату;
- Өнер және мәдениет құралдарын қолдану;
- Техникалық құралдарды қолдану;
- Сабақтан тыс жұмыстар жүргізу т.б.

Білім беру саласы қызметкерлерінің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі — оқытудың әдіс тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгеру. Қазіргі таңда оқытушылар инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде.

Инновациялық оқыту - жаңашылдықпен оқыту дәстүрі, нормативті оқытумен салыстырғандағы білімді игертудің ерекше балама түрі. Ол оқытушы мен студенттердің дамуын қамтиды; оларды демократиялық ұстаным негізінде ортақ шығармашылық және нәтижелі қызмет пен қаруландырады; оқу білім беру жүйесіне жаңалық ендіреді

Драманы талдауда сөздік қорын байытуға жазба жұмыстың қолдану дағдыға айналдыру өте маңызды орын алады.

Жазбаша жұмыстың тағы бір түрі- драмалық шығарамда қолданылған халық тілінің байлығын талдау. Мақал-мәтелдер, фразалық тіркестер, нақыл сөздердің драмада қалай қолданылғаны мен автордың негізгі идеясын ашуға оладың қалай қызмет етіп тұрғанын көрсету арқылы оқушылардың ана тілін ойды білдіруден қолдана білу дағдылары қалыптастырылады.

Жалпы драматургиялық шығармаларды оқыту әдістемесінің өзіне тән белгілері мен ерекшеліктерін төмендегідей жүйелеуге болады:

Драмалық шығармаларды оқыту көркем әдебиеттің проза мен поэзия салалары сияқты өзге жанрларын оқытудан мүлде дерлік бөлек өз ерекшелігі болады;

Драмалық шығарманы оқытуда қазақ драматургиясының өзгерісі мен алған бағыттарын әрдайым біліп, анықтап отыруға мүмкіндік туғызады. Бұл көркем өнердің даму бағытын тануға да аса маңызды болмақ.

Драмалық шығармаларды оқытудың жолдары көп. Ол- әр оқытушының ізденісі, шеберлігіне де байланысты шығармашылық жұмыс.

Қорыта ой түйіндесек, білім беру жүйесінде инновациялық оқыту технологиясын драманы оқытуда қолдану оқыту процесінің толыққанды дамуына мүмкіндік жасайды. Оқыту технологияларының қай түрін алсақ та, олардың тиімділігі тек қана оқытушының шеберлігімен және осы шеберлікті шындай түскенде ғана жүзеге асады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. С.Х.Дүкенбаев. Драмалық шығармаларды оқыту. - Алматы. 1987.
2. Р.Б.Бораш Драмалық шығармаларды оқытудың кейбір мәселелері // Қазақ тілі мен әдебиеті. 2006. № 3.
3. С.Желдербаева. Мәнерлеп оқу. - Алматы, Қазақ университеті. 1992.
4. К.С. Станиславский. Особенность драматических произведений. Москва. 1986.
5. Т.С.Зепалова. Уроки литературы и театр. Москва, «Просвещение». 1982.
6. В.А. Никольский. Методика преподавания литературы в средней школе. М., 1971, стр 163.
7. Қазақ драматургиясының очерктері. Алматы, 1964, 85 бет.
8. Қ.Бігібаева. Әдебиетті тереңдетіп оқыту. – А. 2003.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Оспанова Гульбарам Ебенбаевна
Карагандинский медицинский университет
Караганда, Республика Казахстан**

ДИДАКТИЧЕСКИЕ, МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ ДРАМАТИЧЕСКИМ РАБОТАМ

В данной статье рассмотрены пути, эффективные методы обучения драматических произведений. Были проанализированы специфические особенности и дидактические и методические подходы к обучению драматических произведений. Также были затронуты вопросы совершенствования методов и приемов обучения драматических произведений.

Ключевые слова: комедия, драма, трагедия, раскрытие содержания пьесы, персонаж в образе, человек, его место в обществе, действия, личность, стремление к добру, борьба, идеи, борьба, черты характера.

**Ospanova Gulbaram
Karaganda Medical University
Karaganda, Republic of Kazakhstan**

DIDACTICAL, METHODOLOGICAL METHODS OF TEACHING DRAMATIC WORKS

This article discusses the ways and effective methods of teaching dramatic works. Specific features and didactic and methodological approaches to teaching dramatic works were analyzed. The issues of improving methods and techniques for teaching dramatic works were also discussed.

Key words: comedy, drama, tragedy, disclosure of the content of the play, character in the image, man, his place in society, actions, personality, striving for good, struggle, ideas, struggle, character traits.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы, педагогика ғылымдарының магистрі, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Абилгазин Сағындық Иранович, педагогика ғылымдарының магистрі, №68 мектеп-интернатының қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Әбжанов Ермек Жанатұлы, филология ғылымдарының магистрі. Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті. Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

Ержанова Алма Сабыржановна, Қарағанды медициналық университеті, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

Ермекбай Ақылбек Масымқанұлы. «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Исмаилова Райхан Налжигитовна. «Bolashaq» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Оспанова Қымбат Дауитбековна. №102 мектеп- гимназия КММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Абдрахманов Рүстем Хасенович, магистр педагогических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Абилгазин Сағындық Иранович, магистр педагогических наук, учитель казахсконо языка и литературы школы гимназии №68, Караганда, Республика Казахстан

Абжанов Ермек Жанатович, магистр филологических наук. Карагандинский государственный университет им. Е.А.Бөкетов. Караганда, Республика Казахстан

Ержанова Алма Сабыржановна, Карагандинский медицинский университет. Караганда, Республика Казахстан

Ермекбай Ақылбек Масымканович. Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Исмаилова Райхан Налжигитовна. Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Оспанова Қымбат Дауитбековна. КГУ "Школа-гимназия №102", Караганда, Республика Казахстан

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abdrakhmanov Rustem Khasenovich, master of Pedagogical Sciences. Kazakh language and associate professor of the Department of literature. Academy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abilgazin Sagyndyk Iranovich, master of Pedagogical Sciences, Boarding school No. 68 in Karaganda, teacher of Kazakh language and literature, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abzhanov Yermek Zhanatovich, master of philological Sciences. Karaganda State University named after E. A. Buketov. Karaganda, Republic of Kazakhstan

Erzhanova Alma, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Yermekbay Akylbek Masymkanovich. Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Ismailova Raikhan. Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Ospanova Kymbat. KSU "School-gymnasium No. 102", Karaganda, Republic of Kazakhstan

ӘОЖ 343.1
МРНТИ 00.08

Елікбаев Н.
elikbaev.nabi@mail.ru
«Bolashag» академиясы, Қарағанды,
Қазақстан Республикасы

ЭКОНОМИКАЛЫҚ СТРАТЕГИЯ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯ

Мақалада экономикалық теорияның кейбір проблемаларына қатысты дифференциалдық психологияның мәселелері қарастырылады. Олардың психологиямен шарттылығы әрі өзара байланыстары көрсетіліп сонымен қатар мәселелердің шешілуіне байланысты психологиялық білімдердің есепке алынуы талданады.

Кілтті сөздер: қоғамдық қатынастар, адам факторы, нарықтық экономика, психологиялық заңдылық, экономикалық психология.

Қоғам өміріндегі жаңғырту құбылыстары оның мүшелерінің, еңбек адамдарының және мамандардың сезімі мен ойларын, көңіл күйлерін және психологиясын қайта жасауға талпындырады. Бұл процесс экономика, әлеуметтік, рухани және мәдени өрістерді қамтиды. Нарықтық экономика жаңа дәуірдің ұлы көшінің құрылымы. Мұнда ғалымдар әлеуметтік-экономикалық дамуда адам факторын басты етіп, шаруашылық қызметте психологиялық қасиеттер мен экономикалық қатынастарды жетілдіруде психологиялық жаңғырту мәселелерін алға батыл қоюда [1]. Мәселенің маңыздылығы тек экономиканы ғана емес атап өткеніміздей қоғам өмірінің барлық салаларын қамтиды. Сондықтан экономикалық психология шаруашылық иіндерінде, адам психологиясының нақтылы шарушылықтағы қызметінде ойлық, сезімдік, еріктік шешімдерімен тікелей басты байланыста. Осыған орай экономикалық мінез-құлықты, дағдыны жаңа нарыққа сәйкестендіру, экономика мен психологиялық категорияларды өзара жымдастыру, өзара үйлестіру маңызды болып шығып отыр. Ал, экономикалық психология қоғамдық қатынастардың адамның психикасындағы бейнелену заңдылықтары болып саналып өндіріс процесінде өмірлік игіліктерді олардың өндірістік күштермен өзара қатынасын жинақтайды. Анықтап айтқанда қоғамдық қатынастардың өзін емес олардың психикалық бейнелену нәтижесінде жинақталған адам санасындағы мұрасатты формаларын айтады. Адамның мінез-құлқы мен қызметін реттеу қамтылады. Өз кезегінде бұл құбылыстар белгілі уақытты қажет етеді. Жалпы алғанда экономикалық психология экономиканың ғылым жүйесінде де өз орнын табуы керек. Қоғамның экономикалық өміріне қолдануда, экономикалық психологияның дамуына психологиялық ғылымның дұрыс қолданылуы мәні бар ұстаным деуге болады.

Мұнда бұрыннан келе жатқан іргелі түсініктер (жеке тұлға, қызмет, қарым-қатынас, ұжым, меншік, жауапкершілік және т.б.) жаңа мазмұнмен толығы қажет. Соған орай бұл түсініктер тек психологияда ғана емес экономикалық зерттеулерде де орын алғаны пайдалы.

Оған себеп экономикалық ғылымда психологиялық терминдермен бір мағынада қолданылатын көптеген түсініктерді кездестіруге болады. Мәселен, мүдде, қажеттілік, тұтыным, мотив, көтермелеу, ұжым, еңбек және т.б. Бұл түсініктер мен терминдердің түрлілігі салыстармалы талдауларды қажет етеді. Осының бәрі экономикалық психологияның бүтіндей түсініктік аппаратын жасауға көмектеседі [2]. Дегенмен практикада адамды қоршаған заттар әлемін түрлі жүйеге бөлуге болады. Оның негізіне өндіріс құралдары мен тұтыну құралдарын атаймыз. Өндіріс құралдары еңбек құралы және еңбек предметіне бөлінсе, еңбек құралы өз кезегінде белсенді (еңбек құралы) және пассивті (ғимараттар, жол, сыйымдылықтар және т.б.). Тұтыну құралдары да өндірістік тұтыным құралдары (шикізат, отын, материалдар және т.б.) әрі товарлар мен игіліктер түрінде жеке тұтыным құралдарына жіктеледі. Бұл дегеніміз заттардың экономикалық қасиеттерінің сұрыпталуына сәйкестенеді. Ал, психологиялық

қолданымда мыналарды анықтау маңызды: осы заттардың, бұйымдар мен нәрселердің экономикалық белгілерге бөлінуі психикада қалай ерекше бейнеленеді, адамның басында, ойында қандай формада елестейді және оның мінез құлқына қалай әсер етеді.

Адам өндіріс құралдарының иесі болғандықтан оның тіршілігі мен характері, мінез-құлқы күрделі жағдайға ие болады. Оны ұйымдастыру мен игеру жолында сан түрлі байланыстарды бастан өткізеді.

Меншік жағдайы оны күнделікті эмоциялық-интеллектуальдық құбылыстармен байланыстыру жағдайында меншік иесі «көрінбейтін күштер» арқылы психологиялық қатынастарды атқарып қалыптасады [3]. Нәтижесінде меншік иесінің қызметі, қарым-қатынасы, адамгершілік қасиеттері мен ұстанымдары орнығады. Қазіргі кезеңде айтылған екі пән арасындағы байланыс өзегін зерттеп оны талдап ұсыну қажеттігі туып отырғандығы айқын.

Қажеттілік кешенінде экономикалық психологияда оның әдістерін зерттеуге мән беру керек. Жоғарыда атаған түсініктер аппаратымен шектелместен экономика мен психологияның әдістерін салыстырып талдауды кең қолға алған жөн. Басқа да жолдарын іздестіру керек. Шынына келгенде экономикада кең қолданылатын логикалық-теориялық талдау көп жағдайда психологтардың назарынан тыс қалады. Қарап отырсақ жеке экономикалық талдаулар мен сараптар көптеген психологиялық аспектілерді таба алады. Қазіргі уақытта қолға алынбай отырған экономикалық-математикалық әдістер экономикалық психологияға да кетері емес. Оларды іздестіру, талдау орынды болар еді.

Экономикалық психологияның іргелі мәселелерінің бірі-экономиканың қайнар көзі адам факторын белсенді ету саналады. Мәселеге экономистер аса мән береді. Психологияда шаруашылықтанудың жаңа жағдайлары, еңбек технологиясы позициясынан бастау алып зерттелуі қажет. Осыдан туындайтын талаптар бірден еңбек өнімділігін жоғарылату және өнім сапасын жақсарту, ғылыми-техникалық прогресті жеделдету жағдайында азаматтардың шығармашылық ұмтылысын толық пайдалану, еңбек қорын және материалдық, энергетикалық, қаржылық қорларды тиімді үнемдеуге қол жеткізуді алға қояды.

Адам факторының осындай қасиеттерінің нәтижесінде шаруашылық қызметіндегілердің сипаты мен оң белгілері қалыптасып экономикалық міндеттерді аса құлықтықпен қамтамасыз ететіні даусыз. Бұл процестер адамдар санасында экономикалық тиімділік сапасын жетілдірумен қатар олардың жаңа мінез-құлық жаршысы, тірегі сезімдерін, жауапкершіліктерін нарықтық қатынастар кешеніндегі қажеттілік санатында орнығуына ықпал етеді.

Қазақстан Республикасындағы жаңғыртулар экономика, саяси-әлеуметтік, рухани дамудың тиімді жолдарын реттеу үстінде. Нарықтық экономиканың жаңа үлгілерін ілгерілетуге ат салысып оның нәрменділік тетіктерін жүйелеуде. Осы бағытта мемлекеттің экономикалық билігін шектеу; әлеуметтік мәселелерді шешуге бағдарланған нарықты жетілдіру; меншікті реттеу; азаматтардың еңбектегі және мүліктік дербестігіне конституциялық-құқықтық кепілдіктер жасау шаралары қолға алынууда. Осындай игі істердің қолдау табуы оның әлеуметтік негізгі әлеуметтік-экономикалық мінез-құлықтың жаршысын қалыптартыру арқылы жүзеге асады.

Ондай қоғамдық күш ортаңғы тап құбылысы қолға алынып отыр. Мұндағы жеке адамдар аталып өткендей дербестік пен жауапкершілік, ынтымақтастық, жеке мүдде мен қоғам мүдделерінің сәйкестігі арқылы көрінеді. Осындай мінез-құлықтық тірекке негіз құндылықтар саяси, өндіріс, кәсіптік қызметте, ұлтаралық қарым-қатынаста, тұтыну және т.б. салаларда бой көтереді. Бұл процестерде басты мәселе әлеуметтік жіктелудің дұрыс заңдылықтарын бағалай білу қажет.

Қоғам тәжірибесінде табыс деңгейлерінің алшақтығына қарамастан, көптеген ірі, орташа және ұсақ меншік иелері мен кәсіпкерлер өндірістік бизнеске емес, сауда-коммерциялық тіршілікке бағдар ұстайды. Олардың мінез-құлқының экономикалық нысанасы оңай жолмен айрықша пайда табуға ұмтылуы құпия емес. Сайып келгенде іскерлік этиканың, нарықтық қатынастар мәдениетінің жетімсіздігі, құқылық мәдениетінің жеткіліксіздігі, сыбайластыққа бейімділік; нарықтық экономикадағы тұтқалы орындарды ұстауға ұмтылыс сияқты фактілер кездеседі. Бұл құбылыста басқарушылар мен әкімшілік құрам тығыз байланыста әрі түсіністікпен бірігіп күресе білуі пайдалы. Әрине осы кезеңде мемлекеттік деңгейдегі қолға алынып жатқан шаралар оның нәтижесіне үлкен үміт күттіреді.

Қазіргі экономикалық қатынастар жүйесінде экономика мен психологияның бірлігі өте қажет. Дегенмен көп жағдайда қоғамдағы экономикалық бағдарламаларда бұл бірлік өз орын тапқан емес. Бұл қарама-қайшылықтардың өз себептері бар. Мәселен, тек экономика ғана барлық қоғамдық проблемалардың шешілуінің қажетті және жеткілікті құралы деген пікір үстемдігі бар. Осыған орай ғылыми және саяси ортада «панэкономизм» идеологиясы кездеседі. Жалпы практикада экономика

материалдық тіршілікке бағытталса, психология идеалдық құбылыстарға арналған. Сонымен экономика мен психологияның зерттелу пәні еңбектің бірыңғай ақиқатының қарама-қарсы полюстарына орналасқан болып шығады. Мұның өзі тұтыну өрісіне де қатысты мәселе. Психология болса көптеген уақытта өзінің әдістемелік құралдарымен негізсалатын экономикалық категориялардың зерттелуінен шеттетіліп келді. Қолда бар психологиялық зерттеулерде экономистер көңіл бөлуге тиіс экономикалық категориялар мен түсініктер экономикалық терминдерге үйлескен емес. Осы себептерден көкейтесті экономикалық проблемалардың психологиялық ғылым тарапынан тиісті талдау-ұсыныстары қажет екендігі анықталып отыр. Айтылғандарға қосымша жалпы экономикалық теория мәселелерін түсіндіру әрі нарықтық экономика жағдайындағы дәстүрлі психолого - экономикалық проблемалардың жаңа анықтамалары мен міндеттерінің шешілуіне қосалқы ұсыныстар болып табылады.

Қозғалып отырған тақырыбымыз экономикалық теорияның жалпы методологиялық психологиялық аспектілері, өндіріс, товар мен қызмет ету, экономикалық тұтыну процестерінің психологиялық проблемаларын қамтымайды. Бұлардың әрқайсысы өзбетінше шешіліп зерттелетін құбылыстар екендігін ескердік. Соған орай экономикалық жүйенің психологиялық ерекшеліктері мен даму факторларына пікір айтумен шектелеміз.

Жалпы экономикалық жүйе мәселелері оларды макроэкономикалық деңгейде қарастыруды қажет етеді. Ол дегеніміз өндірістің ұлттық көлемінің жалпы деңгейі, еңбекпен қамтылу, жұмыссыздық, инфляция, құн, ақша айналымы тұрғысындағы ілім екені белгілі. Макроэкономика өзінің қасиеттерімен біртұтас экономикалық жүйемен, кең көлемде экономикалық өмірмен байланысты. Оның мақсаттары экономикалық дамудың негізгі көрсеткіші саналатын өндіріс көлемінің өсуі, таза экономикалық ғана мақсат емес, әлеуметтік те мақсат болып табылатын бұқаралық еңбекпен толық қамтылуы саналады. Бұл кешенде жұмыссыздық денсаулықтың төмендеуіне, психологиялық күйзелістерге ұшыратады, бағаның тұрақтануы құнсыздандудың төмендеуіне әкеледі, халықаралық сауда балансының сақталуы, халықаралық қаржы келісімдерінің жүзеге асуы байқалады.

Көрсетілген мақсаттарға қол жеткізу тәсілдері экономикалық жүйенің ерекшеліктеріне тікелей байланысты мәселе. Өндіріс құралдарына меншіктің түріне, үйлестіру әдістері мен экономикалық басқару қызметінің бөлінісіне қарай таза капитализм және командалық экономика бөлінеді [4]. Еркін бәсекелестік дәуіріндегі таза капитализм, капитализм ресурстар мен рыноктар жүйесін пайдалануда, экономикалық қызметте бағаны үйлестіру мен оны басқаруда жеке меншік арқылы сипатталады. Бұл жүйені жүргізуде оған қатынасатындар өздерінің жеке әрі өзімшілдік мүдделерімен анықталады; жеке шешімдер негізінде барлығы да өз табыстарын барынша көтеруге ұмтылады. Нарықтық жүйе оның ретінде қалыптасады да оған сәйкес жеке шешімдер басым жағдайда орын алады. Әрбір өндірілген товардың сатып алушылары мен сатушылары өзбетінше әрекетке кіріседі. Соның нәтижесінде экономикалық билік бытыраңқылыққа ұшырайды. Бұл мәселеде үкіметтік жоспарлаудың қажеттілігі, оның бақылауы мен экономикаға араласуы болмай қалады. Үкіметтің рөлі таза жекеменшікті қорғаумен шектеліп әрі тиісті құқықтық құрылымды орнатып рынок бостандығын жеңілдету қызметін жүргізеді [5].

Ақиқат жағдайында өмір сүріп жатқан экономикалық жүйе қандай болғанда да өзіне капиталистік және командалық экономика элементтерін біріктіреді. Дегенмен, бұл альтернативты варианттар бастапқы болып қалып әрекеттегі жүйенің негізін құрайды. Бұл дегеніміз олардың өз ерекшеліктерін толығырақ ұғынуға қажеттілігін алдын-ала анықтайды. Дәлірек айтқанда, мәселе басты екі экономикалық жүйенің психологиялық бағалануына әкеліп соғады: өндіріс құралдарына меншіктің түрі және экономикалық қызметті басқару әдістеріне. Аталған процестерде оның заңдық және экономикалық мәселелеріне қатысты меншік иесінің позициясы ескеріледі. Осы мезетте олардың психологиялық алғышарттары қатар жүреді. Негізгі психологиялық және экономикалық қажеттіліктер өзін анық көрсетеді.

Елімізде нарықтық экономикалық саясаттың басты бағыты мен мазмұны адам капиталын қалыптастыру құбылысына ерекше арналған. Қазіргі оның мәні қоғамның басты құндылығы – адам сапасы, экономикалық өсудің басты факторы – өндіріс күштеріне тіреледі. Мамандар мен ғалымдар адам капиталының бір формасын біліммен байланыстырады. Сонымен қоса адам капиталы инвестиция (капиталды ұзақ мерзімге жарату) жолымен қалыптасады. Әрине мұның бәрі білімге, өндіріске жұмысшы күшін даярлау, денсаулық сақтау, миграция мен құн және пайдалар тұрғысындағы ізденістерді дамытумен байланысты. Адам капиталы игілікті арттыруға, кәдімгі санада банктағы салымдар, жер, заводтар, үйлер, отбасылық құндылықтар, яғни кірістер, келешектегі

пайдалы нәрселерді еселеу болып табылады. Сонымен тиімді экономикалық даму стратегиясында адам капиталында инвестиция ерекше орын алады.

Экономиканың тынысы білімге ықпал етсе адам өміріне оқу мен тәрбие арқылы оның дүниеге көзқарасына, әлеуметтенуіне, тұлға ретінде қалыптасуына мәнді әсер етеді. Сондықтан ғалымдар қазіргі еліміздегі Болон процесіне қосылуда бакалавр және магистр ғылыми дәрежелері тұрғысында академиялық және кәсіптік анықталу жағынан жетіспей жатқандығын атауда. Мұнда дәстүрлік, ұлттық мазмұндағы ерекшеліктер ескерілмеген [6]. Экономиканы ұйымдастыруда адам факторының қоры бағалана бермейді. Сөз жүзінде өндіріс тиімділігін арттырудағы оның рөлін кемітпейді, басқару практикасында дегенмен басқа мәнге ие болады. Жалпы алғанда өзара байланысты адамның рухани-дене сапалары, яғни биологиялық, психологиялық, әлеуметтік қасиеттерінің бірлігі ескеріле бермейді. Бұл еңбек жүйесінде психологиялық тұрғыдан адамды тұтыну құнына ұмтылуға жетелеп, оған адам өзінің күшін, ақыл-ойын, ерік-жігерін, энергиясын жұмсайды. Ал еңбек құралдары да белгілі жағдайда заттық болғанымен адам факторы болып саналады. Олай болса адам факторы мен еңбек бұйымдарын қарама-қарсы қоюға болмайды.

Бұл жағдайда еңбек етушілердің кәсіптік жарамдылығы мен кәсіптік бағыттылығын жетілдіру кәсіптік дайындықтарға келіп тіреледі. Әрине адамның аталған қасиеттері дайындық арқылы күшейеді, ал кәсіптік дайындықтан өткізу өзінің ерекшелігін шешеді: болашақ маман білім жүйесіне ие болады, дағдылар мен ептілікке бой білдіріп шеберліктің мәніне оның негізгі мазмұнына үйренеді. Соның нәтижесінде психологиялық тұрғыдан міндеттерді шешуге бет бұрылады. Мәселен, адамның еркі мен ынтасына байланыссыз объективті түрде құрастырушы, токарь, слесарь, сварщик және т.б. мамандықтардың еңбек қызметі бар екені белгілі. Осыларды даярлау алдымен олардың сан қырлы қызметтерін талдап әрі анықтап аталған мамандықтардың ерекшелік жұмыс модельдерін тиянақтау қажет. Оның құрылымы жан-жақты еңбек операцияларынан өткен тәжірибелі кәсіп иелерінің қатынасуымен болады. Болашақ мамандардың дағды-шеберліктері анықталып ұсынылады. Мұндай құбылыстар психологтардың араласуынсыз толық өтеді деп қорытындылау орынсыз. Мынадай мәселені ескеру қажет: егерде психологиялық заңдылықтар ескерілсе оқу процесінде кәсіптік шеберлік сөзсіз өседі. Болашақ маманның қозғалысы, дағдылары нақтылыққа ие болып түрлі кәсіптік көрсеткіштері артады. Соған орай айтылған мәселе ескерусіз қалмауы тиіс. Әрбір жағдайы арнайы зерттеулерден өтуі қажет.

Анығын айтсақ тап қазіргі кезеңде кәсіптік шеберлікті қалыптастыруды басқару емес, олардың мамандық дәрежелерін белгілеуде де психология білімпаздары қатынаспайды. Оған қоса психологтар кешенді жүйелі көптеген бағдарламаларға қосылып пікір білдірмейді. Мәселен, шет елдерде (АҚШ және т.б.) сапаны жетілдіру бағдарламаларында психология мамандары белсенді араласатын тәжірибе бар. Атап айтқанда сапасыз, ақаулы жетімсіз өнім шығарумен күресетін орган қызметінде ерекше рөл атқаратынға салды.

Экономикалық процестердің психологиялық талаптары өте күрделі және қажетті болғандықтан адам белсенділігінің тетіктеріне оның экономикалық моделінің мазмұнына ықпалы жоғары. Осыған байланысты өндіріс, товар мен қызмет көрсетуде экономиканың тиімділігі, еңбекті ұйымдастыру, кәсіпкердің рөлін арттыру, еңбек қызметін бағалаудың психологиялық ерекшеліктерін анықтап отырады. Оған қоса тұтыну мінез-құлқын, маркетинг, реклама және баға (құн) анықтау жүйелерінде психологиялық жағдайларға пайдалы үлес қосады. Экономикалық саясаттың экономикалық жүйесі мен дамуының, мемлекеттік басқарудың салықтық және кредиттік-ақшалай формаларының психологиялық анықтаушысы ретінде пайдасы анық мәселе санатында. Пікір айтылған нәрселердің негізінде экономикалық психология жүйеге айналып экономиканың дамуына үлес қоса алатын қабілетін ескеру үшін оның ұйымдастыру базасы болуы қажет. Ол үшін тиісті оқу орындарында, білім көтеру институттары мен курстарда, экономикалық және психологиялық факультеттерде сабақ жүргізу қолға алынса тиімділігі артады. Оның ғылыми-педагогикалық мамандарын даярлаудың да мерзімі туды деуге болады.

Қозғалып отырған мәселеміз өте күрделі құбылыс. Оның кешенді мәнін біршама атап өттік. Сонымен бірге бұл мәселеге кадр тәрбиесі, болашақ мамандық иелерінің сана-сезімдік қасиеттерін дұрыс бағыттау қатар жүргізілуді қажет санайды. Әрбір оқу орындарында осы бағдарлама оқу-тәрбие істерінде тиісті міндеттерді бағыттауды керек етеді. Себебі атап отырған мақсатымыз еліміздегі әлеуметтік саясаттың моделін іске асырудың кешенді міндеттерімен сәйкес көрсетілген.

Қазіргі кезеңдегі экономика және оның тарихи кезеңдері, Қазақстанда және облыстағы ерекшеліктері, кооперативтік қозғалыстар жүйесі қамтылып экономикалық білім мен экономикалық әдет, мінез-құлық, дағды, өмір салты, көзқарас, ойлау және т.б. қасиеттерді келешек мамандарға сіңіру қолға жүйелі алынғаны пайдалы.

Экономикалық психологияға қатысты нысандар әлеуметтік-саяси және мәдениеттану пәндерінің бағдарламаларында қамтылып отырғаны да абзал [7]. Жас мамандар экономикалық мәдениетті, оның рухани-психологиялық қасиет негіздерін игерсе мемлекет қауіпсіздігін нығайтуға, еліміздің материалдық базасын күшейтуге зор үлес болатынын келешектің мақсаты саналатынын ескеру міндетіміз.

Аталған пәндерде қоғамдық қатынастарды зерттеу мазмұнынан білім беріліп, экономикалық, әлеуметтік, саяси-құқық, мәдени жан-жақты байланыстар, іс-қимылдар процесімен топтастырылып ұсынылған. Сонымен қатар саяси-әлеуметтік ілімдер тарихы, теория мен доктриналардың негізгі бағыттары, әлеуметтік және отандық философиялық ойшылдар ілімдері орын алған. Осындай бағыттары оқу-тәрбиелік шаралар шарапаты болашақ мамандардың рухани қазынасынан тиісті орын алатынына сенеміз. Түптеп келгенде әрбір азаматымыздың, болашақ жас мамандардың экономикалық және интеллектуалдық мүмкіндіктерін жоғары қоюға бағытталған тарихи сана, мемлекеттік сәйкестілікті қалыптастыру мен жетілдіруге жәрдем беретін экономикалық мінез-құлық қасиеттерін терең дамытуға көңіл бөлінуі еліміздің өркендеуіне кепілдікті нығайта түсетіні анық.

Республикамызда мемлекеттік деңгейде экономиканы дамытуға бағытталған инновациялық индустрияландыру мен өсімге сүйенген нақты қадамдар қоға алынып ауқымды жаңғыртулар басталып отыр. Осылардың аясында көтеріп отырған экономикалық психология процесі де өзінің тиісті үлесін қосуға арналған орнынан табылатынына сеніммен қарауға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Машков В.Н. Психология экономики: СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2001г.-188с.; Китов А.И. Экономическая психология М.: Экономика, 1987.-303с.; Бункина М.К., Семенов В.А. Экономика и психология. М.,1998; Соколинский В.М. Психологические основы экономики. М., 1999; Хейне П. Экономический образ мышления. М., 1991 и др.
2. Дейнека О.С. Экономическая психология: социально-психологические проблемы. СПб., 1999.
3. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т.1. СПб, 1909.
4. Вечканов Г.С., Вечканова Г.Р. Словарь рыночной экономики. СПб., 1995.
5. Макконнел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т., М.,1993, Т.1, 88-б.
6. Изотов М.З., Сарсенбаева З.Н., Хамидов Н.А. Формирование человеческого капитала в независимом Казахстане: социально-философский анализ (Алматы: Институт философии и политологии Комитета науки МОН РК, 2011. – 292с. 60-61 бб.
7. Елікбаев Нәби. Әлеуметтану негіздері. Оқу құралы.-Қарағанды-Арқалық, 2012, 184 бет, 149-169 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Елікбаев Н.

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ

В представленной статье с позиции современной дифференциальной психологии рассмотрены некоторые проблемы экономической теории. Показана их психологическая обусловленность и взаимосвязь. Указывается необходимость учёта психологических знаний при их разрешении.

Ключевые слова: общественные отношения, человеческий фактор, рыночная экономика, психологическая закономерность, экономическая психология.

Elikbaev N.

Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

ECONOMICS STRATEGY AND ECONOMICS PSYCHOLOGY

In this article the author considers some economic theory problems from the position of modern differential psychology. The psychological conditionality and intercommunication are shown in it. And also the author points out the necessity of registration of psychological knowledge in the presence of its solution.

Keywords: social relations, human factor, market economy, psychological regularity, economic psychology.

List of references:

1. Mashkov V.N. Psikhologiya ekonomiki: SPb.: Izd-vo Mikhaylova V.A.. 2001g.-188s.; Kitov A.I. Ekonomicheskaya psikhologiya M.: Ekonomika. 1987.-303s.; Bunkina M.K.. Semenov V.A. Ekonomika i psikhologiya. M..1998; Sokolinskiy V.M. Psikhologicheskiye osnovy ekonomiki. M.. 1999; Kheyne P. Ekonomicheskyy obraz myshleniya. M.. 1991 i dr.
2. Deyneka O.S. Ekonomicheskaya psikhologiya: sotsialno-psikhologicheskiye problemy. SPb.. 1999.
3. Petrazhitskiy L.I. Teoriya prava i gosudarstva v svyazi s teoriyey npravstvennosti. T.1. SPB. 1909.
4. Vechkanov G.S.. Vechkanova G.R. Slovar rynochnoy ekonomiki. SPb.. 1995.
5. Makkonnel K.R.. Bryu S.L. Ekonomiks: Printsipy. problemy i politika. V 2 t.. M..1993. T.1. 88-b.
6. Izotov M.Z.. Sarsenbayeva Z.N.. Khamidov N.A. Formirovaniye chelovecheskogo kapitala v nezavisimom Kazakhstane: sotsialno-filosofskiy analiz (Almaty: Institut filosofii i politologii Komiteta nauki MON RK. 2011. – 292s. 60-61 bb.
7. Elikbayev Nabi. Aleumettanu negizderi. Oqu quraly. - Karagandy-Arkalyq. 2012. 184 bet. 149-169 b.

УДК 93/94

МРНТИ 03.20

Уразбаев Х.К.
hamit-urasbaev@mail.ru
«Bolashag» Академиясы, Қарағанды,
Қазақстан Республикасы

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В ВУЗЕ

Аннотация. В статье представлен краткий анализ преподавания современной истории Казахстана в целом. Представлены методологические подходы в процессе преподавания, также обозначены основные задачи по улучшению качества исторического образования.

Ключевые слова: развитие личности, цивилизационный подход, инновационные стратегии.

Система методов преподавания современной истории Казахстана, включает: устное изложение знаний; рассказ, объяснение, лекция, семинар; работа с учебно-методической и дополнительной литературой. Основная цель преподавания предмета истории развитие личности на основе знания прошлого и умения ориентироваться в важнейших достижениях мировой культуры.

Развитие личности предполагает, прежде всего, формирование творческого мышления, способности критически анализировать прошлое, настоящее, делать собственные выводы на основе самостоятельного изучения исторических источников. История должна ставить студента перед проблемами нравственного выбора, честно показывая сложность и неоднозначность моральных оценок исторических событий. Студент получает право на субъективность и пристрастность на обоснование своих решений нравственных проблем.

Проводимые занятия должны учить студента, не столько пассивному запоминанию фактов и их оценок, сколько умению самостоятельно ориентироваться в массе исторических сведений, находить причинно-следственные связи между историческими явлениями, отделять существенное в историческом процессе.

Сегодня, распространяется активная переориентация системы традиционной на компетентностную модель школьного образования. Последняя, в свою очередь, предполагает не только и не столько закладывание определённого объёма знаний в головы студентов, сколько формирование у них навыков по использованию этих сведений и дальнейшему расширению информационной базы самостоятельным образом. Перед современным педагогом стоит задача направить формирование необходимого набора компетенций у своих студентов, который должен помочь им достичь тех целей, которые ставит перед ними жизнь и образовательная система.

Модернизация образования, которая была заложена требованиями МОН РК, нацелена на внедрение новых ориентиров мышления, как педагогов, так и студентов. Методы работы с картами, архивными материалами и дополнительной литературой, оказывают существенное влияние на все

другие методы преподавания истории, а также на формы организации учебной работы и систему учебного оборудования по современной истории. Успешное применение любого метода в преподавании современной истории определяется обязательным сочетанием с различными приёмами работы с картами, методической литературой широким использованием материалов, полученных студентами в процессе архивных материалов [1, с.36-37].

Методически правильная организация занятия предполагает наличие определённого набора карт, атласов, глобусов, картин, таблиц, схем, соответствующих теме занятия. Большое значение среди наглядных пособий имеют кинофильмы. Они позволяют всесторонне и в динамике знакомить студентов любой страной мира. Образованию национальной государственности предшествовало множество государственных образований, имевших свою особую роль в потоке истории.

Необходимо отметить, что именно история изучает прошлое нашей страны и ее населения. Значимость исторической науки нельзя переоценить: она рассматривает события в пространстве и времени, динамике и может со всей полнотой ответственности дать исчерпывающий ответ на многие возникающие государственные вопросы. С учетом этого, требуется обратить большое внимание на ключевые приоритеты работы историков всех уровней от высшего до среднего образования. В частности, это расширение тематики научных исследований по вопросам древней, средневековой, современной истории Казахстана, и научного исторического осмысления казахстанской государственности. В контексте решения этих широких задач сегодня все более четко возникает потребность глубже осмыслить прошлое и настоящее Республики Казахстан во взаимосвязи с мировой историей, в ее своеобразии и одновременно – взаимодействии, взаимовлиянии, взаимопроникновении с другими цивилизациями Запада и Востока [2, с. 56].

Методологическим основанием такого рассмотрения служит, например, цивилизационный подход, заключающийся в том, что на смену жестким формационным моделям, которые были присущи исторической науке советского периода, делению народов на «передовые» и «отсталые» в их продвижении по ступеням экономических формации приходит раскрытие цивилизационного многообразия мира прошлого, важного и для понимания мира настоящего. Цивилизационный подход представляется особенно значимым и плодотворным при рассмотрении современной истории Казахстана – страны многонациональной, впитавшей в себя дух тюркских народов.

Сейчас особо важно уделить внимание процессу преподавания истории современного Казахстана, как в школах, так и вузах страны. Это связано с некоторыми проблемами, касающимися организации процесса обучения курса истории. В условиях приобретения независимости история в школах изучалась по учебникам различных изданий, которые были бессистемны. Значительная часть учебников по истории имели широкий спектр ошибок временного, пространственного и движущего характера и тем самым вводили учеников в ошибочное ориентирование в историческом пространстве. В итоге, целое поколение в особенности конца 90-х и начала нулевых годов испытало на себе погрешности исторических фактов и событий. В источниках имело место различие в хронологии, некоторой средневековой терминологии. Студенты не редко в основном лишь констатировали те или иные факты, в текстовой информации отсутствовали живые яркие образы героев казахской степи [3, с.82].

В результате, история Казахстана представлялась учащимся скучным предметом с простым перечислением фактов, зачастую противоречащих друг другу. При этом воспитательная составляющая содержания изучаемого материала в учебниках истории была отражена не полно. В связи с этим вопрос о формировании казахстанского патриотизма среди современной молодежи в последние годы стал довольно важным аспектом в процессе преподавания современной истории Казахстана. Среди наиболее общих задач, которые ставит современность перед казахстанским педагогом – обучение учащихся планированию своих действий по добыванию, систематизации, анализу знаний из колоссального информационного потока, возможности их применения в различных видах деятельности. Это требует от школьников и студентов умения планировать свои действия по работе с информацией, тщательного обдумывания принимаемых решения, владения коммуникативными навыками коллективного творчества. Ставка делается на проектные технологии, от внедрения которых ожидается возможность приобретения новых навыков. Предполагается, что проектная, интерактивная в своей основе, образовательная деятельность, содержащая элементы научно-исследовательской работы, сможет обеспечить повышение инициативности и ответственности, обучаемых за результаты своего труда, что, в целом, повысит эффективность всей учебной работы.

Преподавание современной истории Казахстана в вузе должно способствовать формированию

ценностных ориентации сегодняшнего студента решению им морально-нравственных проблем. Цель исторического образования в этом плане – ориентация, прежде всего, на общечеловеческие ценности, воспитание гуманизма [4, с. 42].

Главная задача истории - воспитать гражданина страны, активного способного к социальному творчеству, принципиального в отстаивании своих позиций, способного к участию в демократическом самоуправлении, чувствующего ответственность за судьбу своей Родины и человеческой цивилизации, патриота родной культуры [1, с. 23-24].

Подлинный патриотизм не мыслим без знакомства с историей разных народов, их культурой, понимания постоянного характера взаимодействия и взаимообогащения разных культур их тесной связи друг с другом. Студент должен понимать, что его народ - часть мировой

Сегодня у многих возникает вопрос для чего необходимо преподавать историю в школе потом в вузе? По распространённому мнению, изучение современной истории Казахстана, должно дать учащимся, студентам необходимый запас знаний о прошлом и необходимый набор умений при изучении событий прошлого. Но не все и, далеко не всегда понимают действительную ценность знаний о прошлом.

Что означает понятие история? История - это наука. Основы истории – науки являются стержнем дисциплины истории. Для изучения основ истории необходимо, прежде всего, ясное и чёткое представление о том, зачем изучать прошлое. И здесь ключевым является вовсе не понятие прошлое, а понятие настоящее и даже будущее. Научное исследование прошлого позволяет лучше понять настоящее и хоть чуть – чуть спрогнозировать будущее. Именно это должно быть стержнем исторического образования и мотивацией учебной деятельности. И если это сформировано, то школьники, студенты поймут, что история, прежде всего, учит их не быть слепой и жалкой игрушкой, средством в руках политиков, и научатся делать свой осознанный выбор [5, с. 38].

Вторая проблема: что изучать на занятиях по курсу современная история Казахстана? Проблема содержания курса современной истории Казахстана сегодня обострилась наиболее остро. Изменения в идеологии потребовали формирования у молодежи более широкого, полноценного представления об исторических процессах и явлениях. Кроме того, реалии сегодняшнего дня требуют воспитания патриотизма у наших студентов. А эту задачу, в первую очередь, выполняют занятия по курсу современной истории Казахстана, на примерах героизма, отваги. Сама жизнь подталкивает к коренному пересмотру самого подхода к содержанию курса современной истории Казахстана. Отсюда, содержание должно быть скомпоновано и преобразовано таким образом, чтобы активизировать мыслительную деятельность студентов, нацелить их на решение определенных проблем. Следовательно, организация содержания должна подчиняться логике решения учебных задач через выполнение учебных заданий доступных каждому учащемуся, а также развития у студентов творческих начал, творческого подхода к их решению [4, с. 13-14].

Преподаватель, должен обладать высоким профессионализмом, быть методически компетентным организатором учебного процесса. Благодаря курсам нового формата создана реальная возможность по реализации этой задачи, заложены основные концептуальные положения в использовании на занятиях различных подходов в изучении курса современной истории Казахстана. В педагогической науке термин «подход», «метод», «прием» определяется как совокупность принципов, определяющих серию стратегии обучения или воспитания. Каждый принцип регулирует разрешение конкретных противоречий, возникающих в процессе обучения, а их взаимодействие разрешение основных его противоречий [6, с.18]. При этом следует отметить, главное условие того, что любым новым подходам к преподаванию, как и к педагогической стратегии должна быть присуща опора на определенную научную концепцию, включающую философское, психологическое, дидактическое и социально-педагогическое обоснование достижения образовательных целей [7, с. 8].

Используемый педагогический подход должен отвечать всем признакам системы методов индукции и дедукции; логикой процесса, взаимосвязью всех его частей, целостностью. Управляемость подхода должна предполагать возможность диагностического целеполагания, планирования, проектирования процесса обучения, поэтапной диагностики, варьирования средствами и методами с целью коррекции результатов. Поэтому внедрение в учебный процесс инновационных стратегий обучения является определяющей чертой современного образования.

Внедрение нетрадиционных инновационных технологий существенно влияет на образовательно-развивающий процесс, что позволяет решать многие проблемы развивающего, личностно-ориентированного обучения, дифференциации, германизации, информатизации, формирование индивидуальной образовательной траектории роста студентов. Для всех стратегий

обучения характерны определенные общие признаки: осознанность деятельности преподавателя студентов, эффективность, мобильность, открытость, целостность, самостоятельность.

Список использованной литературы:

1. Аймаганбетов Е.Б., Алимбаев А.А., Притворова Т.П. и др. Инновационное развитие экономики: учеб. Пособие.– Караганда: КЭУ Казпотребсоюза, 2015. – 453с.
2. Якунин В.А. Педагогическая психология: учебное пособие. СПб. Изд-во: Полиус, 2012. 239 с.
3. Косырев В.Н. Самоизменение студента в деятельности овладения культурой учебного труда // Психологическая наука и образование. 2010. № 1. — С. 82—88.
4. Реан А.А. Социальная педагогическая психология: учебное пособие. СПб.: Питер, 2013. 316с.
5. Советов Б.Я., Яковлев С.А. Моделирование систем: Учебник для вузов. 2-е изд., М.: Высшая школа, 1998. — 319с.
6. Гущина Т.Н. Игровые технологии по формированию социальных навыков у подростков: практ. пособие / Гущина Т.Н. М.: АРКТИ, 2002. — 120 с.
7. Сломский В. Философия – воспитание для будущего // Философские науки. - №1. - 2006. – 135с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Уразбаев Х.К.

Академия «Bolashaq», Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЖОО-ДА ҚАЗАҚСТАНҒЫ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТАРИХЫН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Андатпа: Мақалада, Қазақстан тарихын оқыту мәселелері және қысқаша сараптамасы ұсынылған. Оқыту үрдісінің әдістемелік тәсілдері ұсынылған. Сондай-ақ тарихи білім беру сапасын жақсарту мақсатында негізгі міндеттер белгіленген.

Кілтті сөздер: тұлғаның дамуы, өркениеттік көзқарас, инновациялық стратегия.

Urazbaev H.K.

Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

METHODS OF TEACHING MODERN HISTORY OF KAZAKHSTAN AT UNIVERSITY

Abstract: The article presents a brief analysis of the situation in historical science and the problems of teaching the history of Kazakhstan as whole. Presented methodological approaches in the process of teaching. Also identified the main challenges to improve the quality of history education.

Keywords: personal development, civilizational approach, innovative strategies.

List of references:

1. Aimagambetov E.B., Alimbaev A.A., Pritvorova T.P. i dr. Innovatsionnoe razvitie ekonomiki: ucheb. Posobie.– Karaganda: KEU Kazpotrebsoyuza, 2015. – 453s.
2. Yakunin V.A. Pedagogicheskaya psikhologiya: uchebnoe posobie. SPb. Izd-vo: Polius, 2012. 239 s.
3. Kosyrev V.N. Samoizmenenie studenta v deyatelnosti ovladeniya kulturoi uchebnogo truda // Psikhologicheskaya nauka i obrazovanie. 2010. № 1. — S. 82—88.
4. Rean A.A. Sotsialnaya pedagogicheskaya psikhologiya: uchebnoe posobie. SP b.:Piter, 2013. 316s.
5. Sovetov B.Ya., Yakovlev S.A. Modelirovanie sistem: Uchebnik dlya vuzov. 2-e izd., M.: Vysshaya shkola, 1998. — 319s.
6. Gushchina T.N. Igrovye tekhnologii po formirovaniyu sotsialnykh navykov u podrostkov: prakt. posobie / Gushchina T.N. M.: ARKTI, 2002. — 120 s.
7. Slomskii V. Filosofiya – воспитание для будущего // Filosofskie nauki. - №1. - 2006. – 135с.7. Sovetov B.Ya.. Yakovlev S.A. Modelirovaniye sistem: Uchebnik dlya vuzov. 2-e izd.. M.: Vysshaya shkola. 1998. — 319s.

АВТОР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Елікбаев Нәби, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі, жалпы білім беретін кафедрасы, «Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Уразбаев Хамит Күрентайұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, «Bolashaq» Академиясының ғылым жөніндегі проректоры, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Еликбаев Наби, доктор философских наук, профессор, академик Академии социальных наук РК, кафедра общеобразовательных дисциплин, «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

Уразбаев Хамит Курентаевич, кандидат исторических наук, доцент, проректор по научной работе и международному сотрудничеству Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHOR

Yelikbayev Nabi, Doctor of Philosophy, Professor, Academician of the Academy of Social Sciences of the Republic of Kazakhstan department of general education, «Bolashaq» Academy», Karaganda, Kazakhstan.

Urazbaev Hamit Kurentaevich, candidate of historical Sciences, associate Professor Vice-rector for scientific work and international cooperation of the «Bolashaq» Academy, Karaganda, Kazakhstan.

УДК 338.2

Бекболат Айдана Нагиевна
bekbolat.aidana@list.ru
Карагандинский технический университет,
Караганда, Республика Казахстан
Кенесбекова Жанат Бектаевна
kenesbekovazanat@gmail.com
Карагандинский технический университет,
Караганда, Республика Казахстан
Мади Перизат
peri@mail.ru, perizat1@tpu.ru
Томский политехнический университет, Томск, Российская Федерация
Бокижанов Газиз Иман-Мединович
gaziz@bk.ru
Карагандинский технический университет,
Караганда, Республика Казахстан

ТЭК – ВАЖНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ЭКОНОМИК РК

В настоящей статье изучен топливно-энергетический комплекс нашей страны и рассмотрела ресурсы, которые охватывает ТЭК. Также рассмотрено влияние комплекса на национальную валюту и его доля экспорта. Также отдельное внимание уделено роли ТЭК в росте городов и экономического благополучия страны. Изучены крупнейшие месторождения естественной основы данного комплекса – минеральное топливо. Один из важных моментов - развитие нефтедобычи и появление на рынке крупных нефтяных компаний привело к появлению в стране флота частных танкеров. Топливо-энергетический комплекс (ТЭК) объединяет топливную промышленность и электроэнергетику. Его основная задача - производство и экспорт различных видов энергии для удовлетворения потребностей населения, всех секторов экономики. В стране наряду с попутным газом добывается природный газ. В основном он поставляется с газоконденсатных и газовых месторождений. Таким образом, географическое распределение газовой промышленности сопоставимо с распределением нефтяной промышленности. Западный Казахстан - ведущий регион в отрасли.

Ключевые слова: экономическая деятельность, экспорт, трубопроводы, валюта, энергоресурсы, иностранные компании, танкеры, неиссякаемые энергоресурсы.

Топливо-энергетический комплекс (ТЭК) объединяет топливную промышленность и электроэнергетику. Его основная задача - производство и экспорт различных видов энергии для удовлетворения потребностей населения, всех секторов экономики. ТЭК включает в себя производство и первичную переработку топлива, производство электроэнергии и тепла, их доставку потребителям по ЛЭП и трубопроводам. Его доля в экспорте Казахстана составляет более 3/5.

Естественная основа комплекса - энергоресурсы. К ним относятся минеральное топливо (нефть, природный газ, уголь) и водные ресурсы (энергия речного стока). Наша страна обладает богатой сокровищницей ядерного топлива (урана), сланцев и неиссякаемых энергоресурсов - солнечной и ветровой энергии.

Казахстан занимает одно из передовых мест в мире по разведанным топливным ресурсам. Их достаточно, чтобы полностью обеспечить экономику на многие десятилетия. Использование энергоресурсов в Казахстане растет с каждым годом. Изменилась и его структура: увеличилась доля природного газа и нефти. Но основной источник энергии - уголь.

ТЭК страны - основная сфера сотрудничества с иностранными компаниями. В 1990-е они начали работать по всем направлениям комплекса - нефть, газ, уголь, электричество. Это связано с

большими размерами и сложностью месторождений Казахстана. В стране не было необходимых технологий и средств для их развития. Даже известным компаниям сложно самостоятельно разрабатывать такие месторождения. Поэтому они заключают временные соглашения.

Нефтяная промышленность играет ведущую роль в топливной отрасли. Это также главный стратегический источник сырья. Он производит 300 различных видов нефтепродуктов: одним из важнейших продуктов является топливо для автомобилей и основное сырье для полимерных материалов в химической промышленности.

Нефтяная промышленность Казахстана восходит к концу 19 века. В 1911 году началась разработка месторождения Доссор на Урало-Эмбинском нефтегазовом месторождении.

В середине 1960-х годов в этом районе была открыта Мангистауская котловина. Нефть с месторождений Узень и Жетыбай начинает таять при комнатной температуре из-за высокого содержания парафина. Транспортировка нефти с этих месторождений затруднена, поэтому был построен первый в мире нефтепровод с подогревом.

В начале 1990-х годов было открыто крупнейшее месторождение нефти и газа. Казахстанский каспийский шельф открыл Кашаган, крупнейшее нефтяное месторождение на северном шельфе Каспийского моря, по запасам нефти занимает 3е место в мире.

Благодаря эффективной роли трубопровода в транспортировке нефти его доля с каждым годом растет. Трубопровод имеет высокую емкость по нефти. Труба диаметром 83 см может пропускать 20 миллионов тонн в год. К тому же опасность возгорания в трубах редка. Протяженность магистрального нефтепровода в Казахстане составляет более 7000 км. Самые крупные - Атырау-Новороссийск, Атырау-Самара, Атырау-Орск, Омск-Павлодар-Шымкент-Чарчжоу, Карачаганак-Атырау. Один из крупнейших строящихся нефтепроводов - Атасу-Алашанькоу (Китай).

В стране 3 крупных нефтеперерабатывающих завода и недавно построенный топливный завод на Карачаганакском месторождении.

Нефть и газ добывают крупные компании: ChevronTexaco (Тенгиз), консорциум КПО (Карачаганак), Китайская национальная нефтяная компания (Жанажол), канадская компания Petro-Kazakhstan, занимающаяся разработкой нефти на Кумколь. Крупнейшая национальная нефтяная компания Казахстана - КазМунайГаз.

Быстрое развитие нефтедобычи привело к появлению в стране флота частных танкеров. Танкеры «Астана» и «Алматы» доставляют казахстанскую нефть по морю в порты России и Азербайджана.

Газовая промышленность - одна из самых молодых отраслей по сравнению с нефтяной. Его комплексное освоение началось в 1960-х годах на Мангистауском нефтегазовом месторождении. Добыча газа на протяжении многих лет была медленной. Газ в топливе - большая емкость, относительно недорого и легко транспортируется.

В настоящее время в стране разведаны многие запасы газа. Но 2/5 находится на Карачаганакском месторождении. Следующие по величине месторождения - Кашаган, Имашев и Жанажол.

В стране наряду с попутным газом добывается природный газ. В основном он поставляется с газоконденсатных и газовых месторождений. Таким образом, географическое распределение газовой промышленности сопоставимо с распределением нефтяной промышленности. Западный Казахстан - ведущий регион в отрасли.

Объем добычи газа в стране превышает объем потребляемого газа. Однако газоснабжение внутри страны развито не полностью. Природный газ поставляется только в 9 регионов страны. В других областях используется сжиженный газ, производимый на нефтеперерабатывающих заводах. Это связано с отсутствием газопроводов.

Таким образом, можно сделать такой вывод: у страны богатые запасы топлива, которые при умелом и рациональном использовании, могут удовлетворить экономические потребности не только населения, но и всех секторов экономики. Транспортировка нефти и газа в соседние страны обеспечивает государству экономическую стабильность и дальнейший взаимобмен необходимыми ресурсами.

Заключение

Топливо-энергетический комплекс охватывает всю экономическую деятельность в стране и в будущем может повысить производительность труда. Комплекс играет важную роль в формировании районов: эпоха энергетики «тянет» производство и дает толчок к росту городов. В то же время ТЭК является основным «добытчиком» валюты для нашей страны.

Список использованных источников:

1. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1400000724>
2. <https://ikaz.info/energetikaly-keshen-zh-ne-ony-m-ni/>
3. Клименко А.В., Зорин В.М. (ред.) Теплоэнергетика и теплотехника.203-212стр.
4. Буров В.Д. и др. Тепловыеэлектрическиестанции 307-316стр.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Бекболат Айдана Нағиқызы

**Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Кенесбекова Жанат Бектаевна**

**Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Мәди Перизат**

Томск политехникалық университеті, Томск, Ресей Федерациясы

Бокижанов Газиз Иман-Мединович

Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

**ОТЫН-ЭНЕРГЕТИКА КЕШЕНІ - ҚР ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ
МАҢЫЗДЫ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ**

Осы мақалада еліміздің отын-энергетикалық кешені зерттеліп, ОЭК-ті қамтитын ресурстарды қарастырды. Сондай-ақ, кешеннің ұлттық валютаға әсері және оның экспорт үлесі қарастырылады. Сондай-ақ, ОЭК-тің қалалардың өсуіндегі және елдің экономикалық әл-ауқатындағы рөліне ерекше назар аударылды. Бұл кешеннің табиғи негізінің ең ірі кен орындары – минералды отын зерттелді. Маңызды сәттердің бірі-мұнай өндірісінің дамуы және нарықта ірі мұнай компанияларының пайда болуы елде жеке танкерлер флотының пайда болуына әкелді. Отын-энергетика кешені (ОЭК) отын өнеркәсібі мен электр энергетикасын біріктіреді. Оның негізгі міндеті-халықтың, экономиканың барлық секторларының қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін энергияның әртүрлі түрлерін өндіру және экспорттау. Елімізде ілеспе газбен қатар табиғи газ өндіріледі. Ол негізінен газ конденсаты мен газ кен орындарынан келеді. Осылайша, газ өнеркәсібінің географиялық таралуы мұнай өнеркәсібінің таралуымен салыстырылады. Батыс Қазақстан-саладағы жетекші өңір. Отын-энергетика кешені елдегі барлық экономикалық қызметті қамтиды және болашақта еңбек өнімділігін арттыруы мүмкін.

Кілтті сөздер: Экономикалық қызмет, экспорт, құбырлар, валюта, энергия ресурстары, шетелдік компаниялар, танкерлер, таусылмайтын энергия ресурстары.

Bekbolat Aidana Nagikyzy

**Karaganda technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Kenesbekova Zhanat Bektaikyzy**

**Karaganda technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Madi Perizat**

Tomsk Polytechnic University, Tomsk, Russian Federation

Bokizhanov Gaziz Iman- medinovich

Karaganda technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

**FUEL AND ENERGY SECTOR IS AN IMPORTANT COMPONENT
OF THE ECONOMY OF KAZAKHSTAN**

This article examines the fuel and energy complex of our country and considers the resources that the fuel and energy sector covers. The influence of the complex on the national currency and its share of exports is also considered. Special attention is also paid to the role of the fuel and energy sector in the growth of cities and the economic well-being of the country. The largest deposits of the natural basis of this complex – mineral fuel-have been studied. One of the important points is the development of oil production and the appearance of large oil companies on the market led to the appearance of a fleet of private tankers in the country. The fuel and energy complex combines the fuel industry and the electric power industry.

Keywords: economic activity, export, pipelines, currency, energy resources, foreign companies, tankers, inexhaustible energy resources.

List of references:

1. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1400000724>
2. <https://ikaz.info/energetikaly-keshen-zh-ne-ony-m-ni/>
3. Klimenko A.V., Zorin V. M. (ed.) Teploenergetika I teplotekhnika.203-212str.
4. Burov V. D. et al. Teplovelektricheskiyestantsii 307-316str.

УДК 303.3

Егеубай Мейрамгуль
meiramgul150799@mail.ru

Карагандинский технический университет», Караганда, Республика Казахстан
Мади Перизат

peri@mail.ru, perizat1@tpu.ru

Томск политехникалық университеті, Томск, Ресей Федерациясы

Шыныбай Айжан Нурлановна

nurlanskayva@gmail.ru

Карагандинский технический университет», Караганда, Республика Казахстан

ЭЛЕКТРОСНАБЖЕНИЕ ФЕРМЕРСКОГО ХОЗЯЙСТВА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ИСТОЧНИКА ЭНЕРГИИ

В представленной работе рассматривается локальная система электроснабжения крестьянского хозяйства с использованием ветрогенераторов. При выполнении раздела электроснабжения рассматриваемого хозяйства были выполнены расчеты вырабатываемых и используемых электр энергии, и произведен выбор электрического оборудования. Дан расчет потенциала ветрогенераторов. Рассмотрены обязательные разделы по экономической части, и безопасность жизнедеятельности. В работе статьи рассмотрен вопрос электроснабжения крестьянского хозяйства от нетрадиционных источников питания – ветрогенераторов. В работе были произведены следующие расчеты: расчет нагрузки объекта, описание объекта в электроснабжении, описание потребителя, расчет графика суточной нагрузки, описание энергетических потенциалов возобновляемых источников энергии, классификация возобновляемых источников энергии, определение солнечно – ветровых потенциалов региона, выбор фотоэлектрических моделей, Выбор установок БВРТ, выбор аккумуляторных батарей на вырабатываемую энергию, выбор электроустановок и проводников ниже 1 кВт. В отделе безопасности жизнедеятельности предусматривались молниезащита, обнуление, заземление отдельно стоящего сельскохозяйственного дома. В результате расчета экономической части срок окупаемости с учетом дисконтирования составил 6,8 года, так как чистая приведенная стоимость положительна за 12 лет реализации проекта. Индекс рентабельности $P_i > 1$. внутренняя норма доходности 11,89%.

Ключевые слова: электроэнергия, электроснабжения, фермерские хозяйства, ветровые установки, ветровая электростанция, генератор, ветротурбина.

Введение

В данной статье работа заключается в обеспечении электроэнергией сельского хозяйства с использованием автономных возобновляемых источников энергии. Одним из приоритетных направлений развития агросаллы в стране сейчас является развитие животноводства. То есть, если каждый человек или каждое крестьянское хозяйство стремится получить от него богатый урожай путем разведения имеющегося скота, то это будет поддержано государством. И для этого сельчанам можно сказать, что сегодня есть возможность. 4/3 сельскохозяйственных угодий в стране сейчас занимают пастбищные угодья. Все виды животноводства Алматинской области растут и развиваются. В том числе благодаря программе «Сыбага» доля племенного крупного рогатого скота доведена до 14%, племенных овец и коз-более 21%. В рамках программы создано 363 фермерских хозяйства на 20 тыс. голов, откормочные площадки на 12 тыс. голов, более 3, 5 тыс. хозяйств репродукторов. Сегодня область полностью обеспечивает себя сельхозпродукцией и добилась вывоза в другие регионы. Применение ВИЭ в сельском хозяйстве-решает современные экологические проблемы. Примерный расход электроэнергии, производимой угольными электростанциями в Казахстане, в ущерб

окружающей среде оценивается в семь тенге за ВТчас. В Центральной Азии Казахстан является крупнейшим источником парниковых газов. Например, в 2008 году-247 млн.тонн. Также одно из ведущих мест в мире по удельным выбросам парниковых газов на единицу валовой выпускаемой продукции-6,11 килограмма на доллар выпускаемой продукции. Также занимает первое место в мире по собственным выбросам CO₂. Все это характеризует эффективное использование энергии и ресурсов, устаревшее оборудование и технологии в стране, а также слабое по энергосберегающим технологиям. В настоящее время глобальные инвестиции в нетрадиционную энергетику возросли. Значительно развивается рынок использования возобновляемых источников энергии. Фермерские хозяйства на территории РК находятся на значительном удалении от населенных пунктов и сельских электрических сетей. Это заставляет их использовать автономные электростанции для электроснабжения. Сложившаяся ситуация в электроснабжении фермерских хозяйств повысит перспективы использования ВИЭ. Одним из возобновляемых источников энергии в области является ветер. Однако систематизация потоков энергии от ветровых источников и ее низкая плотность создают серьезные трудности при использовании ВИЭ. Таким образом, разработка методов формирования автономных систем электроснабжения на основе ВИЭ с учетом изоляции от других источников энергии является одним из важных направлений. Целью данной работы является разработка системы автономного электроснабжения крестьянского хозяйства с источником питания от дизель-генераторных установок.

Рассматриваемая ветряная турбина предназначена для сильных ветров, которые часто меняют направление ветра в Казахстане. Данная система отличается высокой надежностью, простотой обслуживания без использования дорогостоящих машин и механизмов. Эта система позволяет нам создавать локальный источник электроэнергии. Но у ветроэлектростанций есть свои недостатки, например, скорость ветра в разные периоды времени (день, месяц, год) будет отличаться. Для решения этой проблемы проектом предусмотрены и другие меры.

Описание объекта в электроснабжении

В данной статье мы рассмотрели крупную ферму, расположенную в селе Муқанчи Коксуского района Алматинской области. В хозяйстве 300 голов крупного рогатого скота и 100 голов лошадей. Хозяйство создано в 2012 году. Предлагает мясную, молочную, Кумысную продукцию. Созданы все условия для увеличения поголовья скота.

Общая площадь района составляет 7,07 тыс. км², а численность населения-41,6 тыс. подавляющее большинство населения района занимается сельским хозяйством. Сельхозпродукция составит 23,570 млн тенге в год. Количество крестьянских хозяйств района составляет 2110, крупного рогатого скота-33498, мелкого рогатого скота-160315, на убой реализовано 9969 тонн мясной продукции всех видов скота и птицы. Строительство ГЭС на реке Коксу началось в 2019 году для обеспечения региона электроэнергией. Электростанция может обеспечить регион возобновляемыми источниками энергии на 6 МВт электроэнергии. По проекту Строительство ГЭС должно завершиться в 2020 году.

Основная часть электроэнергетики идет на электроосвещение установок, установленных для производства продукции крупного рогатого скота, лошадей. А в последующих категориях электропотребителей-это и жилые дома, и кормушки, и молочный блок, и столовая и т.д. Количество рабочих в фермерском хозяйстве составляет около 15, а количество жилых помещений для рабочих-3. Все они оснащены бытовой техникой.

Ветровые установки

Характеристика функционирования ветроэнергетической установки

Ветровая установка работает следующим образом: ветровое колесо начинает вращаться, что в свою очередь приводит к вращению ротора генератора. Преобразовывает постоянный ток через Инвертор в переменный, передается потребителю. Через зарядные котлы избыточная энергия передается аккумулятору. В тех случаях, когда накопленная в аккумуляторах электроэнергия недостаточна, заряд передается потребителю через инвертор. Большинство типов ветроприемных устройств могут вращаться, перемещаться или вибрировать с помощью несимметричных сил. В зависимости от ориентации оси вращения ветроприемные устройства классифицируются следующим образом:

- ветровой поток с горизонтальной осью вращения, параллельной направлению (используется в обычных ветряных мельницах);
- с вертикальной осью вращения, поток ветра в перпендикулярном направлении

Остановимся на каждом виде отдельно.

Ветроприемные устройства с горизонтальной осью вращения

Прямолинейное движение потока. Силы, которые могут быть использованы для преобразования с горизонтальной осью вращения в ветроприемных устройствах: сила сопротивления или сила подъема. Устройства, использующие подъемную силу, предпочтительнее, потому что они могут развивать силу, создавая силу, в несколько раз большую, чем сила сопротивления. Ветроколесо выполнено с разным количеством лопастей; состоит из однолопастных и многолупастных устройств с контргрузами (с 50 и более лопастями). С горизонтальной осью вращения ветровые пучки иногда выполняются только в одном направлении, т. к. они относительно вертикальной оси и не могут вращаться перпендикулярно направлению потока. Такой тип устройства используется только в случае преобладающего направления ветра. Для этого обычно используются небольшие ветровые двигатели. У малых ветровых двигателей хвостовое оперение, а у крупных-сервосистемы. Для ограничения частоты вращения ветрового колеса при большой скорости применяется ряд способов, в том числе установка лопастей, применение клапанов, установленных на лопастях, а также устройства для удаления из них ветрохвоста, вращения под ветром с помощью бокового плана, расположенного параллельно плоскости. Используются конусообразные устройства с сужающимся входом степень турбулентности для увеличения и уменьшения скорости потока, падающего на ветровое колесо, используются устройства, перекручивающие поток. Относительно сложные способы получения энергии, что приводит к потере их эффективности. Они имеют горизонтальную и вертикальную оси вращения, более высокие по сравнению с другими типами ветровых двигателей. Потенциал горизонтальных ветрогенераторов оси вращения уменьшается при увеличении поля его лопасти, так как направление ветра различно на разных высотах. В этом случае снижается работа ветродвигателя и повышается риск разрушения лопастей ветроустройства. Горизонтальные ветрогенераторы производятся в зависимости от различных значений мощности, начиная от ста ватт и заканчивая несколькими мегаваттами. Горизонтальные ветрогенераторы широко используются на промышленных предприятиях.

Оснащение крестьянского хозяйства ветровой энергией и установками выбор ветроэлектростановки и получаемое значение мощности

Учитывая все рассмотренные ветроустановки, мы выбрали ветроустановку ВРТ, разработанную профессором Болотовым в Казахстане.

Преимущества ветряной турбины ВРТ:

- может увеличивать мощность независимо от направления ветра
- расположен генератор, система автоматики и т.д.;
- работа с ветром в любом направлении;
- бесшумность (при ветре 15 м / с на расстоянии 5 на 30 dB));
- простота установки и обслуживания;
- принцип модульной конструкции;

Вертикальная осевая ветротурбина имеет неподвижный направляющий аппарат. Внутренний вращающийся ротор, образующий модуль поворотной трубки, непосредственно соединен с электрогенератором.

ВРТ - ветровая электростанция с вертикально расположенным валом генератора (VAWT). Его главное преимущество в том, что он не нуждается в адаптации к различным погодным условиям, ветровая часть автоматически принимает ветер с любой стороны без каких-либо операций настройки и не требует поворота станции при изменении направления ветра. Специальная конструкция позволяет работать с ветром любой мощности, включая шторм. Количество установленных модулей зависит от требуемой мощности ветроэлектростанции. На этих ветровых электростанциях используется уникальная система Ротора-статора, которая ускоряет "поступающий ветер". Это позволяет преобразовать кинетическую энергию ветра в механическую энергию на уровне 39-42% и преобразовать механическую энергию в электрическую энергию на уровне 90-94% соответственно. Еще одним преимуществом является расположение генератора, электрической схемы и аккумуляторов на уровне земли. Ведь поток денежных средств распределяется с помощью времени, места, его коэффициента дисконтирования. Коэффициент определяется ценой инвестированного капитала. NPV или чистая приведенная стоимость проекта – наиболее значимая, по которой определяется целесообразность цели проекта инвестирования. Для определения чистой приведенной стоимости требуется привести к общему мнению величину финансовых потоков каждого года проекта, а затем сопоставить их по времени.

Заключение

В статье рассмотрен вопрос электроснабжения крестьянского хозяйства от нетрадиционных источников питания – ветрогенераторов. Выбор установок БВРТ, выбор аккумуляторных батарей на вырабатываемую энергию, выбор электроустановок и проводников ниже 1 кВт. Произведен выбор ветрогенератора типа ВРТ-50. Рассчитаны его характеристики ветра и на основе этих расчетов построены графики нагрузок. По графику при малых скоростях ветра энергии на всю нагрузку не хватает, поэтому дополнительный источник питания мы получили от дизельгенератора. Отличительной особенностью традиционных и других установок является использование энергии ветра со скоростью 360 градусов вокруг своей оси и скоростью ветра от 2 до 45 м/с и КПД составляет более 0,62% от используемого ветра. Включает не менее трех независимых источников электроэнергии: ветроэнергетическую установку (ВЭУ), фотоэлектрические панели (ФЭП) и дизельгенератор (ДГ).

Список использованных источников:

1. Нанозифика солнечной энергии и возобновляемой энергии. Эдуард Л. Вулф. – М.: «Алматы», 2011.
2. Т. Б. Лещинская, И. В. Наумов. Электроснабжение сельского хозяйства. – М.: Колос, 2008. – 655 с.: ил.
3. Интернет ресурс: <http://www.realsolar.ru>, www.probor.kz
4. Интернет сайт ТОО «Astana Solar» <http://www.astanasolar.kz> 8.
5. Болотов А.В. АУЭС. Алматы, 2011.-79с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Егеубай Мейрамгүл
meiramgul150799@mail.ru

Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Мәди Перизат

peri@mail.ru, perizat1@tpu.ru

Томск политехникалық университеті, Томск, Ресей Федерациясы
Шыныбай Айжан Нурланқызы

nurlanskayya@gmail.ru

Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
**БАЛАМАЛЫ ЭНЕРГИЯ КӨЗІН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП,
ФЕРМЕР ШАРУАШЫЛЫҒЫН ЭЛЕКТРМЕН ЖАБДЫҚТАУ**

Берілген жұмыста жел генераторларын пайдалана отырып, шаруа қожалығын электрмен жабдықтаудың жергілікті жүйесі қарастырылады. Электр энергиясын өндіру және тарату үшін электр аппараттарына таңдау жүргізілді. Жел генераторларының потенциалы есептелді. Экономикалық бөлім және тіршілік қауіпсіздігі бойынша міндетті бөлімдер қарастырылды. Статия жұмысында шаруа қожалығын дәстүрлі емес қуат көздерінен – жел генераторларынан электрмен жабдықтау мәселесі қаралды. Жұмыста келесі есептеулер жүргізілді: объектінің жүктемесін есептеу, электрмен жабдықтаудағы объектінің сипаттамасы, тұтынушының сипаттамасы, күнделікті жүктеме кестесін есептеу, жаңартылатын энергия көздерінің энергетикалық әлеуетін сипаттау, жаңартылатын энергия көздерін жіктеу, аймақтың күн – жел әлеуетін анықтау, фотоэлектрлік модельдерді таңдау, БВРТ қондырғыларын таңдау, өндірілетін энергияға батареяларын таңдау, 1 кВт-тан төмен электр қондырғылары мен өткізгіштерді таңдау. Өмір тіршілігінің қауіпсіздігі бөлімінде жеке тұрған ауыл шаруашылығы үйін найзағайдан қорғау, нөлдендіру, жерлендіру қарастырылды. Экономикалық бөлім есебі нәтижесінде дисконттауды ескере отырып, өтелу мерзімі 6,8 жылды құрады, өйткені таза келтірілген құн жобаны іске асырудың 12 жылында оң болады. Рентабельділік индексі $P_i > 1$. Кірістіліктің ішкі нормасы 11,89%.

Кілтті сөздер: электр энергия, электрмен жабдықтау, фермерлік шаруашылықтар, жел қондырғылары, жел электр станциясы, генератор, жел турбинасы.

Ереубай Мейрамгүл
Karaganda technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Мади Перизат

Tomsk Polytechnic University, Tomsk, Russian Federation

Шыныбай Айжан Нурлановна

Karaganda technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

FARM POWER SUPPLY USING AN ALTERNATIVE ENERGY SOURCE

In this paper, a local power supply system for a peasant farm using wind turbines is considered. When the electricity section of the economy in question was implemented, calculations were made of short-circuit currents, loads, and a selection of electrical equipment was made. The calculation of the potential of wind generators is given. The mandatory sections on the economic part, and safety of vital activity are considered. The article deals with the issue of power supply to the peasant economy from non-traditional power sources - wind generators. The following calculations were made: calculation of the object load, description of the object in the power supply, description of the consumer, calculation of the daily load schedule, description of the energy potentials of renewable energy sources, classification of renewable energy sources, determination of solar and wind potentials of the region, selection of photovoltaic models.

Keywords: electric power, power supply, farms, wind installations, wind power plant, generator, wind turbine.

List of References:

1. Nanophysics of solar energy and renewable energy. Eduard L. Wolf. - Moscow: "Almaty", 2011.
2. T. B. Leshchinskaya, I. V. Naumov. Power supply of agriculture. - M.: Kolos, 2008. - 655 p.:Il.
3. Internet resource: <http://www.realsolar.ru>, www.probor.kz
4. Website of "Astana Solar" LLP <http://www.astanasolar.kz> 8.
5. Bolotov A.V. AUES. Almaty, 2011. - 79с.

УДК 621.165 (075.8)

Калытка Валерий Александрович

valerii.kalytka@gmail.com, kalytka@mail.ru

Карагандинский технический университет, Караганда, Республика Казахстан

Баширов Александр Витальевич

bashirov_av@mail.ru

Карагандинский экономический университет, Караганда, Республика Казахстан

Мади Перизат

peri@mail.ru, perizat1@tpu.ru

Томский политехнический университет, Томск, Российская Федерация

Попов Федор Евгеньевич

fedor_poroff@mail.ru

Карагандинский технический университет, Караганда, Республика Казахстан

РАЗРАБОТКА ОБОБЩЕННОЙ ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ПРОЦЕССОВ РАБОЧЕГО ВЕЩЕСТВА В ОСЕВОЙ ТУРБИННОЙ СТУПЕНИ

Методами *механики сплошных сред* и *равновесной термодинамики* исследуется обобщенная физико-математическая модель процессов рабочего вещества (пара, газа), двигающегося в проточной части осевой турбинной ступени, в номинальном режиме работы турбины. Математическое описание гидродинамики и термодинамики процесса проводится для одномерной модели, на основании уравнения энергии в *термомеханической* форме в процессе его адиабатического (изоэнтропийного) расширения в направлении оси турбинной ступени. Уравнение энергии записывается с учетом, как термодинамических (обусловленных тепловым движением частиц), так и гидравлических сил давления потока рабочего вещества на стенки проточного канала ступени. Выполнен численный расчет скоростей потока и потерь энтальпии на различных элементах ступени (сопловых и рабочих лопатках) на примере модельной турбины с восьмью ступенями осевого типа, при заданных

начальных условиях процесса. Из численного исследования уравнений модели установлено, что внедрение в проточную часть ступени рабочих лопаток саблевидной формы приводит к аномальной зависимости относительного внутреннего КПД ступени от давления в отопительном отборе паровой турбины, что объясняется нелинейными гидродинамическими явлениями, обусловленными геометрией лопаток.

Ключевые слова: осевая турбинная ступень; сопловой аппарат; уравнения энергии в термомеханической форме; удельная энергия гидродинамического потока; удельная энтальпия; элементарные и полные приращения газодинамических и термодинамических параметров потока; относительный лопаточный КПД турбинной ступени.

Введение

Существующие методы модернизации паротурбинных энергоблоков наиболее эффективны для *теплофикационных* турбин (ТПТУ) средней мощности (100-150 МВт) и *конденсационных* турбин (КПТУ) с широким диапазоном установленной мощности (150-1250 МВт).

Основная часть ТПТУ, находящихся в эксплуатации на ТЭЦ Казахстана, проектировались 20-40 лет назад. Очевидно, что техническое перевооружение и ввод новых турбин требует разработки и создания более современного профиля теплофикационных турбоустановок с учетом полученных результатов научно-исследовательских работ, а также накопленного опыта эксплуатации. Преимущество комбинированного способа производства электрической и тепловой энергии по сравнению с раздельным, как известно, связано с возможностью снижения удельных затрат тепла на выработку электроэнергии в результате уменьшения потерь в холодном источнике. Поэтому основным *направлением* повышения эффективности работы теплофикационных турбин является снижение потерь тепла в конденсаторах и увеличение доли электроэнергии, вырабатываемой на тепловом потреблении [1,2], что определяет **актуальность** проблемы исследований. Указанная **цель** принципиально может быть достигнута двумя путями: 1) *Полезного использования* тепла отработавшего пара (например, для подогрева в конденсаторе сетевой или технологической воды) и *минимизацией* потоков тепла в конденсатор, охлаждаемый циркуляционной водой [2]. Реализация указанных технических решений, в большинстве случаев, ориентирована на повышение показателей надежности работы ЦНД и тепловой экономичности, и КПД, турбоагрегата в целом, что определяет **практическую** значимость проблемы исследований.

Специфика конструкции, принципы работы и технологическая схема ТПТУ предполагает возможность повышения показателей тепловой экономичности турбин данного класса методами [3,4]: 1) Реконструкции проточной части цилиндров высокого (ЦВД, или ЧВД) и среднего давления (ЦСД, или ЧСД) путем [5-8]: а) Замены рабочих лопаток последних ступеней ЦСД на саблевидные лопатки. Как правило, конструкция ЦСД ТПТУ средней мощности (100 – 160 МВт) предполагает отборы пара с последних ступеней ЦСД, на подогрев сетевой воды в бойлерах; б) Снятия насадных ступеней ЦВД и ЦСД. Часть ступеней цельнокованы - влиты в вал турбины; 2) Перевода ТПТУ в режим частичного противодавления путем отключения конденсатора из тепловой схемы турбины, поворотом разделительной диафрагмы между цилиндрами среднего и низкого давления [9-11].

Решение обозначенных выше технических задач не может строиться без разработок *универсальных* алгоритмов для теоретического анализа и численного (на основе компьютерных программ) прогнозирования оптимизированных параметров (термодинамических и гидродинамических) процессов рабочего вещества (пара) на элементах проточной части модернизированной турбинной ступени, являющейся центральным рабочим органом турбоагрегатов (энергоблоков), как конденсационного, так и теплофикационного типа, работающих, в общем случае, на покрытие и электрических, и тепловых нагрузок потребителей, в переменных режимах работы. *Математическая* модель технологических процессов данного рода будет опираться на решения *нелинейной* системы уравнений энергии в *термомеханической* форме (первый закон термодинамики в комплексе с уравнением Бернулли), уравнений неразрывности потоков массы и энергии, уравнения сохранения импульса потока газа (в частном случае, пара) и уравнения состояния рабочего вещества (газа).

Для определения поля температур в объеме тела, при наличии поверхностных локальных теплоизоляций, тепловых потоков, теплообменов и внутренних источников тепла (разрядные виды источников тепла), соответствующая задача сводится к построению и *минимизации* (с использованием методов регрессионного анализа и метода *минимизации функции сравнения* (МФС-

метода) [12]) для *функционала полной энергии* (тепловой и механической) *физической системы*, включающей поток рабочего вещества, двигающегося в замкнутом *теплоизолированном* контуре технологического процесса в паровой турбине, подключенной к первичному внешнему источнику энергии (паровому котлу) и к системе охлаждения отработанного в турбине пара (конденсационная установка). Применяя процедуру минимизации этого функционала, по условиям значениям температуры, строится разрешающая система уравнений с учетом естественных граничных условий. Решение данного комплекса теоретических вопросов и определяет **научно-техническую** значимость проблемы исследований.

В рамках данной научной статьи нами будут заложены теоретические основы для дальнейшей разработки универсальной физико-математической модели, базирующейся на многомерном (исследуемом на множестве варьируемых параметров) *функционале* полной энергии рабочего вещества (пара, газа), участвующего в промышленной турбинной установке (энергоблоке) произвольной модели и произвольного функционального назначения.

В качестве *объекта исследования* принимается модельная осевая турбина с восьмью ступенями. *Предметом исследования* является построение *обобщенного* термомеханического уравнения энергии и численный расчет параметров потока рабочего вещества в данной модели.

Обобщенные уравнения неразрывности потоков массы и энергии рабочего вещества.

Конструкция турбинной ступени, состоящей из смежных рядов сопловых (ускоряющих) и рабочих (направляющих) лопаток, предусматривает следующие процессы. На сопловых лопатках, за счет адиабатического расширения рабочего вещества (газа, пара) происходит преобразование внутренней энергии (энтальпии) высокопотенциального потока рабочего вещества в кинетическую энергию направленного движения потока [9,10]. Далее, на рабочих лопатках, за счет неупругого удара потока о поверхность лопатки, согласно закону сохранения импульса, происходит преобразование кинетической энергии потока рабочего вещества в энергию вращательного движения ротора, насаженного на общий вал турбины [9,10].

Методы механики сплошной среды предполагает формальное разбиение полной массы $m = \int_V \rho(\vec{r}; t) dV$ гидродинамического потока рабочего вещества (газа) на элементарные участки

массой $dm = \rho(\vec{r}; t) dV = \frac{dV}{v(\vec{r}; t)}$, где $v(\vec{r}; t) = \frac{1}{\rho(\vec{r}; t)}$ – удельный объем вещества потока с

плотностью $\rho(\vec{r}; t)$, вычисляемой произвольной точке с радиус-вектором $\vec{r}(t) = \{x(t); y(t); z(t)\}$ в момент времени t от начала процесса. При этом, элементарный участок потока представляет собой криволинейный цилиндр с образующей имеющей смысл элементарной длины дуги $d\vec{l}$ траектории точки $M(x; y; z)$, двигающейся со скоростью $\vec{c}(\vec{r}; t) = \frac{d\vec{r}}{dt}$, вектор которой ориентирован по

касательной к дуге $d\vec{l} \equiv d\vec{r}$ перпендикулярно поперечному сечению S_{\perp} геометрический центр которого находится в точке $M(x; y; z)$ с радиус-вектором $\vec{r}(t) = \{x(t); y(t); z(t)\}$. Очевидно, что дифференциал объема (элементарный объем потока) проточного канала равен объему элементарного цилиндра $dV = (d\vec{S}_{\perp} \cdot d\vec{r})$. Расход массы газа $G = \frac{dm}{dt}$ через поперечное сечение проточного канала

S_{\perp} равен $G = \iint_{S_{\perp}} (\vec{j}(\vec{r}; t) \cdot d\vec{S}_{\perp})$, где вектор плотности тока газа определяется выражением

$\vec{j}(\vec{r}; t) = \frac{dm}{d\vec{S}_{\perp} dt} = \frac{dm}{(d\vec{S}_{\perp} \cdot d\vec{r})} \times \frac{d\vec{r}}{dt} = \rho(\vec{r}; t) \cdot \vec{c}(\vec{r}; t)$, $\left[\frac{кг}{м^2 \cdot с} \right]$ и, может быть рассчитан из тождества

$\vec{j}(\vec{r}; t) = \frac{dG}{d\vec{S}_{\perp}}$. Из теоремы $\frac{d}{dt} \left[\int_V \rho(\vec{r}; t) dV \right] = \int_V \left[\frac{\partial \rho(\vec{r}; t)}{\partial t} + \text{div}(\rho(\vec{r}; t) \cdot \vec{c}) \right] dV$, с учетом

$\int_V \text{div}(\rho(\vec{r}; t) \cdot \vec{c}) dV = \iint_{S_{\perp}} (\vec{j}(\vec{r}; t) \cdot d\vec{S}_{\perp})$, допуская в диффузионном приближении дополнительное

тождество, получим $\frac{d}{dt} \left[\int_V \rho(\vec{r}; t) dV \right] = - \iint_{S_\perp} (\vec{j}_{diff}(\vec{r}; t) \cdot d\vec{S}_\perp)$. Тогда, окончательно запишем $\iint_{S_\perp} (\vec{j}_{diff}(\vec{r}; t) \cdot d\vec{S}_\perp) = \int_V \text{div}(\vec{j}_{diff}(\vec{r}; t)) dV$, находим плотность полного тока массы

. Плотность диффузионного тока вычисляется из закона Фика $\vec{j}_{diff}(\vec{r}; t) = -\vec{\nabla}(D_{diff}(\vec{r}; t) \cdot \rho(\vec{r}; t))$.

Функция $\rho(\vec{r}; t)$, при строгом подходе, должна строиться из решения кинетического уравнения, описывающего механизм релаксационного переноса частиц вещества в направлении действия нагнетающей силы, порождаемой напором (градиентом давлений) в системе. Величина $D_{diff}(\vec{r}; t)$, имеющая смысл коэффициента диффузии, является функцией температуры T и рассчитывается методами кинетической теории, с учетом всех возможных вариантов взаимодействий молекул газа, при их столкновениях. Полная энергия гидродинамического потока, с учетом процессов теплоотдачи с окружающей средой (элементами лопаточного аппарата) может быть представлена в виде

$E = \int_V E_v(\vec{r}; t) dV$, где $E_v(\vec{r}; t) = \frac{dE}{dV}$ – объемная плотность энергии потока, $\left[\frac{Дж}{м^3} \right]$. Механическая

мощность потока $N = \frac{dE}{dt}$ может быть записана в виде поверхностного интеграла

$N = \iint_{S_\perp} (\vec{q}(\vec{r}; t) \cdot d\vec{S}_\perp)$, где вектор плотности потока механической энергии $\vec{q}(\vec{r}; t) = \frac{dN}{d\vec{S}_\perp}$ может

быть рассчитан из тождества $\vec{q}(\vec{r}; t) = \frac{dE}{d\vec{S}_\perp dt} = E_v(\vec{r}; t) \cdot \vec{c}(\vec{r}; t) \left[\frac{Дж}{м^2 \cdot с} \right]$.

Вводя удельную энергию потока $w(\vec{r}; t) = \frac{dE}{dm} \equiv \frac{E_v(\vec{r}; t)}{\rho(\vec{r}; t)}$, с учетом $\vec{j}(\vec{r}; t) = \rho(\vec{r}; t) \cdot \vec{c}(\vec{r}; t)$, имеем $\vec{q}(\vec{r}; t) = w(\vec{r}; t) \cdot \vec{j}(\vec{r}; t)$.

На основании обобщенного дифференциального равенства $\frac{d}{dt} \left[\int_V E_v(\vec{r}; t) dV \right] = \int_V \left[\frac{\partial E_v(\vec{r}; t)}{\partial t} + \text{div}((E_v(\vec{r}; t) \cdot \vec{c})) \right] dV$, учитывая потери механической энергии на

теплоотдачу $N = \frac{d}{dt} \left[\int_V E_v(\vec{r}; t) dV \right] = \frac{d}{dt} \left[\int_V E_v(\vec{r}; t) dV \right] = -(Q + N_{diff})$, где

$Q = \iint_{S_\perp} (\vec{q}_T(\vec{r}; t) \cdot d\vec{S}_\perp)$ – мощность теплового потока, $\vec{q}_T(\vec{r}; t)$ – плотность теплового потока,

$N_{diff} = \iint_{S_\perp} (\vec{q}_{diff}(\vec{r}; t) \cdot d\vec{S}_\perp)$ – мощность диффузионного потока энергии,

$\vec{q}_{diff}(\vec{r}; t) = w(\vec{r}; t) \cdot \vec{j}_{diff}(\vec{r}; t)$, $\vec{j}_{diff}(\vec{r}; t) = -\langle \lambda \rangle^2 \vec{\nabla}(\Omega(\vec{r}; t) \cdot \rho(\vec{r}; t))$, $\langle \lambda \rangle$ – средняя по энергиям длина свободного пробега, $\Omega(\vec{r}; t)$ – усредненная по энергиям частота соударений молекул газа, строим обобщенное дифференциальное уравнение неразрывности потока энергии в системе

$$\frac{\partial(w(\vec{r}; t)\rho(\vec{r}; t))}{\partial t} + \text{div}(w(\vec{r}; t) \cdot (\rho(\vec{r}; t) \cdot \vec{c}(\vec{r}; t) - \langle \lambda \rangle^2 \vec{\nabla}(\Omega(\vec{r}; t) \cdot \rho(\vec{r}; t))) + \vec{\nabla}(\chi(\vec{r}; t)T(\vec{r}; t))\alpha(\vec{r}; t) \times (T(\vec{r}; t) - T_{st})) = 0. \quad (1)$$

При выводе уравнения (1) использовалось выражение плотности полного теплового потока $\vec{q}_T(\vec{r}; t) = \vec{q}_{T1}(\vec{r}; t) + \vec{q}_{T2}(\vec{r}; t)$, в котором $\vec{q}_{T1}(\vec{r}; t) = -\vec{\nabla}(\chi(\vec{r}; t)T(\vec{r}; t))$ – закон Фурье для

теплопроводности, $\bar{q}_{T_2}(\vec{r}; t) = \alpha(\vec{r}; t) \times (T(\vec{r}; t) - T_{st})$ – закон Ньютона-Рихмана для процессов теплоотдачи; $\chi(\vec{r}; t)$, $\alpha(\vec{r}; t)$ – нелинейные коэффициенты теплопроводности и теплоотдачи; T_{st} – температура стенки проточного канала, принимаемая неизменной по толщине стенки. В (1) $\bar{c}(\vec{r}; t)$ – усредненная по энергиям скорость переноса частиц в направлении расширения потока газа.

Решение уравнения (1) будет строиться совместно с уравнением теплопроводности для рабочего вещества (газа), двигающегося в теплоизолированном проточном канале осевой турбинной ступени.

Также, совместно с (1) должно исследоваться уравнение энергии потока рабочего вещества, которое будем строить в обобщенной термомеханической форме, с учетом преобразований всех видов энергии потока (внутренней (тепловой), кинетической, потенциальной) и дополнительных тепловых потоков (внутренних (локальных) и внешних).

Обобщенное уравнение энергии потока рабочего вещества в проточной части турбинной ступени.

Опираясь на методы механики сплошной среды, представим дифференциал полной энергии потока рабочего вещества (газа) элементарной массой $dm(\vec{r}; t) = \rho(\vec{r}; t)dV$, двигающегося через поперечное сечение (в направлении оси) проточной части модельного устройства (аппарата) в виде

$$dE = \frac{dm \cdot \bar{c}^2}{2} + dU + dA + dQ_{loc}, \quad (2)$$

Здесь: $dU = dv C_v T = \frac{dm}{M} \cdot C_v T = c_v T dm$ – дифференциал внутренней энергии газа, определяемый при произвольной температуре T ; M – молярная масса газа; C_v – молярная теплоемкость газа; $c_v = \frac{C_v}{M}$ – изохорическая удельная теплоемкость газа, принимаемая постоянной величиной при температуре T ; $dA = pdV$ – элементарная работа, совершаемая внешними силами

при расширении газа на величину dV ; $dE_k = \frac{dm \cdot \bar{c}^2}{2}$ – дифференциал кинетической энергии потока, вычисляемый в данном поперечном сечении, \bar{c} – скорость потока. В выражении (2) Q_{loc} – дифференциал количества тепла, поступающего в систему на данном локальном участке процесса.

При вычислении дифференциала массы $dm(\vec{r}; t) = \rho(\vec{r}; t)dV$ плотность газа (пара) будем полагать пространственно-однородной $\rho(\vec{r}; t) = \rho(t)$ величиной в пределах всего элементарного участка потока dV при температуре T . Также, принимая процесс стационарным $\rho(t) = \rho = const$, дальнейшее исследование выражения (2) проводим при условии $dm = \rho dV$. Полная удельная энергия потока

$w = \frac{dE}{dm}$ принимает вид

$$w = \frac{\bar{c}^2}{2} + u + a + q_{loc}. \quad (3)$$

В (3) $u = \frac{dU}{dm} = c_v T$ – удельная внутренняя энергия, $a = \frac{dA}{dm} = \frac{p}{\rho} = pv$ – удельная работа,

$v = \frac{1}{\rho}$ – удельный объем газа.

Также в (3) введено удельное локальное количество тепла $q_{loc} = \frac{dQ_{loc}}{dm}$.

Давление потока в системе $p = p_T + p_{\Gamma\partial} + p_{\Gamma St}$, где p_T – давление, обусловленное *термодинамическими* силами, связанными с ударами хаотически двигающихся частиц газа о стенки проточного канала; $p_{\Gamma\partial}$ – давление, обусловленное действием *гидродинамических* сил, связанных с механическим воздействием потока на стенки проточного канала. Силы давления гидростатического столба $p_{\Gamma St} = \rho g z$ определяются расстоянием z от оси данного поперечного сечения до горизонтальной поверхности (принимаемой за нулевой уровень). Тогда, в силу $a = p v = (p_T + p_{\Gamma\partial} + p_{\Gamma St}) v$, представим удельную работу газа как сумму *технической* $a_T = p_{\Gamma\partial} v + g z$ и *термодинамической* $a_T = p_T v$ удельных работ. Применяя уравнение состояния Клапейрона-Менделеева $p_T v = r T$, согласно $u + a = (c_v + r) T + p_{\Gamma\partial} v + g z = c_p T + p_{\Gamma\partial} v + g z$ и, вычисляя удельную энтальпию газа $h_T = \frac{dH}{dm} = \frac{dU + dA_T}{dm} = u + a_T$ в виде $h_T = c_p T$ получаем $u + a = h_T + \frac{p_{\Gamma\partial} + p_{\Gamma St}}{\rho}$. Здесь $r = \frac{R}{M}$, R – универсальная газовая постоянная. Изобарическая удельная теплоемкость газа удовлетворяет уравнению Майера $c_p = c_v + r$. Тогда, выражение, в обобщенном случае, принимает вид уравнения энергии в термомеханической форме

$$w = \frac{\bar{c}^{-2}}{2} + h_T + \frac{p_{\Gamma\partial} + p_{\Gamma St}}{\rho} + q_{loc}. \quad (4)$$

Поскольку, для процессов рабочего вещества в проточном канале турбиной ступени основной вклад в давление газа вносят термодинамические силы $h_T \gg \frac{p_{\Gamma\partial} + p_{\Gamma St}}{\rho}$, уравнение (4) упрощается

$$w = \frac{\bar{c}^{-2}}{2} + h_T + q_{loc}. \quad (5)$$

Применим выражение (5) к входному сечению (I – I) и выходному сечению (II – II) лопаточного аппарата (сопловой или рабочей решетки) соответственно имеем

$$w_1 = \frac{dE_1}{dm_1} = w_{I-I} = \frac{\bar{c}_1^{-2}}{2} + h_{T1} + q_{loc,1}, \quad w_2 = \frac{dE_2}{dm_2} = w_{II-II} = \frac{\bar{c}_2^{-2}}{2} + h_{T2} + q_{loc,2},$$

где удельные теплоемкости $c_{p1}(p_{T1}; T_1; v_1)$, $c_{p2}(p_{T2}; T_2; v_2)$ определены из таблиц термодинамических параметров, а удельные энтальпии $h_{T1} = c_{p1} \cdot T_1$, $h_{T2} = c_{p2} \cdot T_2$ рассчитаны, при значениях параметров $(p_T; T)$ для элементарных масс $dm_1 = \frac{dV_1}{v_1}$, $dm_2 = \frac{dV_2}{v_2}$, на входе (I – I) и

выходе (II – II) из устройства. Удельные локальные количества тепла $q_{loc,1} = \frac{dQ_{loc,1}}{dm_1}$, $q_{loc,2} = \frac{dQ_{loc,2}}{dm_2}$

вычисляются тем же способом.

Определяя приращение удельной энергии потока в проточном канале устройства (в пространстве между сечениями (I – I), (II – II)) как приток тепловой энергии в систему

$\delta q = w_2 - w_1 \equiv \Delta w = \Delta \left(\frac{\bar{c}^{-2}}{2} + h_T + q_{locT} \right)$, перейдем к дифференциалу полного количества тепла,

полученного газом, на данном участке процесса $dq = d \left(\frac{\bar{c}^{-2}}{2} + h_T + q_{locT} \right)$. Это выражение является

дифференциальным и выполняется для произвольного элементарного поперечного сечения. Вблизи данного сечения (на множестве точек меры континуума) состояние газа можно считать равновесным.

Адиабатическое расширение рабочего вещества в осевой турбинной ступени.

Для случая адиабатического процесса газа (или водяного пара) в проточном канале, когда

$$dq_{locT} = 0, dq = 0 \text{ и } d\left(\frac{c^2}{2} + h_T\right) = 0, \text{ обобщенное уравнение энергии в термомеханической форме}$$

(4) сводится к виду $w = \frac{c^2}{2} + h_T$, удобному для практических расчетов параметров рабочего вещества в проточном канале осевой турбинной ступени. Очевидно, что при изоэнтропийном ($ds = 0$) расширении ($v_2 > v_1$) газа, когда давление и температура газа монотонно снижаются

($p_{T2} < p_{T1}; T_2 < T_1$) и $\Delta h_T = h_{T2} - h_{T1} < 0$, согласно $\Delta\left(\frac{c^2}{2} + h_T\right) = 0$, скорость направленного движения потока (вдоль оси ступени) возрастает ($c_2 > c_1$).

В этом случае, падение энтальпии на сопловом аппарате $\bar{h}_c = \bar{h}_{0c} - h_{1t} = \frac{c_{1t}^2 - c_0^2}{2}$, определяет теоретическую скорость потока на выходе из сопла $c_{1t} = \sqrt{c_0^2 + 2\bar{h}_c}$, где \bar{h}_{0c} , h_{1t} – соответственно фактическая энтальпия потока на входе и теоретическая энтальпия на выходе из сопла. Фактическая скорость потока, на выходе из сопловой решетки снижена в сравнении с теоретической $c_1 < c_{1t}$ и определяется с помощью коэффициента потерь скорости $\varphi = \frac{c_1}{c_{1t}} < 1$, принимающего значения $\varphi \approx 0,98 \div 0,99$.

На рабочей решетке падение энтальпии $\bar{h}_p = \bar{h}_{1p} - h_{2t} = \frac{w_{2t}^2 - w_1^2}{2}$ сказывается, в основном, на увеличении относительной скорости потока $\vec{w} = \vec{c} - \vec{u}$, принимающей (на выходе из решетки) значение $w_{2t} = \sqrt{w_1^2 + 2\bar{h}_p}$. Фактическая относительная скорость потока на входе в рабочую решетку \vec{w}_1 связана с фактической абсолютной скоростью потока на выходе из сопловой решетки \vec{c}_1 равенством $\vec{c}_1 = \vec{w}_1 + \vec{u}$, где \vec{u} – окружная скорость точки на ободе ротора. Абсолютная скорость потока на выходе из рабочей решетки $\vec{c}_2 = \vec{w}_2 + \vec{u}$. Коэффициент потерь скорости на рабочей решетке $\psi = \frac{w_2}{w_{2t}} < 1$.

Располагаемый теплоперепад ступени $\bar{h}_{st} = \bar{h}_c + \bar{h}_p \approx \frac{c_{1t}^2}{2} + \frac{w_{2t}^2 - w_1^2}{2}$. Потери энтальпии на сопловой и рабочей решетке вычисляются из $\Delta\bar{h}_c = \bar{h}_{1c} - h_{1t} = \frac{c_{1t}^2 - c_1^2}{2} = (1 - \varphi^2) \frac{c_{1t}^2}{2}$,

$\Delta\bar{h}_p = \bar{h}_{2p} - h_{2t} = \frac{w_{2t}^2 - w_2^2}{2} = (1 - \psi^2) \frac{w_{2t}^2}{2}$. Полные потери энтальпии в ступени

$\Delta\bar{h}_{st} = \Delta\bar{h}_c + \Delta\bar{h}_p + \bar{h}_{0c} = \frac{c_{1t}^2 - c_1^2}{2} + \frac{w_{2t}^2 - w_2^2}{2} + \frac{c_0^2}{2}$. Далее, находим относительный лопаточный КПД ступени

$$\eta_{0L} = \frac{L_{st}}{\bar{h}_{st}} = \frac{\bar{h}_{st} - \Delta \bar{h}_{st}}{\bar{h}_{st}} = \frac{\frac{c_{1t}^2}{2} + \frac{w_{2t}^2 - w_1^2}{2} - \left(\frac{c_{1t}^2 - c_1^2}{2} + \frac{w_{2t}^2 - w_2^2}{2} + \frac{c_2^2}{2} \right)}{\frac{c_{1t}^2}{2} + \frac{w_{2t}^2 - w_1^2}{2}} = \frac{\frac{w_2^2 - w_1^2}{2} + \frac{c_1^2 - c_2^2}{2}}{\frac{c_{1t}^2}{2} + \frac{w_{2t}^2 - w_1^2}{2}} = \frac{w_2^2 - w_1^2 + c_1^2 - c_2^2}{c_{1t}^2 + w_{2t}^2 - w_1^2} \quad (6)$$

Нелинейные гидродинамические явления на ступенях ЦСД теплофикационной турбины

По результатам численных расчетов, выполненных для ступени № 23 (ЦСД) теплофикационной турбины Т-110-120-130 ЛМЗ, в режим частичного противодавления, в проточном канале реконструированной части среднего давления проявляются принципиально новые теплотехнические и гидродинамические свойства пара. Зависимость относительного внутреннего КПД η_{0i} турбины Т-110-120-130 ЛМЗ, от давления p_T^H в нижнем отопительном отборе показано на рисунке 1.

На рабочих лопатках *саблевидной формы*, в отличие от существующей (линейной) гидродинамической модели рабочих лопаток, на ступени № 23 (нижний отопительный отбор пара с ЦСД) наблюдаются *нелинейные* гидродинамические эффекты, проявляющиеся в наличии расчетного максимума функции $\eta_{0i}(p_T^H)$. Согласно установленным начальным значениям параметров пара (12,7 МПа; 555 °С): $(\eta_{0i})_{\max} = 0,758$ при $(p_T^H)_{\max} = 0,07$ МПа. Линейная модель гидродинамического потока, для турбины Т-110-120-130 ЛМЗ, дает монотонно убывающую функцию относительного внутреннего КПД от давления в отборе в диапазоне 0 – 0,14 МПа.

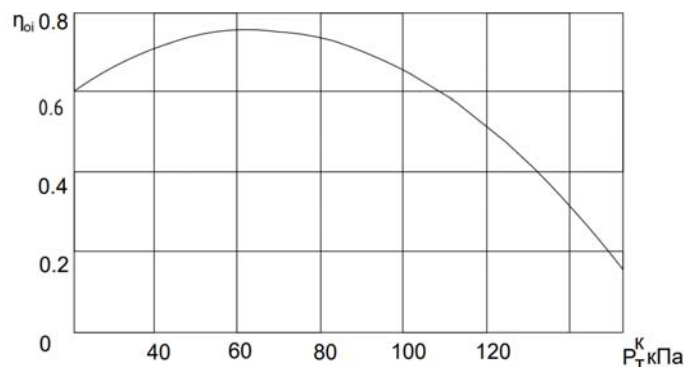


Рисунок 1 – Зависимость относительного внутреннего КПД η_{0i} турбины Т-110-120-130 ЛМЗ, от давления p_T^H в нижнем отопительном отборе (ст. № 23 (ЦСД))

Выводы

1. Разработаны теоретические основы обобщенной физико-математической модели процессов рабочего вещества (пара, газа) в проточной части осевой турбинной ступени.
2. Математическое описание гидродинамических и термодинамических процессов проводится для одномерной модели на основании *нелинейного* уравнения *неразрывности* потока энергии (1), решаемого совместно с уравнением энергии в *термомеханической* форме (4) для потока газа (или пара) в процессе его адиабатического расширения.
3. Из численного исследования уравнений (1), (5) (6) установлено, что внедрение в проточную часть ступени рабочих лопаток саблевидной формы приводит к аномальной зависимости относительного внутреннего КПД ступени от давления в отопительном отборе паровой турбины, что объясняется нелинейными гидродинамическими явлениями, обусловленными геометрией лопаток.

Список использованных источников:

1. И.П. Усачев, И.М. Дядькин, В.К. Балабанович и др. Технические предложения ПО ТМЗ по техническому перевооружению ТЭЦ паровыми турбинами нового поколения// Энергетика. Известия высших учебных заведений и энергетических объединений СНГ. - 1996.-№3-4. - С.49-53.
2. Качан А.Д. Разработка методов анализа показателей топливоиспользования, оптимизация режимов и технологических схем ТЭЦ с целью повышения их системной эффективности: Автореферат диссертации на соискание ученой степени д-ра технических наук / Белорусский политехнический ин-т. - М., 1992. - 40 с.
3. Балабанович В.К. Совершенствование схем и режимов работы теплофикационных паротурбинных установок. - Мн.: Полибиг, 2000. - 188 с.
4. Яковлев Б.В. Повышение эффективности систем теплофикации и теплоснабжения. - Мн., 2003. - 280 с.
5. К.Я. Марков, В.И. Кузьмина. Новые способы охлаждения ЦНД мощных теплофикационных турбин // Экспресс-информация. Опыт ПО ТМЗ в паротурбостроении. - М., 1975.- Выпуск 1.- С. 14-17.
6. Калытка В.А., Мехтиев А.Д., Баширов А.В., Ханов Т.А., Оспанов Б.С., Тусупбаев С.Б. Методы повышения показателей тепловой экономичности и надежности теплофикационных турбин// Вестник Карагандинского университета. Серия «Физика». - 2017. - № 4(88)/2017. - С. 47-52.
7. Kalytka V.A., Korovkin M.V., Aliferov A.I., Bashirov A.V., Talaspekov D.R. The scheme of numerical optimization of the parameters of electrophysical processings in heterogeneuos solid elements// Вестник Карагандинского университета. Серия «Физика». - 2018 г. - № 2(90)/2018. - С. 34-41.
8. Kalytka V.A., Korovkin M.V., Aliferov A.I., Bashirov A.V., Khanov T.A., Talaspekov D.R. Theoretical bases of the methods of modernization the cylinders of heating steam turbines // Вестник Карагандинского университета. Серия «Физика». - 2018 г. - № 4(92)/2018. – С. 25-35.
9. Щегляев А.В. Паровые турбины Ч1//ЭНЕРГОАТОМИЗДАТ. – 1993г.
10. Щегляев А.В. Паровые турбины Ч2//ЭНЕРГОАТОМИЗДАТ. – 1993г.
11. Г. Пикина, Г. Филиппов, Ф. Пашенко, А. Пашенко, А. Аветисян Теплогидравлические модели оборудования электрических станций//ФИЗМАТЛИТ. – 2013г.
12. Калытка В.А. Разработка схемы численного расчета параметров нелинейных электрофизических процессов методом минимизации функции сравнения//Пространство, время и фундаментальные взаимодействия. - Изд-во: ООО «ПРОФИЛЬ - 2С», Москва. – 2018. – № 3(24). - С. 68-77. DOI: 10.17238/issn2226-8812.2018.3.68-77.
12. Kalytka V. A. Development of a scheme for numerical calculation of parameters of nonlinear electrophysical processes by method of minimizing the comparison function//Space, time, and fundamental interactions. - Publishing house: PROFIL-2S LLC, Moscow. – 2018. – № 3(24). - С. 68-77. DOI: 10.17238/issn2226-8812.2018.3.68-77.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Калытка Валерий Александрович

Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Баширов Александр Витальевич

Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Мади Перизат

Томск политехникалық университеті, Томск, Ресей Федерациясы

Попов Федор Евгеньевич

Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ОСЫТҚ ТУРБИНАЛЫҚ САТЫДАҒЫ ЖҰМЫС ЗАТЫ ПРОЦЕСТЕРІНІҢ

ЖАЛПЫЛАНҒАН ФИЗИКА-МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛІН ӘЗІРЛЕУ

Тұтас орта механикасы және тепе-тең термодинамика әдістерімен турбинаның номиналды жұмыс режимінде осьтік турбиналық сатының ағынды бөлігінде қозғалатын жұмыс заты процестерінің жалпыланған физика-математикалық моделі зерттеледі. Процестің гидродинамикасы мен термодинамикасының математикалық сипаттамасы турбина сатысының осі бағытында адиабатикалық кеңейту процесінде газ ағыны үшін термо-механикалық түрдегі энергия тендеуі негізінде бір өлшемді модель үшін жүзеге асырылады. Энергия тендеуі термодинамикалық және

гидравликалық қысым күштерін ескере отырып, баспалдақтың ағынды каналының қабырғаларына жұмыс жасайтын зат ағынын ескере отырып жазылады. Процестің берілген бастапқы жағдайларында осьтік типтегі сегіз сатысы бар модельдік турбинаның мысалында сатының әртүрлі элементтерінде ағынның жылдамдығы мен энтальпияның жоғалуын сандық есептеу жүргізілді. Модель теңдеулерін сандық зерттеуден сатылы жұмыс пышақтарының ағындық бөлігіне енуі Бу турбиасын жылыту іріктеуіндегі қысымға сатының салыстырмалы ішкі ПӘК аномальды тәуелділігіне әкелетіні анықталды, бұл пышақтардың геометриясына байланысты сызықты емес гидродинамикалық құбылыстармен түсіндіріледі.

Кілтті сөздер: осьтік турбиналық саты; шүмектік аппарат; термомеханикалық нысандағы энергия теңдеулері; гидродинамикалық ағынның меншікті энергиясы; меншікті энтальпия; ағынның газдинамикалық және термодинамикалық параметрлерінің қарапайым және толық өсуі; турбиналық сатының салыстырмалы жауырын пәк.

Kalytka Valeriy Aleksandrovich
Karaganda technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Bashirov, Aleksandr Vitalyevich
Karaganda University of Economics, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Madi Perizat
Tomsk Polytechnic University, Tomsk, Russian Federation
Popov Fyodor Evgenyevich

Karaganda technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
DEVELOPMENT OF A GENERALIZED PHYSICAL AND MATHEMATICAL MODEL OF
WORKING SUBSTANCE PROCESSES IN AN AXIAL TURBINE STAGE

Methods of continuum mechanics and equilibrium thermodynamics are used to study a generalized physical and mathematical model of the processes of a working substance moving in the flow part of an axial turbine stage in the nominal operating mode of the turbine. The mathematical description of the hydrodynamics and thermodynamics of the process is carried out for a one-dimensional model, based on the energy equation in thermomechanical form during its adiabatic expansion in the direction of the axis of the turbine stage. The energy equation is written taking into account both thermodynamic and hydraulic forces of pressure of the working substance flow on the walls of the stage flow channel. Numerical calculation of flow rates and enthalpy losses on various elements of the stage is performed on the example of a model turbine with eight axial-type stages, under specified initial conditions of the process.

Keyword: axial turbine stage; nozzle apparatus; energy equations in thermomechanical form; specific energy of hydrodynamic flow; specific enthalpy; elementary and complete increments of gas-dynamic and thermodynamic flow parameters; relative blade efficiency of the turbine stage.

List of references:

1. I. P. Usachev, I. M. dyadkin, V. K. Balabanovich, etc. Technical proposals for TMZ for technical re-equipment of thermal power plants with new generation steam turbines// Energy. Proceedings of higher educational institutions and energy associations of the CIS. - 1996.-№3-4. - С.49-53.
2. Kachan A.D. Development of methods for analyzing fuel use indicators, optimization of modes and technological schemes of thermal power plants in order to increase their system efficiency: abstract of the dissertation for the degree of doctor of technical Sciences / Belarusian Polytechnic Institute, 1992.-40 p.
3. Balabanovich V. K. Improvement of schemes and modes of operation of heat-generating steam turbine installations. - Mn.: Polybig, 2000. - 188 p.
4. Yakovlev B. V. Improving the efficiency of heating and heat supply systems. - Mn., 2003. - 280 p.
5. K. Ya. Markov, V. I. Kuzmina. New ways to cool the Central heating system of high-power heat-generating turbines // Express information. Experience in TMZ in steam turbine construction. - M., 1975. - Issue 1. - P. 14-17.
6. Kalytka V. A., Mekhtiev A.D., Bashirov A.V., Khanov T. A., Ospanov B. S., Tusupbaev S. B. Methods for improving the thermal efficiency and reliability of thermal turbines// Bulletin of Karaganda University. Series "Physics". - 2017. - № 4(88)/2017. - Pp. 47-52.
7. Kalytka V.A., Korovkin M.V., Aliferov A.I., Bashirov A.V., Talaspekov D.R. The scheme of numerical optimization of the parameters of electrophysical processings in heterogeneous solid elements // Bulletin of Karaganda University. Series "Physics". - 2018- № 2(90)/2018. - Pp. 34-41.

8. Kalytka V.A., Korovkin M.V., Aliferov A.I., Bashirov A.V., Khanov T.A., Talaspekov D.R. Theoretical bases of the methods of modernization the cylinders of heating steam turbines // Bulletin of Karaganda University. Series "Physics". - 2018- № 4(92)/2018. – Pp. 25-35.
9. Scheglyayev A. V. A Steam turbine CH1//ENERGOATOMIZDAT – - 1993.
10. Scheglyayev A. V. A Steam turbine P2//ENERGOATOMIZDAT – - 1993.
11. G. Pikina, G. Filippov, F. Pashchenko, A. Pashchenko, A. Avetisyan Thermohydraulic models of electric station equipment// FIZMATLIT - 2013.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Бекболат Айдана Нагиевна, студент Карагандинского технического университета, Караганда, Республика Казахстан

Кенесбекова Жанат Бектаевна, студент Карагандинского технического университета, Караганда, Республика Казахстан

Бокижанов Газиз Иман-Мединович, старший преподаватель Карагандинского технического университета, Караганда, Республика Казахстан

Мади Перизат, аспирант Томского политехнического университета, Томск, Российская Федерация

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bekbolat Aidana Nagikyzy, student of Karaganda technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Kenesbekova Zhanat Bektaikyzy, student of Karaganda technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Bokizhanov Gaziz Iman- medinovich, senior lecturer of Karaganda technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Madi Perizat, postgraduate student of Tomsk Polytechnic University, Tomsk, Russian Federation

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Бекболат Айдана Нағиқызы, Қарағанды техникалық университетінің студенті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Кенесбекова Жанат Бектайқызы, Қарағанды техникалық университетінің студенті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Бокижанов Газиз-Иман Мединович, Қарағанды техникалық университетінің аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Мади Перизат, Томск политехникалық университетінің аспиранты, Томск, Ресей Федерациясы

ӘОЖ 615.233

Темиреева Кумисжан Слямгазиновна
tem_kuma@mail.ru

Тукубаева Гульмира Нурахметовна
gulmiratukubaeva@mail.ru

«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СОЗЫЛМАЛЫ ЖӨТЕЛМЕН ТЫНЫС АЛУ ЖОЛДАРЫНЫҢ ҚАБЫНУ АУРУЛАРЫ КЕЗІНДЕГІ АСТМОСИЛ ББЗ ТЕРАПЕВТИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ

Мақалада Астмосил биологиялық белсенді затының созылмалы тыныс алу жолдарындағы терапевтикалық тиімділігі зерттелінген.

Кілтті сөздер: тыныс алу жолдары, созылмалы бронхит, терапевтикалық тиімділік, обструктивті өкпенің қабынуы, фитопрепарат, кәсіби аурулар, идиопатиялық жөтел синдромы, физиологиялық белсенділік

Зерттеу жұмысының мақсаты: Астмосил дәрілік препаратының созылмалы жөтелмен тыныс алу жолдарының қабыну ауруларында қолданылған дәрілік препаратың терапевтикалық тиімділігін бағалау.

Зерттеу объектісі: ҚР ДСМ «Еңбек гигиенасы және кәсіби аурулардың ұлттық орталығы»

Зерттеу жұмысының өзектілігі: Жедел бронхит-төменгі тыныс алу жолдарының қабыну синдромы, 3 аптаға дейінгі кезең ішінде қақырықпен немесе қақырықсыз жөтелге тән. Инфекция әдетте үлкен тыныс алу жолдарын қозғайды және жөтелмен бірге жоғарғы тыныс алу жолдарының симптомдары , бас ауруы, бұлшық еттердің ауыруы, әлсіздік болуы мүмкін. Сондықтан тиімді дәрілік препаратты таңдау маңызды болып табылады. Осы орайда, біздің назарымызды аударған АстмоСил препаратының терапевтикалық тиімділігі.

Астмосил – өкпенің, бронхтардың және бүкіл ағзаның физиологиялық белсенділігін қолдауға мүмкіндік беретін табиғи өсімдік компоненттерінің теңдестірілген кешені. Ересектерге және балаларға 14 жастан бастап тағайындауға болады.

Зерттеу әдістемесі. Зерттеу жұмысы Қарағанды қаласының «Еңбек гигиенасы және кәсіби аурулардың ұлттық орталығында» өтті. Бақылау тобында алынған науқастардың ауру тарихымен таныстым. Талдау барысында Астмосил дәрілік препаратын тағайындағанға дейінгі науқастардың ауыру ағымының клиникалық симптомдары бойынша шағымдары анықталды: жөтел, сұр-сары қақырықтың бөлінуі, ентігу, әлсіздік, тершендік, бас ауруы, кейбіреуінде құрғақ жөтел байқалған . Қан анализінің көрсеткіші қалыпты, бірақ спирограмма көрсеткіштері физиологиялық нормаға сәйкес емес.

Негізгі бөлім. Жедел бронхит – төменгі тыныс алу жолдарының қабыну синдромы, 3 аптаға дейінгі кезең ішінде қақырықпен немесе қақырықсыз жөтелге тән. Инфекция әдетте үлкен тыныс алу жолдарын қозғайды және жөтелмен бірге жоғарғы тыныс алу жолдарының симптомдары , бас ауруы, бұлшық еттердің ауыруы, әлсіздік болуы мүмкін. Жалпы біздің елімізде, оның ішінде Қарағанды қаласында жоғарғы тыныс алу жолдарының аурулары көптеп тіркеледі, оған себеп болып отырған шахта және тау кен жұмыстарының көптеп орын алуы, сонымен қатар вирустық штамдар серотиптерінің өзгеріп отыруы. Еліміздегі экологиялық мәселелер сыртқы ортаның физикалық, химиялық, биологиялық факторлары респираторлық симптомдардың кең таралуына әкеледі. Қазіргі таңда табиғи препараттарды қолдану фармацевтика саласының басты міндетті болып отыр. Осы орайда, Астмосил препаратының терапевтикалық тиімділігі біздің назарымызды аударды.

Өкпенің созылмалы обструктивті ауруы (ӨСОА) – тыныс жолдарының дистальді бөлігінің, өкпе паренхимасының зақымдалуымен және эмфизема қалыптасуымен жүретін біріншілік созылмалы қабынбалық ауру. Ол қайтымды немесе жартылай қайтымды бронхылық обструкцияның

дамуымен байланысты ауа ағымының шектелуімен көрсетіледі. Тыныс жолдары өтімділігінің төмендеуі үдемелі мінезде және өкпенің шаң немесе түтінге, темекіге, атмосфералық ауаның ластануына қабынбалық жауабымен байланысты.

Өкпенің қабынуына себеп болатын факторлар. Жұмыс орнындағы тозаңдар мен химикаттар (тітіркендіргіш заттар, булар, буланулар), органикалық отындардың жануынан бөлмелердегі ауаның ластануы, қоршаған ауаның ластануы, пассивті темекі тарту, ерте бала жастағы тыныс алу жолдарының инфекциялары, генетикалық бейімділік (темекі тартпайтын 40 жастан кішілерде ауруды альфа1-антитрипсин тапшылығымен байланыстырады).

Шахтер жұмыскерлері пневмокониоз, силикоз, силикатоз ауруларына жиі шалдығады. Пневмокониоздың дамуына себеп болған шаңның түріне байланысты пневмокониоздың сәйкес типтері де ажыратылады. Сонымен, силикозды кремний диоксидінің әсерінен пневмокониоз деп атайды, силикатоздар - әр түрлі силикаттардың шаңымен (атап айтқанда, каолин - каолиноз, тальк - талькоз, асбест - асбестоз), антракоз - көмір, сидероз - темір шаңы. Пневмокониоздың аралас түрлері шаңның құрамын ескере отырып белгіленеді, мысалы, силикоантракоз, силикосидероз және т.б.

Этиологиялық принципті ескере отырып, пневмокониоздың келесі түрлері анықталды:

1. Силикоз - құрамында кремний диоксиді бар кремнезем шаңының ингаляциясы нәтижесінде пайда болатын пневмокониоз.

2. Силикатоз - байланысқан күйде құрамында кремний диоксиді бар минералдардың шаңын әр түрлі элементтермен: алюминий, магний, темір, кальций және басқалармен ингаляциядан туындайтын пневмокониоз (каолиноз, асбестоз, тальк, цемент, слюдалық пневмокониоз және т.б.).

3. Металлокониоз - металл шаңының әсерінен болатын пневмокониоз: темір, алюминий, барий, калайы, марганец және т.б. (сидероз, алюминоз, баритоз, стеноз, марганокониоз және т.б.).

4. Карбокониоз - құрамында көміртегі бар шаңның әсерінен болатын пневмокониоз: көмір, кокс, графит, күйе (антракоз, графитоз, күйе пневмокониозы және т.б.).

5. Аралас шаңнан шыққан пневмокониоз.

Созылмалы обструктивті өкпенің қабынуы ауруларында қолданылатын препараттардың тиімділігін анықтау үшін бақылау тобына көп жылдар бойы шахтада жұмыс жасаған кәсіби аурулары бар 50-60 жас аралығындағы 10 науқас алынды. Бұл адамдардың барлығы созылмалы жөтелмен диспансерлік тіркеуге алынған. Науқастардың шағымдары:

- созылмалы жөтел (күн сайын, жиірек күні бойы жалғасады; сирек жағдайда түнде);

- созылмалы қақырық түсу (кез келген созылмалы қақырық түсу ОСОА көрсету мүмкін);

- жіті бронхиттер (көп рет қайталамалы);

- ентікпе (үдемелі, тұрақты түрде физикалық жүктеме, тыныс алу жолдарының инфекциясы кезінде).

Қолданылатын негізгі диагностикалық зерттеулер:

1. Терапевт консультациясы.

2. Қанның жалпы анализі.

3. Зәрдің жалпы анализі.

4. Микрореакция.

5. Қақырықтың жалпы анализі.

6. Флюорография.

7. Сыртқы тыныс алу функцияларын зерттеу.

8. Сфимография

Қолданылатын қосымша диагностикалық зерттеулер:

1. Қақырық цитологиясы.

2. БК ға қақырықты зерттеу.

3. Микробтардың антибиотиктерге сезімталдығын талдау.

4. Кеуде клеткалары ағзаларының рентгенографиясы.

5. Фибробронхоскопия.

6. Пульмонолог консультациясы.

7. Отоларинголог консультациясы.

8. Қанның газдық құрамы.

Дәрігер Астмосил препаратын науқастарға 2 капсуладан күніне 3 рет тағайындады. 30 күндік емделу ұзақтығы барысында науқастардың барлығы оң нәтиже көрсетті.

Астмосил препаратының емдік тиімділігі. Астмосил препараты тыныс алу жүйесінің созылмалы ауруларында жоғары тиімділікке ие. Препараттың құрамында 100% өсімдік

компоненттері бар, соның арқасында созылмады жөтелді жою үрдісі тез әрі жағымсыз салдарларды тудырмайды.

Фитопрепарат Астмосил биологиялық белсенді қоспа болып табылады. Астмосилдің ерекшелігі – құрғақ және ылғалды жөтел кезінде бірдей тиімді, бұл оны кез келген жағдайда тағайындау үшін пайдалануға мүмкіндік береді. Заманауи дәрілік заттардың негізгі бөлігі жөтелдің тек бір түрін жоюға бағытталған, ал Астмосил препараты өкпенің созылмалы обструктивті ауруының нәтижесінде пайда болатын ұзаққа созылатын жөтелде тиімділігі жоғары.

Астмосил – өкпенің, бронхтардың және бүкіл ағзаның физиологиялық белсенділігін қолдауға мүмкіндік беретін табиғи өсімдік компоненттерінің теңдестірілген кешені. Фитопрепараттың жұмсақ әсері қысқа мерзімде жөтелді және қабынуды жояды, кешенді ем барысында тез сауығуға ықпал етеді. Шылым шегушінің тітіркендіргіш жөтелінен немесе суық тигеннен кейін ұзаққа созылған жөтелден құтылуға болады. Астмосил ұзақ жөтел кезінде ағзаның жайсыздығын жеңуге және тыныс алуды жеңілдетуге, соның ішінде, суық тигеннен кейінгі қалпына келтіру кезеңінде көмектеседі.

Жөтелден құтылуға тек тітіркендіргіш факторларды (темекі шегу, үй шаңы, зиянды жұмыс жағдайлар) жоюға болады. Астмосил препараты тез тыныс алу функциясын қалпына келтіруге көмектеседі.

Астмосил препаратының құрамы. Астмосилдегі өсімдік компоненттері мінсіз қатынаста жиналған, соның арқасында денсаулыққа зиян келтірмей максималды әсерге қол жеткізуге болады. Препарат тәуелділік тудырмайды және компоненттердің жеке көтере алмаушылығынан басқа жанама әсері жоқ.

Қарағай сығындылары антибактериалды және вирусқа қарсы әсерге ие, қақырықты сұйылтуға және оның жақсы сіңірілуіне ықпал етеді, одан кейін тыныс алу еркін болады.

Пасифлора – бұл өсімдіктің белсенді заттары бронх қабырғаларын тыныштандырады, нәтижесінде жөтел жойылады.

Босвеллии шайыры-қабынуға қарсы әсерге ие, өкпе жүйесінің денсаулығын сақтайды, жөтел белсенділігін төмендетеді.

Очанка жемістері-айқын антисептикалық әсермен сипатталады, қабынуды азайтады.

Флавоноидтар – айқын антиоксидантты қасиеті бар бағалы заттар, олар вирустар мен бактериялармен жақсы күреседі. Бұл өсімдіктің белсенді заттары табиғи муколитик болып табылады, олар қақырықты түсіруді және шығаруды тездетеді.

Қорытынды. Астмосил – әсері жөтелді жоюға және сауығу процестерін жеделдетуге бағытталған өсімдік негізіндегі құрал. Вирусты немесе бактериялық инфекциялардың өткір кезеңінде ғана емес, ықтимал асқынулардың алдын алу үшін де ұсынылады. Астмосил ББЗ препаратының жоғарғы тыныс алу жолдарының және бронхтың созылмалы обструктивті ауруында емдік тиімділігінің жоғары екендігі анықталды. Препаратты тағайындау барысында созылмалы жөтелдің азаюы байқалды. Астмосил препаратымен емделу нәтижесінде қабыну үрдісінің көрсеткіштері біршама қалпына келді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Харкевич Д.А. Фармакология: Учебник. Перевод на казахский язык. 2014. –744 б.
2. Харкевич Д.А. Руководство к лабораторным занятиям по фармакологии // Медицинское информационное агентство (МИА). 2004. – 452 б.
3. Орманова Л.Н. Фармакология: оқулық. // Шымкент. 2013. – 23 б.
4. Темиреева К.С. «Фармакология рецептерімен» оқу – әдістемелік құралы // Болашақ – Баспа, 2015. – 350 б.
5. Фармакология: учебник /под. ред. Аляутдина Р.Н. //Москва. «ГЭОТАР-МЕД». 2005. – 516 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Темиреева Кумисжан Слямгазиновна

Тукубаева Гүльмира Нурахметовна

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ТЕРАПЕВТИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ БАВ АСТМОСИЛ ПРИ ХРОНИЧЕСКОЙ ОБСТРУКТИВНОЙ БРОНХО-ЛЕГОЧНОЙ ЗАБОЛЕВАНИИ С ЗАТЯЖНЫМ КАШЛЕМ

В статье исследуется лечебное действие биологически активного вещества Астмосил при хронических заболеваниях дыхательных путей.

Ключевые слова: дыхательные пути, хронический бронхит, лечебный эффект, обструктивная пневмония, фитопрепараты, профессиональные заболевания, синдром идиопатического кашля, физиологическая активность

Список литературы:

- 1 Харкевич Д.А. Фармакология: Учебник. Перевод на казахский язык. 2014. –744 б.
- 2 Харкевич Д.А. Руководство к лабораторным занятиям по фармакологии // Медицинское информационное агентство (МИА). 2004. – 452 б.
- 3 Орманова Л.Н. Фармакология: оқулық. // Шымкент. 2013. – 23 б.
- 4 Темиреева К.С. Учебно-методическое пособие «Фармакология рецептерімен» // Болашақ – Баспа, 2015. – 350 б.
- 5 Фармакология: учебник /под. ред. Аляутдина Р.Н. // Москва. «ГЭОТАР-МЕД». 2005. – 516 б.

Temireyeva Kumiszhana Slyamgazinovna

Tukubaeva Gulmira Nurakhmetovna

Academy "Bolashaq", Karaganda, Kazakhstan

**THERAPEUTIC EFFICIENCY OF ASTMOSIL BAS IN CHRONIC OBSTRUCTIVE
BRONCHOPULMONARY DISEASE WITH PROLONGED COUGH**

The article examines the therapeutic effect of the biologically active substance Astmosil in chronic respiratory diseases

Keywords: respiratory tract, chronic bronchitis, therapeutic effect, obstructive pneumonia, phytopreparation, occupational diseases, idiopathic cough syndrome, physiological activity

List of references:

- 1 Kharkevich D.A. Pharmacology: Textbook. Translation into Kazakh. 2014. – 744 p.
- 2 Kharkevich D.A. Guide to laboratory exercises in pharmacology // Medical Information Agency (MIA). 2004. – 452 p.
- 3 Ormanova L.N. Pharmacology: textbook. // Shymkent. 2013. – 23 p.
- 4 K.S. Temireyeva Textbook "Pharmacological recipes" // Bolashak - Publishing house, 2015. – 350 p.
- 5 Pharmacology: textbook / ed. Alyautdina R.N. // Moscow. GAOTAR-MED. 2005. – 516 p.

УДК 616-006+ 577.21

МРНТИ 14.35.01

Оразгалиева Мадина Гиниятовна

Madina259@mail.ru

Казахский НИИ Онкологии и Радиологии, Алматы, Казахстан

Тнимова Гульбагиза Тауфиковна

gulbagiza@bk.ru,

Академия «Bolashaq», Караганда, Казахстан

ВОЗМОЖНОСТИ СОВРЕМЕННОЙ ТЕРАПИИ В ОНКОЛОГИИ: клеточная и генная терапия

Аннотация. В арсенале современного онколога появились новые эффективные препараты, таргетная, клеточная и генная терапия открывают новые возможности при ограниченных побочных эффектах. Терапевтический спектр будет и дальше расширяться путём внедрения новых технологий, таких как редактирование генов и нанотехнологии. В данной статье рассматриваются возможности клеточной и генной терапии.

Ключевые слова: онкология, клеточная, генная терапия.

Основным и зачастую очень эффективным методом лечения многих злокачественных новообразований на протяжении более 60 лет была химиотерапия. Однако многие злокачественные опухоли и индивидуальные случаи остаются неизлечимыми и даже не отвечают на лечение традиционными противоопухолевыми средствами. Эти препараты зачастую оказывают тяжелые

побочные действия, которые существенно ухудшают качество жизни больных. Традиционные противоопухолевые средства имеют многочисленные мишени как в опухолевых, так и в нормальных клетках, что затрудняет симуляцию и прогнозирование активности препарата на основании данных молекулярных исследований в индивидуальном случае. Обычно клиницисты используют клинические и морфологические предиктивные факторы, такие, как стадия, степень дифференцировки, пролиферативная активность и т. д. Эти факторы крайне неточны и не применимы для определения индивидуального ответа пациента на противоопухолевые средства и их комбинации.

В настоящее время имеется три области активных исследований в области онкологии: *таргетная терапия, клеточная терапия и генная терапия*. Возможности таргетной терапии нами рассмотрено ранее [1].

Важный современный аспект лечения — клеточная терапия злокачественных опухолей. Ее можно разделить на несколько направлений. *Первым* из них являются вмешательства, целью которых является изменение клеток в организме пациента со злокачественной опухолью, обычно клеток иммунной системы: Т-лимфоцитов, естественных киллеров (NK-клеток) и макрофагов.

В настоящее время в онкологии большой интерес представляют методы, направленные на стимуляцию иммунных клеток атаковать опухолевые клетки. Эти методы дают многообещающие результаты, а стратегия называется подавление контрольных точек иммунной системы.

Сегодня мы находимся в процессе возрождения иммуноонкологии, нацеленной на стимуляцию антиген-специфического Т-клеточного иммунитета. Эту революцию привели в действие три ключевые технологии: генно-инженерные Т-клетки, ингибиторы иммунных контрольных точек и противоопухолевые вакцины, - и она предвещает начало новой эры лечения онкологических заболеваний.

Было показано, что инфильтрирующие опухоль лимфоциты (TILs), полученные из опухолевых тканей, содержат Т-лимфоциты, способные селективно уничтожать опухолевые клетки. Открытие роли ИЛ-2 как фактора роста Т-клеток, позволило эффективно наращивать *in vitro* (до 1011 клеток) Т-лимфоциты, полученные от онкологических больных. Введение этих TILs в организм пациента приводило к регрессии (уменьшению) опухоли у больных меланомой [2]. Истощение пула лимфоцитов химиотерапевтическими препаратами перед введением TILs значительно улучшало продолжительность жизни TILs и длительность клинического ответа [3]. Приблизительно у 20% больных меланомой, получивших лечение TILs, наблюдалось полное исчезновение опухоли без признаков рецидива в течение от 5 до 10 лет [4].

Необходимо отметить, однако, что CD19 CAR-T-клеточная терапия направлена и на нормальные зрелые В-лимфоциты, которые также экспрессируют CD19, а не только на злокачественные В-лимфоциты. Таким образом, потенциальное ограничение применения генно-инженерных Т-лимфоцитов заключается в том, что даже низкий уровень экспрессии таргетного антигена в здоровых тканях может привести к значительной токсичности, а иногда и к смертности [5-8].

Иммунная система регулируется рядом контрольных точек, которые тормозят Т-клеточную активацию для предотвращения избыточного стимулирования иммунной системы. Использование этого механизма является важной характеристикой иммуносупрессии, наблюдаемой при многих видах опухолей. Новый и потенциально прорывной класс иммунотерапевтических средств, так называемые ингибиторы иммунных контрольных точек, созданы с целью преодоления «истощения» Т-лимфоцитов путем выключения подавляющих путей, которые блокируют эффективный противоопухолевый Т-клеточный ответ. Эти МАт нацелены на контрольные молекулы, такие как CTLA4 и PD-1, расположенные на поверхности эффекторных лимфоцитов. Первый препарат из класса МАт, *ипилимумаб*, антагонист CTLA-4, был одобрен в США для лечения метастатической меланомы в 2011 году [9,10].

Некоторые больные со злокачественной меланомой, неизлечимым ранее заболеванием, достигли длительных ремиссий после терапии посредством ингибиторов иммунных контрольных точек, не проявляя клинических признаков онкологического заболевания в течение многих лет [11]. Эти воодушевляющие результаты демонстрируют, что присутствующие в организме противоопухолевые Т-лимфоциты можно «разбудить» и таким образом генерировать эффективный противоопухолевый ответ. Однако у многих пациентов наблюдается незначительный эффект или его полное отсутствие при лечении ингибиторами иммунных контрольных точек, что, по всей видимости, связано с недостатком опухолевоспецифичных Т-лимфоцитов. Несмотря на это, существует значительный интерес к комбинации ингибиторов иммунных контрольных точек с

противоопухолевыми вакцинами, которые могут усиливать иммунный ответ против опухолевых антигенов.

Второй тип вмешательств в области клеточной терапии подразумевает введение различных клеток пациентам со злокачественными опухолями. Это могут быть как собственные клетки пациента, выделенные из организма и измененные в лаборатории, так и клетки, полученные от другого человека. Крайней формой клеточной терапии злокачественных опухолей является трансплантация гемопоэтических клеток от донора. Недавно были получены впечатляющие результаты лечения гематологических больных с помощью собственных Т-лимфоцитов, в результате генетических изменений, получивших способность к уничтожению опухолевых клеток и пролиферации и после этого возвращенных в организм пациента. Будет ли этот подход работать при более распространенных злокачественных новообразованиях, неизвестно, но, скорее всего, это маловероятно. При этом подходе уникальная клеточная терапия разрабатывается для каждого пациента. Однако в будущем, возможно, появятся банки Т-лимфоцитов или других клеток, которые будут использоваться для любых пациентов, для которых данный метод может быть эффективным. Изучение эффективности применения других клеток, например, НК-клеток, только начинается, но первые результаты выглядят многообещающе.

Третьим аспектом перспективных исследований в онкологии является генная терапия злокачественных опухолей. Эти исследования представляют огромный интерес, но при этом сопряжены с целым рядом труднопреодолимых препятствий. Как отмечалось выше, большинство опухолей содержит большое число мутаций, приобретенных за многие годы до выявления новообразования. Это означает, что необходимо определить, какой ген или какие гены должны стать мишенью для лечения. У разных пациентов с одной и той же опухолью они могут быть разными. Второй трудностью является доставка: как исправить измененный ген в каждой опухолевой клетке и обеспечить его непрерывную экспрессию или, напротив, ее отсутствие.

Определенные успехи отмечены в генной терапии как локализованной патологии, например, глаза, так и системных заболеваний, например, иммунодефицита у детей, однако не у больных со злокачественными опухолями. Генная и клеточная терапия могут быть связаны. При некоторых злокачественных опухолях клетки могут быть удалены из организма больного, генетически изменены и затем возвращены в организм, как было описано выше.

Таким образом, в арсенале современного онколога появились новые эффективные препараты, таргетная, клеточная и генная терапия открывают новые возможности при ограниченных побочных эффектах. Терапевтический спектр будет и дальше расширяться путём внедрения новых технологий, таких как редактирование генов и нанотехнологии.

Список использованных источников:

1. Оразгалиева М.Г., Тнимова Г.Т. Возможности современной терапии в онкологии. Материалы международной научно-практической конференции «Наука и образование в современном мире», посв. 125-летию Абая Караганда, 2020. - Т.2, с.322-325.
2. Буздин А. А., Жаворонков А. А. Борисов Н. М. Персонализированный подход и система принятия клинического решения в онкологии на основании анализа активации сигнальных путей. Инновации в онкологии. Альманах EAFO, 2015: 18-24.
3. Rosenberg SA, Packard BS, Aebersold PM, Solomon D, Topalian SL, et al. Use of tumor-infiltrating lymphocytes and interleukin-2 in the immunotherapy of patients with metastatic melanoma. A preliminary report. *N Engl J Med.* 1988; 319(25):1676-1680.
4. Dudley ME, Wunderlich JR, Robbins PF, Yang JC, Hwu P, et al. Cancer regression and autoimmunity in patients after clonal repopulation with antitumor lymphocytes. *Science.* 2002; 298(5594):850-854.
5. Rosenberg SA, Restifo NP. Adoptive cell transfer as personalized immunotherapy for human cancer. *Science.* 2015; 348:62-68.
6. Johnson LA, Morgan RA, Dudley ME, Cassard L, Yang JC, et al. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/19451549> *Blood.* 2009; 114(3):535-546.
7. Lamers CH, Sleijfer S, van Steenbergen S, van Elzakker P, van Krimpen B, et al. Treatment of metastatic renal cell carcinoma with CAIX CAR-engineered T cells: clinical evaluation and management of on-target toxicity. *Mol Ther.* 2013; 21(4):904-912.

8. Morgan RA, Yang JC, Kitano M, Dudley ME, Laurencot CM, Rosenberg SA. Case report of a serious adverse event following the administration of T cells transduced with a chimeric antigen receptor recognizing ERBB2. *Mol Ther.* 2010; 18(4):843-851.

9. Leach DR, Krummel MF, Allison JP. Enhancement of antitumor immunity by CTLA-4 blockade. *Science.* 1996; 271(5256):1734- 1736.

10. Hodi FS, O'Day SJ, McDermott DF, Weber RW, Sosman JA, et al. Improved survival with ipilimumab in patients with metastatic melanoma. *N Engl J Med.* 2010; 363(8):711-723.

11. Sharma P, Wagner K, Wolchok JD, Allison JP. Novel cancer immunotherapy agents with survival benefit: recent successes and next steps. *Nat Rev Canc.* 2011; 11(11):805-812.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Оразғалиева Мадина Гиниятовна

Қазақ онкология және радиология ҒЗИ, Алматы, Қазақстан Республикасы

Тнимова Гүльбағиза Тауфиковна

«Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ОНКОЛОГИЯДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТЕРАПИЯНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Заманауи онкологтың арсеналында жана тиімді препараттар пайда болды, таргеттік, жасушалық және гендік терапия шектеулі жанама әсерлерде жаңа мүмкіндіктерді ашады. Терапиялық спектр гендер мен нанотехнологияларды редакциялау сияқты жаңа технологияларды енгізу жолымен одан әрі кеңейтілетін болады. Бұл мақалада жасушалық және гендік терапияның мүмкіндіктері қарастырылған.

Кілтті сөздер: онкология, жасушалық және гендік терапия.

Orazgalieva Madina Giniyatovna,

Kazakh Research Institute of Oncology and Radiology

Almaty, Republic Kazakhstan

Tnimova Gulbagiza Taufikovna

Bolashak Academy, Karaganda

OPPORTUNITIES OF MODERN THERAPY IN ONCOLOGY: cell and gene therapy

In the arsenal of a modern oncologist, new effective drugs have appeared, targeted, cell and gene therapy open up new possibilities with limited side effects. The therapeutic spectrum will continue to expand through the introduction of new technologies, such as gene editing and nanotechnology. This article discusses the possibilities of cell and gene therapy.

Keywords: oncology, cell and gene therapy.

List of references:

1 Orazgalieva M.G., Tnimova G.T. Vozmozhnosti sovremennoy terapii v onkologii. Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Nauka i obrazovanie v sovremennom mire», posv. 125-letiyu Abaya Karaganda, 2020. - Т.2, s.322-325.

2 Buzdin A. A., Zhavoronkov A. A. Borisov N. M. Personalizirovannyye podhod i sistema prinyatiya klinicheskogo resheniya v onkologii na osnovanii analiza aktivatsii signalnyih putey. *Innovatsii v onkologii.* Almanah EAFO, 2015: 18-24.

3 Rosenberg SA, Packard BS, Aebersold PM, Solomon D, Topalian SL, et al. Use of tumor-infiltrating lymphocytes and interleukin-2 in the immunotherapy of patients with metastatic melanoma. A preliminary report. *N Engl J Med.* 1988; 319(25):1676-1680.

4 Dudley ME, Wunderlich JR, Robbins PF, Yang JC, Hwu P, et al. Cancer regression and autoimmunity in patients after clonal repopulation with antitumor lymphocytes. *Science.* 2002; 298(5594):850-854.

5 Rosenberg SA, Restifo NP. Adoptive cell transfer as personalized immunotherapy for human cancer. *Science.* 2015; 348:62-68.

6 Johnson LA, Morgan RA, Dudley ME, Cassard L, Yang JC, et al. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/19451549> *Blood.* 2009; 114(3):535-546.

7 Lamers CH, Sleijfer S, van Steenbergen S, van Elzakker P, van Krimpen B, et al. Treatment of metastatic renal cell carcinoma with CAIX CAR-engineered T cells: clinical evaluation and management of on-target toxicity. *Mol Ther.* 2013; 21(4):904-912.

8 Morgan RA, Yang JC, Kitano M, Dudley ME, Laurencot CM, Rosenberg SA. Case report of a serious adverse event following the administration of T cells transduced with a chimeric antigen receptor recognizing ERBB2. Mol Ther. 2010; 18(4):843-851.

9 Leach DR, Krummel MF, Allison JP. Enhancement of antitumor immunity by CTLA-4 blockade. Science. 1996; 271(5256):1734- 1736.

10 Hodi FS, O'Day SJ, McDermott DF, Weber RW, Sosman JA, et al. Improved survival with ipilimumab in patients with metastatic melanoma. N Engl J Med. 2010; 363(8):711-723.

11 Sharma P, Wagner K, Wolchok JD, Allison JP. Novel cancer immunotherapy agents with survival benefit: recent successes and next steps. Nat Rev Cancer. 2011; 11(11):805-812.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Темиреева Кумисжан Слямгазиновна, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Тукубаева Гүлмира Нурахметовна, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Оразғалиева Мадина Гиниятовна, биология ғылымдарының кандидаты, Казахский НИИ Онкологии и Радиологии, Алматы, Казахстан

Тнимова Гүлбагиза Тауфиқовна, профессор, медицина ғылымдарының докторы, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Темиреева Кумисжан Слямгазиновна, старший преподаватель, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Тукубаева Гүлмира Нурахметовна, старший преподаватель, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Оразғалиева Мадина Гиниятовна, кандидат биологических наук, Казахский НИИ Онкологии и Радиологии, Алматы, Казахстан

Тнимова Гүлбагиза Тауфиқовна, профессор, доктор медицинских наук, ЧУ академия «Bolashaq», Караганда, Казахстан

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Temireyeva Kumiszhana Slyamgazinovna, senior lecturer, Academy "Bolashaq", Karaganda, Kazakhstan

Tukubaeva Gulmira Nurakhmetovna, senior lecturer, Academy "Bolashaq", Karaganda, Kazakhstan

Orazgalieva Madina Giniyatovna, Ph.D, Kazakh Research Institute of Oncology and Radiology, Almaty, Kazakhstan

Tnimova G.T., MD prof., CHU Academy "Bolashaq", Karaganda, Kazakhstan

ҚАЗІРГІ ЗАМАҢҒЫ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал
**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal
**ACTUAL PROBLEMS
OF THE PRESENT**

№ 3(29)

Материалы публикуются в авторской редакции и редакцией не возвращаются.
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.

Бас редакторы **Нұржігітова М.М.**
Редакторы **Мұқашева З.А.**

Техникалық редакторы **Сыздықова Т.Қ.**
Басуға 24.09.2020 жыл қол қойылды.
Пішімі 60x841/8. Көлемі 20,75 б.т.
Таралымы 500 дана. Әріп түрі
«Times New Roman»

*«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа
бөлімінде басылып шығарылды
Қарағанды қ., Ерубаева 14*

Главный редактор **Нуржигитова М.М.**
Редактор **Мукашева З.А.**

Технический редактор **Сыздықова Т.К.**
Подписано к печати 24.09.2020 г.
Формат 60X841/8. Объем 20,75 усл.п.л.
Гарнитура «Times New Roman».

Тираж 500 экз.
*Отпечатано в РИО «Болашақ-Баспа» г.
Қарағанда, ул. Ерубаева 14*

Chief editor **Nurzhigitova M.M.**
Co-editor **Mukasheva Z.A.**

Editor **Sizdikova T.K.**
Signed for printing 24.09.2020
Format 60X841/8. Volume 20,75 usd.p.p.
Typeface «Times New Roman».

Circulation 500 copies.
*Printed in the EPD "Bolashaq-Baspa"
Karaganda, Erubaev str., 14*

Журнал редакциясының мекені:
100008, Қазақстан Республикасы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16
Қарағанды «Болашақ» академиясы,
тел. (8-7212) 42-04-25, 42-04-26;
факс (8-7212) 420-421.
e-mail: kubolashak@gmail.com

Адрес редколлегии журнала:
100008, Республика Казахстан,
г.Қарағанды, ул.С.Ерубаева, 16
Академия «Болашақ»,
тел.(8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Факс (8-7212)420-421.
e-mail: kubolashak@gmail.com

**Address of the editorial
board of the journal:**
100008, the Republic of Kazakhstan,
Karaganda, S. Erubaev str., 16
«Bolashaq» Academy,
Telephone number (8-7212)42-04-25,
42-04-26;
Fax (8-7212)420-421.
e-mail: kubolashak@gmail.com

Төлем реквизиттері:
Қарағанды «Болашақ» академиясы,
Қарағанды қ.С.Ерубаев көшесі, 16
СТН 302000007457 ЖСК 056467829 БЖЖ
191801980 «Цеснабанк» АҚ ҚФ код 17

Реквизиты для оплаты
Академия «Болашақ»,
г.Қарағанды, ул.С.Ерубаева, 16
РНН 302000007457 ИИК 056467829 БИК
191801980 КФ АО «Цеснабанк» код 17

Payment details
«Bolashaq» Academy,
Karaganda, S. Erubaev str., 16
TRN 302000007457 IIC 056467829 BIC
191801980 CF Tsesnabank JSC code 17